

T.C
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

İSLÂM FETİHLERİNDEN BÜVEYHÎLERE KADAR CİBÂL
BÖLGESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CİHAT KARDAŞ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. MUSTAFA AYLAR

AĞUSTOS 2025
BİTLİS

T.C
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

İSLÂM FETİHLERİNDEN BÜVEYHÎLERE KADAR CİBÂL
BÖLGESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CİHAT KARDAŞ
ORCID: 0009-0003-8081-9584

DANIŞMAN
DOÇ. DR. MUSTAFA AYLAR

AĞUSTOS 2025
BİTLİS

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS ÇALIŞMASI ETİK BEYANI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisiyim. Hazırlamış olduğum “İslâm Fetihlerinden Büveyhîlere Kadar Cibâl Bölgesi” başlıklı tezde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi; tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu; tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı; bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.
..../...../20.....

İmza
Cihat KARDAŞ

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ YAZIM KILAVUZU UYGUNLUK BEYANI

“İslâm Fetihlerinden Büveyhîlere Kadar Cibâl Bölgesi” başlıklı yüksek lisans Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır./...../20.....

Tez Hazırlayan

İmza

Cihat Kardaş

Danışman

İmza

Doç. Dr. Mustafa AYLAR

Tarih Anabilim Dalı Başkanı

İmza

Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ ONAY SAYFASI

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı öğrencisi Cihat KARDAŞ tarafından hazırlanan “İslâm Fetihlerinden Büveyhîlere Kadar Cibâl Bölgesi” adlı Yüksek Lisans ile ilgili tez savunma sınavı, 07/08/2025 tarihinde yapılmış ve tezin oy birliği/ oy çokluğu ile kabul/ red edilmesine karar verilmiştir.

JÜRİ:

Danışman: Doç. Dr. Mustafa AYLAR
(Bitlis Eren Üniversitesi)

Üye: Doç. Dr. Ercan ALAN
(Bitlis Eren Üniversitesi)

Üye: Doç. Dr. Nevzat KELEŞ
(Bingöl Üniversitesi)

İMZA

.....

.....

.....

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla jüri tarafından kabul edilmiş bu çalışmanın yüksek lisans / doktora tezi olarak kabulü onaylanmıştır.

..... /..... /2025

Prof. Dr. Mehmet Bakır ŞENGÜL

Enstitü Müdürü

T.C.

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim

İSLÂM FETİHLERİNDEN BÜVEYHİLERE KADAR CİBÂL

BÖLGESİ

Yüksek Lisans Tezi

Cihat Kardaş

Doç. Dr. Mustafa AYLAR

Ağustos 2025

ÖZET

Bu çalışma, İslâm fetihlerinden X. yüzyıla kadar geçen süreçte Cibâl bölgesinin siyasî, idarî, dinî, etnik ve ekonomik yapısını şehir merkezli bir yaklaşımla incelemeyi amaçlamaktadır. Nihâvend Savaşı (21/642) sonrasında bölgenin Müslümanların hâkimiyetine girmesiyle birlikte Hemedan, Rey, İsfahan, Kazvîn, Hulvân, Kirmânşâh, Kum ve Kâşân gibi şehirler İslâmî idareye dâhil edilmişlerdir. Bu şehirlerde idarî teşkilatlanma toplumsal yapı ve mezhebî dağılım zamanla büyük dönüşümler geçirmiştir. Tezde, söz konusu şehirlerin siyasî gelişmeleriyle birlikte etnik çeşitlilik, dinî inanç grupları, iktisadî faaliyetler ve mimarî dokuları da klasik İslâm tarihçileri ve coğrafyacıların aktardığı bilgiler ve modern literatür ışığında değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda Cibâl'in, sadece askerî ve idarî bir bölge değil, aynı zamanda erken İslâm dünyasında önemli bir ticaret, kültür ve mezhep etkileşimi alanı olduğu ortaya konmuştur. Özellikle Abbâsîler sonrası dönemde merkezî otoritenin zayıflamasıyla birlikte bölge, Büveyhîler gibi yerel hanedanlıkların denetimi altına girmiş; bu sürecin, şehirlerin bölgesel güç merkezleri olarak ortaya çıkmasına katkı sağladığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm, Cibâl, Sâsânî, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler, Abbâsîler

Republic of Türkiye

Bitlis Eren University Graduate School

Department of History

**THE CIBĀL REGION FROM THE ISLAMIC CONQUESTS TO
THE BŪYIDS**

Master's Thesis

Cihat Kardaş

Doç. Dr. Mustafa AYLAR

August 2025

ABSTRACT

This study aims to examine the political, administrative, religious, ethnic, and economic structure of the Jibal region from the Islamic conquests up to the 10th century, through a city-centered approach. Following the Battle of Nihavand (21/642), the region came under Muslim control, and major cities such as Hamadan, Rayy, Isfahan, Qazvin, Hulwan, Kermanshah, Qom, and Kashan were incorporated into the Islamic administration. These cities subsequently underwent significant transformations in terms of administrative organization, social structure, and sectarian composition. The thesis evaluates not only the political developments of these urban centers but also their ethnic diversity, religious groups, economic activities, and architectural features, based on the accounts of classical Islamic historians and geographers as well as modern academic literature. The research reveals that Jibal was more than just a military and administrative region; it functioned as a crucial hub of trade, cultural interaction, and sectarian dynamics in the early Islamic world. Especially after the weakening of central authority during the post-Abbâsîd period, the region came under the control of local dynasties such as the Buyids, which further enhanced the historical and socio-political dynamism of Jibal, turning its cities into prominent regional power centers.

Keywords: Islam, Jibâl, Sasanian, Hulefâ-yi Rashidîn, Umayyads, Abbâsîds

ÖNSÖZ

İslâm tarihi ve coğrafyasının zengin bölgelerinden biri olan Cibâl, fethinden itibaren hem siyasî hem de sosyo-kültürel bakımdan önemli bir dönüşüm süreci yaşamıştır. Bu çalışma, İslâm fetihleriyle birlikte bölgenin tarih sahnesindeki yerini nasıl şekillendirdiğini ve Büveyhîler dönemine kadar geçirdiği evreleri, şehir merkezli bir yaklaşımla incelemeyi amaçlamaktadır. Cibâl bölgesinin idarî yapılanması, etnik çeşitliliği, dinî yapısı ve ekonomik dokusu, çalışmanın temel araştırma başlıklarını oluşturmuştur. Çalışmanın hazırlanmasında ise başta klasik İslâm tarihçileri ve coğrafyacılarının eserlerinden olmak üzere, modern akademik kaynaklardan da yararlanılmıştır. Şehirlerin tarihsel gelişimi, dönemin siyasî, sosyal ve mezhebî olayları ışığında değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, aynı zamanda İslâm medeniyetinin şehirler üzerinden nasıl inşa edildiğine dair önemli ipuçları da sunmuştur.

Bu zorlu ve uzun süreçte, tezin şekillenmesinde yön gösterici olan, ilmi birikimi ve teşvik edici yaklaşımıyla bana her zaman destek veren değerli danışmanım Doç. Dr. Mustafa Aylar'a en içten şükranlarımı sunuyorum. Kendisinin rehberliği, yalnızca bu çalışmaya değil, bilimsel yaklaşımımı geliştirmeme de katkı sağlamıştır. Ayrıca, her zaman yanımda olan sabırları ve destekleriyle bu süreçte yanımda olan sevgili aileme, bu sürecin her aşamasında beni destekleyip yardımcı olan arkadaşlarıma ve özellikle çalışma sürecinde katkılarını esirgemeyen tüm dostlarıma gönülden teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
KAYNAKLAR	2
Tarihî Kaynaklar	2
Coğrafi Kaynaklar	5
Makaleler ve Tezler.....	8

I. BÖLÜM

CİBÂL BÖLGESİNİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

1. 1. Cibâl İsminin Menşei	10
1. 2. Coğrafi Konum ve Sınırlar.....	11
1.3. İklim	12
1. 4. Dağlar	13
1. 4. 1. Dünbâvend (Demavend) Dağı	14
1. 4. 2. Bîsutûn (Bihistun) Dağı	15
1. 5. Nehirler ve Su Kaynakları.....	16
1. 6. Şehirler	17
1. 6. 1. İsfahan.....	18
1. 6. 2. Hemedan	21
1. 6. 3. Rey	23
1. 6. 4. Kazvîn	26
1. 6. 5. Kum	28
1. 6. 6. Hulvân	30
1. 6. 7. Kirmanşah	31
1. 6. 8. Dînever	32
1. 6. 9. Nihâvend	33
1. 6. 10. Kâşân	34

II. BÖLÜM

CİBÂL BÖLGESİNİN TARİHİ

2. 1. İslâm Öncesi Dönem	36
2. 2. Hulefâ-yî Râşîdîn Dönemi ve Cibâl Bölgesinin Fethi	38
2. 2. 1. Hulvân ile Kirmanşah'ın Fethi ve Nihâvend Savaşı	40
2. 2. 2. Dînever ve Hemedan'ın Fethi	43
2. 2. 3. Kum ve İsfahan'ın Fethi	44
2. 2. 4. Rey ve Kazvîn'in fethi	44
2. 2. 5. Emevîlerin Ortaya Çıkışına Kadar Bölgede Yaşanan Olaylar	46
2. 3. Emevîler Dönemi	48
2. 3. 1. Abbâsi İhtilali ve Ebû Müslim Horasânî İsyanı	58
2. 4. Abbâsîler Dönemi	60
2. 4. 1. Ebû Müslim Horasanî'nin Öldürmesi İle Bölgede Meydana Gelen İsyânlar	62
2. 4. 2. Emin ve Memûn Arasındaki Çatışma ve Bölgeye Etkisi	68
2. 4. 3. Bâbek el-Hürremî İsyanı	70
2. 5. Cibâl Bölgesinde Mahallî Hanedanlıkların Hâkimiyeti	74
2. 5. 1. Sacoğullarının Bölgeye Nüfuzu	88
2. 5. 2. Ziyariler Dönemi	92
2. 5. 3. Cibâl Bölgesinde Karışıklıklar ve Büveyhî Hâkimiyetinin Başlangıcı	97

III. BÖLÜM

CİBÂL BÖLGESİNİN EKONOMİK, TOPLUMSAL VE DİNÎ YAPISI

3. 1. Ekonomik Durum	103
3. 1. 1. Ticaret	105
3. 1. 2. Tarım ve Üretim	108
3.2. Dinî ve Mezhebî Durum	111
3. 3. Etnik Yapı	114
SONUÇ	118
KAYNAKÇA	120
EKLER	128

KISALTMALAR

Aüifd : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Bkz : Bakınız

Bk : Bakınız

Çev : Çeviren

Dia : Diyanet İslam Ansiklopedisi

Ed : Editör

E1 : Encyclopaedia Of Islam

E1² : The Encyclopaedia Of Islam, Second Edition

E1³ : The Encyclopaedia Of Islam, Third Edition

Haz : Hazırlayan

Hiz. : Hazreti

İsam : İslam Araştırmaları Merkezi

İü : İstanbul Üniversitesi

Nşr : Neşreden

S : Sayfa

S.A. : Sine Anno (Tarihsiz)

S.L. : Sine Loco (Yayınevi Yeri Belirtilmemiş)

Tdv : Türkiye Diyanet Vakfı

Thk. : Tahkik Eden

Vb. : Ve Benzeri

Vd. : Ve Devamı

Vs. : Ve Saire

Yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

İslâm tarihinin ilk asırlarından itibaren İran coğrafyası, siyasî ve kültürel dönüşümlerin yaşandığı merkezî bir bölge hâline gelmiştir. Bu coğrafyada yer alan Cibâl bölgesi, İslâm fetihlerinden itibaren doğu ile batıyı birbirine bağlayan stratejik bir geçit olmasının yanında, siyasî, askerî ve toplumsal açıdan da birçok gelişmenin yaşandığı bir sahadır. Erken İslâm döneminden Büveyhîler'in hâkimiyetine kadar olan süreçte Cibâl, farklı idarî yapılanmalara, mezhebî çatışmalara ve iktisadî faaliyetlere sahne olmuş; bu özellikleriyle klasik İslâm kaynaklarında sıklıkla anılan bir bölge olmuştur. Bu bağlamda, Hz. Ömer döneminde 21/642 tarihinde gerçekleşen Nihâvend Savaşı, Sâsânî hâkimiyetinin kırılmasında belirleyici rol oynamıştır. Bu savaşın ardından bölgenin önemli merkezlerinden olan Hemedan, İsfahan, Rey, Hulvân, Kazvîn, Kirmânşah, Kum ve Kâşân gibi şehirler birer birer İslâm hâkimiyetine girmiştir. Bu şehirlerin bazıları sulh yoluyla, bazıları ise savaş yoluyla ele geçirilmiş ve idarî olarak Basra, Kûfe veya doğrudan hilafet merkezine bağlanmıştır. Böylece Cibâl, yalnızca bir askerî saha olarak değil; aynı zamanda İslâm'ın İran içlerine yayılmasında mühim bir işlev görmüştür.

Fetih sürecinin ardından bölgeye yerleştirilen askerî ve idarî otoriteler, zamanla yerel halkla etkileşim içerisine girerek bu yeni toplumsal düzenin oluşumunda önemli rol üstlenmişlerdir. Cibâl'de hâkim olan topluluklar arasında Farslar, Kürtler, Araplar, Deylemîler ve Tâcîkler gibi çeşitli etnik unsurlar yer almakta; bu grupların dinî ve mezhebî tercihleri de zaman içerisinde farklılaşmıştır. Başlangıçta Sünnîlik ağırlıklı olan bölge, Büveyhîler dönemiyle birlikte Zeydîlik ve İmâmîyye gibi Şîî eğilimlerin etkilerinin görülmeye başlandığı bir alan hâline gelmiştir. Bu bağlamda Cibâl, yalnızca askerî ve siyasî değil, aynı zamanda mezhebî rekabetin de cereyan ettiği bir sahneye dönüşmüştür.

Cibâl'in iktisadî yapısı da tarihî süreç içinde gelişmiş ve çeşitlenmiştir. Bölgedeki bu şehirler, verimli arazileri, zengin su kaynakları ve ticaret yolları üzerindeki konumları nedeniyle hem tarım hem ticaret açısından büyük önem taşımaktadır. Özellikle Rey ve İsfahan, bölge ekonomisinin kalbi konumuna gelirken, Hemedan ve Kazvîn, savunma hattının güçlü noktaları olarak stratejik bir fonksiyon üstlenmiştir. Ayrıca bölge, doğudan batıya uzanan ticaret yollarının kavşak noktası olması dolayısıyla, Abbâsî döneminde ekonomik bakımdan cazibe merkezi hâline gelmiştir.

Bu çalışmanın temel amacı, İslâm fetihlerinden X. yüzyıl ortalarına kadar olan süreçte Cibâl bölgesinin siyasî, idarî, dinî ve sosyo-ekonomik yapısını şehir merkezli bir yaklaşımla incelemektir. Çalışma sürecinde klasik İslâm tarihçileri ve coğrafyacılara ait kaynaklar temel alınmış, aynı zamanda modern literatürden de yararlanılarak tarihî anlatımlar günümüz akademik ölçütleri çerçevesinde yeniden değerlendirilmiştir. Her bir şehir, kendi tarihsel bağlamı içerisinde ele alınmış; genel bölgesel dinamiklerle olan ilişkileri ortaya konulmuştur. Bu bağlamda hazırlanan tez, hem klasik kaynaklardan hem de modern araştırmalardan beslenen, disiplinler arası bir yaklaşımla kaleme alınmıştır. Literatürde Cibâl bölgesi özelinde yapılan müstakil çalışmaların sınırlı olması, bu araştırmanın önemini ortaya koymaktadır. Bölgenin siyasî tarihi kadar ekonomik, etnik ve mezhebî yönlerinin de bütüncül bir yaklaşımla ele alınmasının gerekliliğini öne çıkarmaktadır.

Bu tez, üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, çalışmada kullanılan kaynaklara yer verilmiş ve ardından Cibâl bölgesinin coğrafi yapısı, yer şekilleri, iklimi, dağları, su kaynakları ve bölgedeki şehirler hakkında detaylı bir inceleme yapılmıştır. İkinci bölümde, Cibâl bölgesinde hüküm süren devletler ve bu bölgede yaşanan siyasi olaylar ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise, Cibâl bölgesinin sosyal, ekonomik ve etnik yapısı üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada, hem tarihi coğrafya alanındaki mevcut araştırmalara katkı sunmayı hem de İslâm tarihinin bölgesel analizlerine yeni bir bakış açısı getirmeyi amaçlamaktadır. Cibâl bölgesi özelindeki bu analiz, İslâm medeniyetinin farklı coğrafyalarda nasıl bir etkileşim ve dönüşüm süreci yaşadığını anlamaya yönelik bir örnek teşkil etmektedir.

Kaynaklar

Tarihî Kaynaklar

Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî'nin (ö. 279/892) *Fütûhu'l-Büldân* adlı eseri, yalnızca İslâm fetihlerine değil, aynı zamanda fethedilen bölgelerin sosyo-kültürel ve idarî yapısına dair önemli bilgiler sunar. Cibâl bölgesinin fethi, fethin öncesinde düzenlenen akınlardan, bölgeye atanan valiler, kabile iskânları, vergi yapısı, tarım ve ticaret gibi konular da ele alınmakta, Emevî ve Abbâsî dönemlerine ait siyasî gelişmelerin

şehre yansımaları aktarılmaktadır. Mustafa Fayda tarafından Türkçe'ye kazandırılan bu kaynak, Cibâl bölgesi tarihi açısından temel başvuru niteliğindedir.¹

Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin (ö. 282/895) *el-Ahbârü't-Tivâl* adlı eseri, İran merkezli tarihî bakış açısıyla kaleme alınmış olup özellikle Cibâl bölgesine dair sunduğu özgün bilgilerle öne çıkmaktadır. Müellifin Dîneverli oluşu, bölgeyi yakından tanınmasına imkân tanımış, bu durum, eserin başka kaynaklarda yer almayan ayrıntılar içermesine katkı sağlamıştır. Ayrıca eserde Sâsânîler'den Abbâsîler'e uzanan dönemde, özellikle Emevîler zamanındaki otorite mücadeleleri ile Emîn ve Me'mûn arasındaki hilâfet çekişmesi sırasında Cibâl'in oynadığı rol ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Bu yönüyle eser, bölge tarihi açısından temel başvuru kaynaklarından biri kabul edilmektedir. Eser Türkçe'ye tercüme edilmiştir.²

Mesûdî'nin (ö. 345/956) *Muruc ez-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher* adlı eseri, bu çalışmanın hemen her bölümünde başvurulmuş temel kaynaklardan biri olmuştur. Büyük İskender'in Cibâl şehirlerini tahkim etmesi, bölgedeki etnik unsurların kökenleri, yerel halkın ekonomik faaliyetleri ve idarî yapıyla olan ilişkileri gibi konuların yanı sıra, şehirde meydana gelen isyanlar da eserde ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Bu yönüyle *Mürûcü'z-zeheb*, Cibâl bölgesine dair tarihsel, toplumsal ve kültürel verilerin değerlendirilmesinde bir başvuru kaynağı niteliğindedir.³

İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-Târîh* adlı eseri, İslâm tarih yazıcılığı içerisinde ansiklopedik nitelikteki en kapsamlı kronolojik kaynaklardan biridir. Yaratılıştan XIII. yüzyıla kadar uzanan döneme ait olayları yıllara göre düzenli biçimde aktaran bu eser, yalnızca İslâm dünyasındaki gelişmeleri değil; aynı zamanda Bizans, Haçlılar ve Moğollar gibi gayrimüslim toplulukların faaliyetlerini de kapsamına alarak geniş ölçekli bir tarih perspektifi sunmaktadır. Müellifin çeşitli kaynaklardan derlediği verileri eleştirel bir süzgeçten geçirerek değerlendirmesi, eserin ilmî güvenilirliğini artıran önemli bir husustur. Bu çerçevede *el-Kâmil*, özellikle Abbâsî, Selçuklu ve Zengî dönemlerine dair sunduğu ayrıntılı bilgiler sayesinde, Cibâl bölgesi için temel başvuru eserlerinden biri olma niteliği taşımaktadır.⁴

¹ Ahmed b. Yahya Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013).

² Ebû Hanîfe Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, çev. Zekeriya Akman - Hüseyin Siyabend Aytemür (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017).

³ Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *Mürûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur (Selenge Yayınları, 2023).

⁴ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça - Beşir Eryarsoy (İstanbul: Hikmet Neşriyat Yayınları, 2008).

İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eseri, klasik İslâm tarihçiliğinin en kapsamlı kroniklerinden biri olup, yaratılıştan XIV. yüzyıla kadar uzanan tarihî süreci kronolojik bir bütünlük içinde sunmaktadır. Eserde yalnızca siyasî olaylara değil, peygamberler tarihi, toplumsal hadiseler, savaşlar ve doğal afetler gibi çok çeşitli konulara da yer verilmiştir. Özellikle Abbâsîler sonrasındaki gelişmelere dair ayrıntılı bilgiler içermesi bakımından, Cibâl gibi siyasî ve stratejik açıdan önemli bölgelerin tarihî sürecini izlemek açısından değerli bir kaynaktır. Türkçe çevirisi de bulunmaktadır. Bu yönüyle *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, hem genel İslâm tarihi hem de bölgesel tarih araştırmaları için temel başvuru eserlerinden biri konumundadır.⁵

Hamdullah Müstevfî el-Kazvînî'nin (ö. 740/1340'tan sonra) *Târîh-i Güzîde* adlı eseri, XIII. ve XIV. yüzyıl İslâm tarihçiliğinde derleyici ve seçmeci yaklaşımıyla öne çıkan, Türkçe'ye çevrilen önemli bir kroniktir. Eser, yaratılıştan yazarın yaşadığı döneme kadar olan tarihî olayları özet bir biçimde sunmakla birlikte, özellikle İran coğrafyasına yönelik ayrıntılı bilgiler içermesi bakımından önemli bir katkı sunmaktadır. Müellifin Kazvînli oluşu, Cibâl bölgesi ve çevresine dair verdiği bilgilerin daha özgün ve yerel kaynaklara dayalı olmasını sağlamıştır.⁶

İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) *Tecâribü'l-Ümem* adlı eseri yaratılıştan 369/980 yılına kadar olayları anlatan bir genel tarih kitabıdır. Özellikle kendi dönemi olan IV/X. yüzyıl sonlarıyla ilgili kısımlarda bizzat şahit olduğu gelişmeleri ve resmi kayıtlardan edindiği bilgileri aktarır. Eserde Abbâsîler, Büveyhîler, Deylemliler, Gazneliler ve komşu bölgeler ayrıntılı biçimde ele alınır. Cibâl bölgesi (Hemedân, Rey, İsfahan, Kazvin vb.) ile ilgili olarak Büveyhî hâkimiyeti altındaki idari düzenlemeler, vali atamaları, yerel isyanlar, askerî seferler, kıtlık ve doğal afetler hakkında birinci elden bilgiler verir. Bu yönüyle eser, hem siyasi hem de toplumsal tarih açısından bölge çalışmalarında temel kaynaklardan biridir.⁷

⁵ Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil bin Şihâbüddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994).

⁶ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Tarih-i Güzîde*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018).

⁷ Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016).

Coğrafi Kaynaklar

Coğrafya kaynakları, başta İslâm ülkeleri olmak üzere, dünyanın farklı bölgelerindeki şehirlerin fiziki, beşerî ve kültürel yapıları hakkında kapsamlı bilgiler sunan temel kaynak gruplarından. Bu çalışmada Cibâl bölgesine odaklanıldığından, söz konusu eserler araştırmanın ana başvuru kaynakları arasında yer almıştır. Bu nitelikteki coğrafya kitaplarının büyük bir kısmı, Cibâl şehirlerinin coğrafi konumu, yerleşim yapısı, toplumsal yapısı, etnik çeşitliliği ve dinî yapısını ele alarak bölgenin çok yönlü tarihsel kimliğini ortaya koymaktadır.

Ya'kûbî'nin (ö. 292/905'ten sonra) *Kitâbü'l-Büldân* adlı eseri, İslâm coğrafyacılığı literatürünün en erken örneklerinden biri olup, IX. yüzyıl Abbâsî dünyasının idarî, ekonomik ve kültürel yapısını yansıtan önemli bir kaynaktır. Eserde yer alan bilgiler, yalnızca şehirlerin coğrafi konumlarına değil; aynı zamanda yönetim yapıları, ekonomik faaliyetleri, halkın yaşam biçimi ve sosyal ilişkilerine de ışık tutmaktadır. Türkçe'ye kazandırılan eser Ya'kûbî'nin anlatımıyla, özellikle Cibâl bölgesi gibi stratejik ve çok kültürlü alanlarda dikkat çeken ayrıntılar içermektedir. Bölgenin fiziki yapısı, yerleşim birimleri, etnik ve dinî çeşitliliği ile ekonomik kaynakları üzerine aktarılan veriler, dönemsel gözlemlerle zenginleştirilmiştir. Bu yönüyle *Kitâbü'l-Büldân*, Cibâl gibi bölgelerin tarihsel-coğrafi kimliğini tespit etmekte başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır.⁸

İbn Hurdâzbih (ö. 300/913), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseriyle İslâm dünyasının coğrafi, sosyal ve ekonomik yapılarını derinlemesine incelemiştir. Bu eser, şehirlerarasındaki yollar, mesafeler, coğrafi bölgeler ve bu bölgelerdeki yönetim yapılarını detaylı bir şekilde sunar. Ayrıca, Türkçe'ye çevrili yapılan eser dönemin kültürel ve ekonomik etkileşimlerini anlamamıza katkı sağlar. İbn Hurdâzbih'in Cibâl bölgesindeki berîd görevlisi olarak edindiği gözlemler, eserin güvenilirliğini artırırken, posta yolları ve menzillerine ilişkin bilgiler de içermektedir.⁹

İstahrî (ö. 340/951'den sonra) *Mesâlikü'l-Memâlik* adlı eseriyle İslâm dünyasındaki coğrafi bölgeler, şehirler, yollar ve bu yerleşimler arasındaki mesafeler hakkında ayrıntılı bilgiler sunan önemli bir coğrafya bilginidir. Türkçe'ye *Ülkelerin*

⁸ Ahmed b. İshâk Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002).

⁹ Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008).

Yolları adıyla kazandırılan bu eser, yalnızca fiziksel coğrafya verileriyle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda dönemin sosyal yapısını ve ekonomik ilişkilerini anlamaya yönelik değerli bilgiler de içermektedir. İstahrî, özellikle Cibâl bölgesinin şehirlerine, bu şehirlerin sınırlarına ve yerleşim düzenine dair detaylı açıklamalarda bulunur. Eserde, Cibâl'den diğer bölgelere uzanan yolların güzergâhları, bu yollar üzerindeki nahiyeler ve aralarındaki mesafeler sistematik biçimde aktarılmaktadır. Ayrıca, Cibâl şehirlerinin yerleşim planları, halkın başlıca geçim kaynakları, tarım ve ziraat gibi üretim faaliyetleri ile şehirlere bağlı ilçelerin durumu da ele alınmaktadır. Bu yönüyle *Mesâlikü'l-Memâlik*, Cibâl bölgesinin coğrafi, sosyal ve ekonomik yapısını kavramada temel kaynaklardan biri olarak öne çıkmaktadır.¹⁰

İbn Havkal (ö. 4/10. yüzyıl), *Sûretü'l-Arz* adlı eseriyle İslâm coğrafyasının önemli isimlerinden biridir. Bu eser diğer coğrafyacılar farklı olarak Cibâl bölgesinin kendi dönemindeki özgün haritasını ihtiva etmesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu eser, dönemin coğrafi, sosyal ve ekonomik yapısını anlamak için değerli bir kaynaktır. İbn Havkal, özellikle şehirlerin coğrafi konumlarını, ticaret yollarını ve ekonomik durumlarını ayrıntılı bir şekilde ele alır. Ramazan Şeşen tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu kapsamlı coğrafya çalışmasında, Cibâl bölgesindeki tarım ve hayvancılık faaliyetleri, yiyecek ve içecek üretimi gibi önemli bilgiler yer alır. Ayrıca, Cibâl şehirlerinin İslâmiyet döneminde yeniden inşa edilmesi ve sosyal yapılarındaki dönüşüm de vurgulanır.¹¹

Makdisî (ö. 390/1000), *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* adlı eseriyle dönemin coğrafi yapısını, sosyal düzenini ve ekonomik ilişkilerini anlamak açısından son derece kıymetli bir başvuru kaynağıdır. Makdisî, İslâm coğrafyasına dâhil olan çeşitli bölgelerin coğrafi özelliklerini, kültürel yapısını ve ekonomik durumunu ayrıntılı biçimde ele almıştır. Türkçe'ye çevrilen bu eserde, Cibâl bölgesindeki şehirler başta olmak üzere birçok coğrafi birim ayrıntılı şekilde tanıtılmış, bu bölgelerdeki sosyal yapı, ekonomik faaliyetler ve kültürel unsurlar titizlikle incelenmiştir. Özellikle şehirlerarası mesafeler, ticaret yolları ve bu güzergâhların ekonomik etkileri üzerinde önemle durulmuştur. Ayrıca Makdisî, bölgelere özgü iklim koşulları, doğal kaynaklar ve bu unsurların yerel

¹⁰ İbrahim b. Muhammed İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2019).

¹¹ Ebû'l-Kasım İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, çev. Ramazan Şeşen (Yeditepe Yayınevi, 2021).

ekonomiye olan yansımalarını da kapsamlı bir şekilde değerlendirmiştir. Bu yönleriyle *Aḥsenü't-Tekâsîm*, İslâm coğrafyacılığı geleneği içerisinde mühim bir yere sahiptir.¹²

Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-Büldân* adlı eseri, İslâm dünyasında yer alan şehirler, kasabalar ve coğrafi bölgeler hakkında kapsamlı ve sistematik bilgiler sunan önemli bir coğrafya kaynağıdır. Bu ansiklopedik eser, şehirlerin adlarını, coğrafi konumlarını, tarihî gelişim süreçlerini ve kültürel niteliklerini ayrıntılı biçimde ele almaktadır. Bu eser, yalnızca yer adlarını sıralamakla kalmaz, aynı zamanda bu yerleşimlerin sosyal, ekonomik ve kültürel yapıları hakkında zengin bir içerik sunar. Özellikle Cibâl bölgesine dair verdiği bilgiler, bölgedeki şehirlerin tarihî geçmişi, idarî örgütlenmesi, ticaret yollarıyla bağlantısı ve yerel halkların yaşam biçimleri üzerine derinlemesine tespitler içermektedir. Yâkût'un bu çalışması, Ortaçağ İslâm coğrafyası araştırmalarında başvuru temel ve güvenilir kaynaklar arasında yer almaktadır.¹³

Zekerîyyâ b. Muhammed Kazvînî'nin (ö. 682/1283), *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd* adlı eseri, İslâm dünyasındaki şehirlerin ve bölgelerin coğrafi, sosyal ve kültürel yapıları hakkında kapsamlı ve derinlemesine bilgiler sunar. Kazvînî, özellikle şehirlerin tarihî geçmişlerini, coğrafi konumlarını ve yerel halkların yaşam tarzlarını ayrıntılı biçimde incelemiştir. Ansiklopedik nitelikte olan bu eser, yalnızca şehirlerin fiziki özelliklerini değil, aynı zamanda ekonomik yapıları, halkların geleneksel yaşayış biçimleri, kültürel birikimleri ve toplumsal ilişkilerine dair zengin ve özgün bilgiler içermektedir. Türkçe'ye de çevrilmiş olan bu kaynakta, Cibâl bölgesine ait şehirler başta olmak üzere, dönemin çeşitli yerleşim merkezlerinin tarihî evreleri ve coğrafi nitelikleri ayrıntılı olarak ele alınmakta, bu şehirlerdeki toplumsal düzen, halk yapısı ve kültürel etkileşimler hakkında dikkat çekici tespitlere yer verilmektedir.¹⁴

Ebü'l-Fidâ'nın (ö. 1331), *Takvîmü'l-büldân* adlı eseri, İslâm dünyasındaki şehirler, bölgeler ve coğrafi alanlar hakkında kapsamlı ve sistematik bilgiler sunar. *Takvîmü'l-Büldân*, yalnızca coğrafi verilerle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda dönemin sosyal yapıları, ekonomik ilişkileri ve kültürel özellikleri üzerine de ayrıntılı değerlendirmeler içermesi bakımından değerli bir kaynaktır. Eserde, İslâm coğrafyasına dâhil olan çeşitli şehir ve bölgelerin konumu, iklim şartları, doğal kaynakları ile yerel

¹² Muhammed b. Ahmed Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Aḥsenü't-Tekâsîm)*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015).

¹³ Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdr, 1986).

¹⁴ Zekerîyyâ Kazvînî, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd'ı*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2019).

halkların yaşam tarzları ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Türkçe'ye de çevrilmiş olan bu kaynakta, Cibâl bölgesi özelinde ticaret yolları, sosyo-ekonomik yapılar ve kültürel etkileşimler incelenmiştir.¹⁵

Makaleler ve Tezler

Yukarıdaki birincil elden kaynaklar dışında ülkemizde, Cibâl bölgesiyle ilgili bu zaman aralığını doğrudan ele alan kapsamlı bir Türkçe incelemeye rastlanmamıştır. Ancak, bu bölgeye dair bilgiler içeren kitap, tez ve makalelerde, Cibâl bölgesine dair çeşitli kaynaklara yer verilmektedir.

Hasancan Meral'in, *Selçuklular Döneminde Hemedan (Kuruluşundan 1194'e Kadar)*¹⁶ başlıklı yüksek lisans tezi, İran'ın batısındaki Hemedan şehrinin tarihî gelişimini, özellikle Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları döneminde ele almaktadır. Hilal Tüfenk'in, *Fethinden Büveyhîler'e Kadar Kazvîn Tarihi (24-323/644-934)*¹⁷ adlı yüksek lisans tezi, Kazvîn şehrinin İslâm fetihlerinden Büveyhîler dönemine kadar olan tarihini kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Kobra Esmaeili'nin, *Rey Şehrini Tarihîsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)*¹⁸ adlı yüksek lisans tezi, Rey şehrinin İslâm fetihlerinden Selçuklular'ın sonuna kadar olan tarihî sürecini irdelemektedir. Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*¹⁹ adlı yüksek lisans tezi, Rey şehrinin Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti olduğu dönemi kapsamlı bir şekilde değerlendirmektedir. Nurullah Yazar, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan*²⁰ adlı doktora tezi, İsfahan şehrinin Büyük Selçuklu Devleti'ndeki coğrafi, siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel yapısını kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Tuba Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar*,²¹ adlı yüksek lisans tezi, İsfahan şehrinin Selçuklu dönemindeki tarihî gelişimini tahlil etmektedir.

¹⁵ İsmail b. Ali Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebü'l Fida Coğrafyası)*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022).

¹⁶ Hasancan Meral, *Selçuklular Döneminde Hemedân (Kuruluşundan 1194'e Kadar)* (Sinop: Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

¹⁷ Hilal Tüfenk, *Fethinden Büveyhîler'e Kadar Kazvîn Tarihi (24-323/ 644-934)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

¹⁸ Kobra Esmaeili, *Rey Şehrini Tarihîsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2019).

¹⁹ Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

²⁰ Nurullah Yazar, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013).

²¹ Tuba Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

Marzîyeh Asadî Evvel'in kaleme aldığı *Havadis-i Tabii Eyalet-i Cibâl ve Peyamedhay-ı An Ez Zuhûr-i İslâm Ta Hamleyi Mogol*,²² adlı Farsça yüksek lisans tezi, Cibâl bölgesinde İslâmiyet'in kabulünden Moğol istilasına kadar yaşanan doğal ve beşerî afetler ele alınmıştır.

Mustafa Aylar, *Şiiliğin Merkez Şehri: Kum*,²³ başlıklı çalışması, Kum şehrinin erken İslâm döneminden itibaren Şii inancının merkezi hâline gelişini ve bu süreçteki tarihî, kültürel ve dini faktörleri ele almaktadır. Sena Saraç, *Orta İran'ın Tarihi Şehri*²⁴ *Kazvîn* başlıklı çalışması, Kazvîn şehrinin Sâsânîler dönemindeki kuruluşundan itibaren İslâmî dönem boyunca geçirdiği siyasi, sosyal ve kültürel dönüşümleri incelemektedir. Mustafa Aylar, *Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum*,²⁵ başlıklı makalesi, Rey şehrinin Abbâsî hilafeti dönemindeki siyasi gelişimlerini detaylı bir şekilde irdelemektedir. Yine Mustafa Aylar'ın, "X. Yüzyılda Rey Şehrinde Siyasi Durum",²⁶ başlıklı makalesi, Rey şehrinin X. yüzyıldaki siyasi gelişimlerini tahlil etmektedir. Aydın Çelik ve Akif Rençber, *İslâm Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasi Tarihi*,²⁷ başlıklı makalesi, Rey şehrinin İslâm fetihlerinden Selçuklu hâkimiyetine kadar olan dönemdeki siyasi gelişimlerini değerlendirmektedir.

²² Marzîyeh Asadî Evvel, *Havadis-i Tabii Eyalet-i Cibâl ve Peyamedha-yi ân ez Zuhûr-i İslâm tâ Hamleyi Mogol* (Meşhed: Meşhed Firdevsi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

²³ Mustafa Aylar, "Şiiliğin Merkez Şehri: Kum", *Orta Çağ'da Şehir İran*, ed. Mustafa Aylar (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2023), 115-146.

²⁴ Sena Saraç, "Orta İran'ın Tarihi Şehri Kazvîn", *Orta Çağ'da Şehir İran*, ed. Mustafa Aylar (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2023), 57-83.

²⁵ Mustafa Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", *Journal of History and Future* 6/3 (28 Eylül 2020), 1025-1037.

²⁶ Mustafa Aylar, "X. Yüzyılda Rey Şehrinde Siyasi Durum", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 13 (2020), 1-26.

²⁷ Aydın Çelik - Akif Rençber, "İslam Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasi Tarihi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* VIII/1 (2012), 35-68.

I. BÖLÜM

CİBÂL BÖLGESİNİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

1. 1. Cibâl İsminin Menşei

Cibâl (جبال) kelimesi, Arapça’da “dağ” anlamına gelen cebel (جبل) kelimesinin çoğuludur ve adını bölgenin dağlık coğrafi yapısından almaktadır. İslâmiyet’in ortaya çıkışından önce bu bölgeye Mâh, Mâd ve zaman zaman Pehle gibi farklı adların verildiği görülmektedir. Müslüman müelliflerden İbn Nedîm, bu bölgeyi Pehleviyye olarak adlandırırken,²⁸ İbn Hurdazbih ise Bilâd-ı Pehleviyyîn terimini kullanmaktadır.²⁹ Rûmlar ise Batı Mezopotamya düzlüklerinden başlayarak doğuda Büyük İran Çölü’ne kadar uzanan bu geniş dağlık bölgeyi Media olarak isimlendirmiştir.³⁰

İslâm’dan sonra bölgenin dağlık yapısından dolayı İslâm tarihçileri bölgeyi Cibâl olarak adlandırmış ve bu kullanım XII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Ancak XII. yüzyıla gelindiğinde, Selçukluların bölgedeki egemenliğiyle birlikte coğrafi ve kültürel tanımlamalarda değişiklik meydana gelmiştir. Bu dönemde, Arapların Aşağı Mezopotamya’daki eski Irak bölgesinden ayırt edebilmek amacıyla, buraya “İran Irâk’ı” olarak da bilinen Irâk-ı Acem adı verilmeye başlanmıştır. Selçukluların Batı İran’ı kontrol altına alıp Abbâsî Halifesi’nin yönettiği Mezopotamya coğrafyasına da hâkim olmalarıyla birlikte, bu geniş alan Irâk-ı Acem adıyla anılır olmuştur. Bu adlandırma, bölgenin İran kültürü ve etkisiyle daha sıkı biçimde ilişkilendirilmeye başladığını da göstermektedir.

Söz konusu kullanım, ilerleyen yüzyıllarda da sürmüş ve XIV. yüzyıla gelindiğinde Cibâl adı artık terk edilmiştir. XIV. yüzyıl müelliflerinden Abdülhakk Bağdâdî, bu coğrafyaya özgü adın Iraku’l-Acem olduğunu belirtirken,³¹ Ebû’l-Fidâ da halk arasında bölgenin bu adla anıldığını ifade eder.³² Zekeriyâ el-Kazvînî ise bölgeyi

²⁸ Ebû’l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî İbn Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), s.54.

²⁹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, s.56.

³⁰ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*, çev. Cengiz Tomar - Adnan Eskikurt (İstanbul: Yeditepe, 2015), s.243; Bertold Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055)*, çev. Gwendolin Goldbloom (Leiden: E. J. Brill, 2014), s.293; Mustafa Aylar, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Cibâl Bölgesi”, *Tarih Alanında Seçme Yazılar-V*, ed. Yunus Emre Tansü - Füsün Kara (Gaziantep: Özgür Yayınları, 2023), 4/s.62.

³¹ Safiyyü’d-din Abdü’l-mü’min b. Abdü’l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü’l-İttılâ’ Âlâ Esmâi’l-Emkine Ve’l-Bikâ*, çev. Halil İbrahim Gök (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), I/s.353.

³² Ebû’l-Fidâ, *Takvimü’l-Büldân (Ebû’l Fida Coğrafyası)*, s.324.

Kûhistân olarak tanımlamıştır. Hamdullah Müstevfî, bölgeyi değerlendirirken batıdaki küçük kısmı Kürdistan, doğudaki daha geniş alanı ise Irâk-ı Acem adıyla anarak bu coğrafyayı iki kısma ayırmıştır.³³ Müstevfî'nin Irâk-ı Acem terimini kullanması, Cibâl adının artık terk edildiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte XIII. yüzyıl müelliflerinden Yâkût el-Hamevî'nin Cibâl terimini kullanmaya devam ettiği görülmektedir. Yâkût gibi önemli bir coğrafyacının Irâk-ı Acem yerine Cibâl adını tercih etmesi, diğer müelliflere karşı bir tavır ya da bilinçli bir tercihin göstergesi olarak değerlendirilebilir.³⁴

1. 2. Coğrafi Konum ve Sınırlar

Cibâl bölgesi; kuzeyde Deylem ve Kazvîn, güneyde Irak ve Hûzistan, doğuda Horasan düzlükleri ve Fars bölgesi, batıda ise Azerbaycan ile sınırlandırılmış bir konumda yer almaktadır. Bölgenin coğrafi konumu ve sınırlarına ilişkin kaynaklar genel olarak birbirine benzer bilgiler sunmaktadır. Bu bağlamda Ya'kûbî, Cibâl bölgesini Bağdat'tan başlayarak Cebel, Azerbaycan, Kazvîn, Zencân, Kum ve İsfahan'a; Rey'den ise Taberistan, Cürcân, Sicistân ve Horasan'a kadar uzanan bir alan olarak tanımlar. Ayrıca bu bölgelerin Tibet ve Türkistan yolları üzerinden Horasan'a komşu olduğunu belirtir.³⁵ İbn Havkâl ise Cibâl'i şu şekilde tarif etmektedir: “*Cibâl, Azerbaycan'a, Kûfe-Basra'ya ve bu bölgelere bağlı diğer yerlere komşudur. Horasan Çölü doğusunda; Fars, İsfahan ve Hûzistan'ın doğu sınırlarıyla çevrilidir. Batısında Azerbaycan, kuzeyinde ise Deylem, Kazvîn ve Rey yer alır. Rey, Kazvîn, Ebher ve Zencân bölgeleri Cibâl'den ayrılarak Deylem mıntıkasına dâhil edilmiştir. Bu bölgeler, Deylem dağlarını adeta bir yay gibi kuşatır. Cibâl'in güneyinde ise Irak ve Hûzistan'ın bir kısmı bulunur.*”³⁶ İstahrî de İbn Havkâl'a benzer biçimde bilgi vererek şunları ifade eder: “*Cibâl, Mâh-ı Kûfe (Dînever) ve Basra kenarından başlayarak bu arazilere ulaşır. Doğu sınırları Horasan Çölü, Fars, İsfahan ve Hûzistan'dır. Batıda Azerbaycan; kuzeyde Kazvîn ve Rey; güneyde ise Irak ve Hûzistan ile çevrilidir. Kazvîn, Rey, Ebher ve Zencân gibi bölgeler, Deylem coğrafyasına dâhil edilerek Cibâl'i yay gibi kesen sınırlara dâhil olurlar.*”³⁷

X. yüzyıla ait anonim bir eser olan *Hudûdü'l-Âlem*, Cibâl'in doğusunda Fars ve Horasan sınırlarının belirli kesimlerinin yanı sıra Karkas Kûh Çölü'nün, güneyinde

³³ Aylar, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Cibâl Bölgesi”, 4/s.62.

³⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/s.99; Evvel, *Havadis-i Tabii Eyalet-i Cibâl ve Peyamedha-yi ân ez Zuhûr-i İslam tâ Hamle-yi Moğol*, s.11.

³⁵ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*, 51.

³⁶ İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.277.

³⁷ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.182.

Hûzistan'ın, batısında Irak ve Azerbaycan'ın bazı bölgelerinin, kuzeyinde ise Deylem Dağları'nın yer aldığını bildirir.³⁸ Yâkût el-Hamevî'ye göre, Cibâl bölgesi İsfahân, Zencân, Kazvîn, Hemedan, Dinever ve Karmîsîn (Kirmânşâh) ile Rey arasında bulunmakta ve büyük şehirlere ve geniş mıntikalara sahiptir.³⁹ Zekerîyyâ Kazvînî'ye göre ise, Cibâl eyaleti doğusunda Horâsân ve Fars Çölü, batısında Azerbaycan, kuzeyinde Hazar Denizi ve güneyinde Irak ve Hûzistan ile komşudur. Ebü'l-Fidâ ise Cibâl'in sınırlarını şu şekilde ifade eder: “*Batıda Azerbaycan, güneyde Irak ve Hûzistan, doğuda Horasan Çölü ve Fars bölgesi, kuzeyde ise Deylem, Kazvîn ve Rey yer almaktadır. Deylem Dağları tarafından kuşatıldığı için Rey'i Deylem bölgesinden sayanlar da vardır.*”⁴⁰

1.3. İklim

Cibâl bölgesi, genel hatlarıyla yarı karasal ve yarı kurak iklim özellikleriyle tanımlanmakla birlikte, şehirlerin coğrafi konumlarına bağlı olarak iklimsel farklılıklar göstermektedir. Bölge şehirlerinin çoğu dağlık alanlarda, dağ eteklerinde ya da ova düzlüklerinde konumlanmıştır. Bu çeşitlilik, Cibâl'in geniş coğrafi yayılımı içerisinde belirgin iklim farklılıklarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır.⁴¹ Örneğin, İsfahan genellikle sıcak ve kurak bir iklime sahiptir, ancak geceleri hissedilir bir sıcaklık düşüşü yaşanır. Yıllık ortalama sıcaklık 15-16 derece arasında değişmektedir. Hemedan ise daha ılıman bir iklime sahip olmakla birlikte, kuzeydeki düzlüklerinde sert rüzgârlar görülmekte ve kış aylarında yoğun kar yağışlarına maruz kalmaktadır. Bu örnekler, bölgedeki iklimsel çeşitliliğin şehir bazında önemli farklılıklar gösterebildiğini ortaya koymaktadır.

Bölgenin dağlık yapısı yalnızca iklimi şekillendirmekle kalmaz, aynı zamanda tarımsal faaliyetlerin niteliğini de belirleyen temel bir unsurdur. Cibâl'de tarım, bölgenin topografyasına ve iklimine uygun biçimde sürdürülmektedir. Tarımsal üretimin sürdürülebilirliği, iklim koşulları ve toprak yapısının elverişliliğiyle doğrudan ilişkilidir. Cibâl'in geniş yüzölçümü sayesinde, bölgede farklı iklim tiplerinin gözlemlenebilmesi, tarımsal çeşitlilik açısından önemli avantajlar sunmaktadır. Bu durum, farklı bitki türlerinin yetişmesine imkân tanımakta ve bölgeyi tarım açısından cazip kılmaktadır. Bu

³⁸ V. Minorsky (ed.), *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib*, çev. Murat Ağarı - Abdullah Duman (İstanbul: Kitabevi, 2018), s.89.

³⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/s.99.

⁴⁰ Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebü'l Fida Coğrafyası)*, s.324.

⁴¹ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahzenü't-Tekâsim)*, s.411.

çeşitlilik, tarımsal üretim açısından avantajlar sunar, çünkü farklı bitki türlerinin yetişmesine uygun koşullar sağlanabilir. Bu nedenle, Cibâl Bölgesi, iklim çeşitliliği ve tarıma elverişli topraklarıyla öne çıkan bir bölge olarak tanımlanabilir.⁴²

Makdisî, Cibâl'in iklimini "mevsimsel aşırılıklarla karakterize edilen düzensiz bir iklim" olarak tanımlar. Ona göre yaz mevsimi, sivrisinek, yılan, akrep ve kurt gibi haşerelerin bulunmaması sebebiyle adeta bir cennet gibidir. Buna karşılık, kış aylarında ise soğuklar o denli şiddetlidir ki, insanların yanakları çatlamaktadır.⁴³ Yâkût el-Hamevî, Cibâl'i "havası, suyu ve insanları bakımından en iyi bölgelerden biri" olarak tanımlar. Ona göre bazı yöneticiler, Irak'ın yaz sıcağından ve haşere sıkıntısından uzaklaşmak amacıyla yaz aylarını geçirmek için Cibâl'e gelmekte, ancak kışın sert havası nedeniyle tekrar Irak'a dönmektedir. Benzer şekilde, başka kaynaklarda da Irak'taki padişahların yaz aylarında bölgenin serin ve sağlıklı havasından faydalanmak amacıyla Cibâl'e geldikleri belirtilmektedir.⁴⁴

1. 4. Dağlar

Cibâl Bölgesi, isminden de anlaşılacağı üzere genellikle dağlık bir arazi yapısına sahiptir. Hemedan, Rey, Kum ve gibi şehirler arasında yer alan nadir düzlükler dışında, bölgenin büyük bir kısmı yüksek dağ silsileleri ve engebeli arazilerle kaplıdır. Bu dağlık yapı, Cibâl'in coğrafi karakterini belirleyen en önemli unsurlardan biridir.

Bölgenin kuzey kesiminde, Kazvîn çevresinde uzanan Elburz sıradağları, doğal güzellikleriyle dikkat çekerken, güneybatıya doğru uzanan Zagros sıradağları ise Irak-İran sınır hattına kadar ulaşmaktadır. Bu dağ silsilesi, Hûlvân ve Kirmânşâh gibi şehirlerin çevresinde kendini belirgin şekilde göstermektedir. Sıra dağlara ek olarak, Cibâl coğrafyasında tarihî ve stratejik açıdan önemli kabul edilen çeşitli dağlar da yer almaktadır. Bu dağlar hem bölgenin iklimi hem de yerleşim düzeni üzerinde doğrudan etkili olmuştur.

⁴² Leyla Şerîfî, *Berresî-yi Ovzâ-yi Siyasî, Ferhengî, İctimaî Âl-i Büveyh Şâhe-yi Cibâl* (İsfahan: İsfahan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), s.11.

⁴³ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahseñü't-Tekâsim)*, s.396; Osman Ciner, *el-Makdisî'nin Ahseñü't-Tekâsim Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm (İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi)* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), s.272.

⁴⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/s.99.

1. 4. 1. Dünbâvend (Demavend) Dağı

İran'ın kuzeyinde, Taberistan ile Rey arasında yükselen Dünbâvend (Demavend) Dağı, 5.610 metreye ulaşan etkileyici yüksekliğiyle dikkat çeken, uykuda olan bir volkanik dağdır. Demavend, Fars mitolojisinde önemli bir yere sahiptir. Zira bu dağ, birçok mitolojik anlatıya, efsaneye ve sembolik yoruma konu olmuştur.

Kaynaklara göre Mes'ûdî, dağın 100 fersah öteden görülebildiğini belirtirken⁴⁵ İstahrî ve İbn Havkal bu mesafeyi 50 fersah olarak kaydetmektedir.⁴⁶ Dağın sürekli bir bulut örtüsüne sahip olması, zirvesine ulaşmanın üç gün sürmesi, tepe kısmının konik bir kubbeyi andırması ve bu kubbenin bin zira genişliğinde kırmızı kumla kaplı olması dikkat çekicidir. Bu kum zemine basıldığında içine gömülmekte, bölge soğuk ve sert rüzgârlarla karakterize edilmektedir. Coğrafi koşulların zorluğu nedeniyle, dağda hiçbir hayvanın yaşamadığı ifade edilmektedir.

Demavend'e ilişkin halk rivayetleri ise son derece ilgi çekicidir. Bir anlatıya göre, Davud Peygamber'in Mârid cinlerini buradaki bir mağaraya hapsedtiği, bir diğerine göre ise Efridun'un, zalim hükümdar Dahhâk'ı (Biyâresf) bu dağa zincirlediği ve onu hapsedtikten sonra "Dünbâvend" (günahlardan kurtuldum) dediği aktarılmaktadır. Bu ifadenin zamanla dağın ismine dönüştüğü rivayet edilmektedir.⁴⁷

Ebû Dülef'in aktardığına göre, yıl boyunca tepesinden kar eksik olmayan bu dağın zirvesine çıkmak mümkün değildir. Halk arasında "Bivrasef" (veya "Bivrased") olarak da anılan dağ, Hemedan yokuşundan çıplak gözle görülebilmekte, Rey'den bakıldığında oldukça yakın görünmesine karşın aslında 35 fersah uzaklıktadır. Efsanelere göre, Şah Efridun dev Bivrasef'i burada hapsedmiş, eteklerinden yükselen dumanın ise bu devin nefesi olduğuna, mağaralardan çıkan ateşin de bununla ilişkili olduğuna inanılmıştır. Aynı şekilde, mağaralardan zaman zaman devin homurtularının ve hareket seslerinin duyulduğu rivayet edilir. Dağa tırmanan Ebû Dülef, çevresinde büyük bir çeşme bulunduğunu, bu çeşmenin çevresindeki kükürt taşlarının güneş ışığında adeta ateş gibi parladığını anlatır. Ayrıca dağın altından çıkan bir su kaynağının ters yönde esen rüzgârla birleşerek uğultulu sesler çıkardığını, bu seslerin bazen at kişnemesini, eşek anırmasını

⁴⁵ Farsça kökenli 'ferseng' kelimesinden türetilen fersah, geçmişte kullanılan bir yol mesafesi ölçü birimidir. Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/s.412.

⁴⁶ Mes'ûdî, *Mürûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s.74-75; İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.287.

⁴⁷ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, s.415; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.187.

ya da insan sesini andırdığını ancak genellikle anlamsız homurtular olarak algılandığını belirtir. Bu dumanın, halk arasında “devin nefesi” olarak bilinen, aslında kükürtlü çeşmeden yükselen buhar ve gazlar olduğu anlaşılmaktadır. Dağın eteklerinde yer alan ve Sâsânî dönemine ait olduğu söylenen eski yapı kalıntılarının yanı sıra, bölgede antimon, gümüş, kurşun ve çinko gibi çeşitli madenlerin bulunduğu da bildirilmektedir.⁴⁸

Nâsır-ı Hüsrev ise, Rey ile Âmul arasında yer alan, bir kümbeti andıran bu dağın bölge halkı arasında “Levâsâ” adıyla da bilindiğini aktarır. Hüsrev, burada nişadır (amonyum klorür) ve kükürt gibi değerli madenlerin bulunduğunu, bu madenlerin dağdaki bir kuyudan çıkarıldığını, nişadırın öküz derisinden yapılmış torbalarla yamaca yuvarlanarak taşındığını belirtmektedir.⁴⁹ Tüm bu anlatılar ve rivayetler ışığında Demavend Dağı, yalnızca coğrafi bir oluşum değil, aynı zamanda tarih boyunca kültürel, dini ve mitolojik açıdan derin anlamlar yüklenmiş bir simge niteliği taşımaktadır.

1. 4. 2. Bîsûtûn (Bihistun) Dağı

Kirmânşah sınırları içerisinde yer alan Bîsûtûn Dağı, 2.800 metrelik etkileyici zirvesiyle bölgenin en dikkat çekici coğrafi oluşumlarından biridir. Sarp yamaçlara sahip olan bu dağ, düz ve yekpare görünümüyle sanki insan eliyle şekillendirilmiş izlenimi uyandırır. Rey’den Hûlvan’a kadar uzanan Bîsûtûn, belirgin bir yatay düzlem boyunca yükselerek eşsiz bir görsel simetri sergiler. Bu özgün topoğrafya, dağın estetik açıdan çarpıcı bir simgeye dönüşmesini sağlamıştır. Kisraların bu dağı güçlerini ve saltanatlarını temsil eden sembolik bir alan, hatta bir tür pazar yeri olarak kullandıkları düşünülmektedir. Nişabur’dan Hûlvan’a uzanan eski hac yolu, Bîsûtûn Dağı’nın eteklerinden geçmektedir. Bu yol üzerinde, mağara benzeri bir boşluk ile içinden pınar akan bir kaya oyuğu dikkat çeker. Burada yer alan figüratif tasvirlerden biri, bölgenin kültürel mirası açısından son derece önemlidir. Rivayete göre, bu kabartmada Kisra, sevgilisi Şîrîn ve onun efsanevi atı Şîbdîz’in tasvirleri yer almaktadır.⁵⁰

Bîsûtûn Dağı, yalnızca fiziksel özellikleriyle değil, aynı zamanda tarihî ve kültürel mirasıyla da öne çıkmaktadır. En önemli unsurlardan biri, Ahamenî hükümdarı Büyük Daryuş’un M.Ö. 500 civarında kayalara kazıttığı Bîsûtûn Yazıtı’dır. Bu yazıt, Daryuş’un iktidara yükselişi, düşmanlarına karşı kazandığı zaferler ve yönetim anlayışı hakkında

⁴⁸ Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi 10. Yüzyılda Kafkasya’dan Fars Körfezi’ne Yolculuk, (953-955)*, çev. Serdar Gündoğdu (Kronik Kitap, 2019), s.105-106.

⁴⁹ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. A. Naci Tokmak (İstanbul: Demavend Yayınları, 2020), s.19.

⁵⁰ Kisra, Arapların Sâsânî hükümdarları için kullandıkları unvandır. İstahrî, *Mesâlikü’l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.187.

ayrıntılı bilgiler sunar. Antik Pers tarihinin en önemli belgelerinden biri olarak kabul edilen bu yazıt, çok dilli olması (Eski Farsça, Elamca ve Akadca) bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Bîsûtûn, aynı zamanda klasik İran edebiyatının ölümsüz aşk hikâyelerinden biri olan “Hüsrev ile Şîrîn” efsanesine de ev sahipliği yapar. Bu efsane, dağın eteğinde geçen romantik olayları konu alır ve bölge halkının kültürel hafızasında derin izler bırakmıştır. Dolayısıyla Bîsûtûn Dağı, yalnızca doğal güzelliğiyle değil, aynı zamanda tarihî ve edebî kimliğiyle de İran kültürel coğrafyasının simgesel yapılarından biri hâline gelmiştir.⁵¹

Demâvend ve Bisütun dağlarının yanında bölgedeki diğer önemli dağlar arasında, Hemedan’a bakan yeşil bir görünüme sahip olan Elvend Dağı öne çıkmaktadır. Ayrıca Rey ile Kum arasında yer alan dağlar arasında Kerkes Dağı, Nihâvend Dağı ve Yele Beşem Dağı gibi önemli zirveler bulunmaktadır. Hemedan yakınlarındaki Elvend Dağı, Kazvîn’de konumlanan Berçîn Dağı, Sâve’de bulunan Sâve Dağı, Rey’deki Taberek Dağı, Vatanz ve Müfaze çevresindeki Kerges Dağı, Kum ile Âve arasında yer alan Nemaklan Dağı da bölgenin dikkat çeken diğer dağlarıdır.⁵²

1. 5. Nehirler ve Su Kaynakları

Cibâl, topografik yapısının dağlık ve yarı kurak karakteri nedeniyle, akarsu varlığı bakımından sınırlı olan bir bölgedir. Bölgenin en önemli su kaynağı, İsfahan’da bulunan Zâyenderûd Nehri’dir. Bu nehir, İsfahan’ın doğusundaki Hanan Dağı’ndan gelen Ferizin suyu ile batı yönünden gelen Ahvaz suyunun birleşmesiyle oluşur. Zâyenderûd, sadece sulama bakımından değil, çevresinde inşa edilen çok sayıda köşk ve mesire alanı sayesinde sosyal bir cazibe merkezi hâline gelmiştir.⁵³

Kum şehrini geçtikten sonra, Hemedan’dan doğan Âve Nehri, şehrin az yukarısından sağ kıyıdan akarken, sol kıyıdan da Sâve’den gelen başka bir akarsuyun sularını alarak ilerler. Bu iki kol, daha sonra Gâmâhâ veya Gâvmâsâ olarak bilinen daha büyük bir nehirle birleşir. Söz konusu akarsular, birçok küçük kola ayrılarak sulama amaçlı kanalları oluşturur. Bu kollar çapraz bağlantılarla birbirine karışır ve nihayetinde Kum’un kuzeydoğusunda yer alan Büyük Çöl’de kaybolur.⁵⁴ Bu durum, bölgenin içme

⁵¹ İstahrî, *Mesâlikü’l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.187; Aylar, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılara Göre Cibâl Bölgesi”, 4/s.66.

⁵² İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü’l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.287; Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü’t-Tekâsim)*, s.415.

⁵³ İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü’l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.10.

⁵⁴ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*, s.272.

suyu temini dışında tarımsal sulama için de karmaşık ve gelişmiş bir su yönetim sistemine sahip olduğunu göstermektedir.

Cibâl bölgesinde içinde gemi yüzdürecek kadar büyük herhangi bir nehir veya göl bulunmamaktadır.⁵⁵ Bahsettiğimiz nehirler dışında, Zâyenderûd ve Âve dışında, Cibâl'deki diğer önemli akarsular arasında Rey'deki Sûrîn (veya Rûde) ve Cîlâbâd (veya Gîlâbâd) nehirleri, Kum'daki Kum Nehri, Kazvîn'deki Vâdî'ül-Kebîr ve Vâdî Seyrem nehirleri sayılabilir.⁵⁶

Cibâl şehirlerinde halkın su ihtiyacı yalnızca nehirlerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda kar ve yağmur sularını toplayan dikkatle tasarlanmış kuyular aracılığıyla da karşılanmıştır. Bu yöntem, kurak iklim koşullarına karşı geliştirilen yerel su yönetimi çözümlerinin bir göstergesidir. İsfahan'da, el-Yahûdiyye Mahallesi'nin su ihtiyacı ortasından geçen küçük bir nehir aracılığıyla sağlanırken, ayrıca birkaç farklı su kanalı da bulunmaktadır. Benzer şekilde, Kazvîn ve Kum şehirlerinde içme suyu kuyular aracılığıyla temin edilmiştir. Hemedan ve Dînever şehirlerinde ise su, doğal kaynaklar olan gözelerden elde edilmekte, özellikle Dînever'de bu gözelerden su taşımak için taş veya toprak oluklar kullanılmaktadır.⁵⁷

1. 6. Şehirler

Şehirler, tıpkı insanlar gibi yeryüzünde ortaya çıkar, zaman içinde büyür, dönüşür ve karmaşık bir gelişim süreci sergiler. Bulundukları bölgenin kültürel, sosyal ve siyasal açıdan zenginleşmesine önemli katkılar sunarak çoğu zaman canlı bir merkez hâline gelirler ve tarihî süreçte zirve noktalarına ulaşabilirler. İran'ın orta kesimleri, bu bağlamda tarih boyunca birçok önemli yerleşim merkezine ev sahipliği yapmıştır. Özellikle İsfahan, Rey, Hemedan ve Kirmânşâh gibi şehirler, İran'ın zengin tarihî ve medeniyet birikimi içerisinde öne çıkan, Cibâl bölgesinin seçkin şehirleri arasında yer almıştır.

Müelliflerin verdikleri bilgilerde Cibâl bölgesinin şehirleri birbirine benzese de bazı farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, İbn Hurdazbih, bölgeyi Bilâd-ı Pehleviyyîn olarak tanımlayarak, Rey, İsfahan, Hemedan, Dinever, Nihavend, Mihricânkuzak, Masebezan ve Kazvîn gibi şehirlerin bu bölgede bulunduğunu belirtir.⁵⁸ Makdisî ise Cibâl

⁵⁵ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.187.

⁵⁶ Aylar, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Cibâl Bölgesi", 4/s.69.

⁵⁷ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahşenü't-Tekâsim)*, s.403-409.

⁵⁸ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, s.56.

bölgesini daha sistematik bir biçimde tasnif etmiş ve üç ana eyalet ile yedi sancaktan oluşan bir yapı olarak tanımlamıştır. Bu eyaletler Rey, Hemedan, İsfahân'dır. Kum, Saymara, Kerec, Mâh-ı Basra (Nihâvend),⁵⁹ Mâh-ı Kûfe (Dînever)⁶⁰ ve Şehrizôr şehirleri ise bu sancakları temsil etmektedir.⁶¹ İbn Havkal, Hemedan, Dînever, İsfahân, Kum, Nihâvend, Lur, Kerec, Burc şehirlerini sıralayarak, bölgede birçok diğer küçük şehrin de bulunduğunu ifade eder. İstahrî'nin bölge şehirleri konusundaki görüşleri, İbn Havkal'e oldukça benzer. Bununla birlikte, her iki müellif de Rey, Kazvîn, Ebher ve Zencân gibi şehirleri Cibâl'e değil, kuzeybatıdaki Deylem bölgesine ait saymaktadır. Bu yaklaşım, muhtemelen söz konusu şehirlerin etnik ve siyasî farklılıklarına ya da coğrafi geçiş bölgelerinde yer almalarına dayanmaktadır.⁶² Ebû Fidâ ise Hemedan, Dînever, İsfahan ve Kum'u bölgenin başlıca büyük şehirleri olarak tanımlar. Buna karşılık ve Nihâvend'i daha küçük ölçekli yerleşim merkezleri olarak değerlendirir.⁶³

1. 6. 1. İsfahan

Cibâl Bölgesinin en önemli şehirlerinden biri İsfahan'dır. Kirdir Yazıtları'nda geçen "Spahân" kelimesi, Sâsânî İmparatorluğu döneminde İran'ın ikinci büyük idarî bölgesi olarak kayıt altına alınmıştır. Bu terime ilişkin olarak kaynaklarda "Aspahân" ve "Aspadân" gibi varyantlar da yer almaktadır.⁶⁴ Sözcük, Eski Farsça'da "ordular" anlamına gelen *Spâda* kökü ile bağlantılıdır. Bu bağlamda "Spâdânâm" terimi, "ordulara ait olan yer" ya da doğrudan "ordular" anlamına gelir. Dolayısıyla "Spahân" kelimesi hem etimolojik hem de tarihî bağlamda "İsfahan'ın orduları" veya "ordu yeri" anlamını taşımaktadır. "Sipâh" kelimesi Farsça'da "asker" anlamına gelirken, "-ân" eki çoğul anlamı katar. Bölgenin bu adla anılmasının temelinde, Kisrâların ordularını bir araya getirdikleri askerî bir merkez olma işlevi yatmaktadır. Savaş zamanlarında Sâsânî ordularının bu bölgede toplanması, "İsbahân" adının doğrudan askerî fonksiyonla ilişkili olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁶⁵ Ayrıca İslâm fetihleri sonrasında bölge Müslüman Araplar tarafından ele geçirildiğinde, yer adının telaffuzu Arapça fonetik yapıya uyarlanmış ve çeşitli biçimlerde kaydedilmiştir. İslâmî coğrafya ve tarih

⁵⁹ Muâviye b. Ebû Süfyan döneminde Nihâvend'in gelirleri Basralılar'a tahsis edildi ve bu sebeple şehir Mâhulbasra olarak anılmaya başlandı. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.348.

⁶⁰ Kufe'nin fethine katılan ve Kufe'de konuşlanmış olan ordu, masraflarını bu şehrin vergileriyle karşılayarak, Mahu Kufe adını almıştır. Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*, s.53.

⁶¹ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Tekâsim)*, s.398.

⁶² İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.277; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.183.

⁶³ Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebû'l Fida Coğrafyası)*, s.325.

⁶⁴ Mirza Bala, "İsfahan", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997), V/II/s.1068.

⁶⁵ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Tekâsim)*, s.402.

kaynaklarında söz konusu şehir “İsbahân”, “Asbahân”, “İsbahân” ya da “Sepahân” şeklinde anılmıştır. Bu çok biçimli kullanımlar, Arapça’ya özgü ses uyumları ve yazı sistemine geçişin doğal bir sonucudur. Kimi kaynaklarda, “Sepahan” şeklinde geçen kelimeyi Sem’ânî “İsbahan” olarak kaydeder.⁶⁶ Yine aynı müellife göre, İranlılar bu bölge için “Sipâhân”⁶⁷ adını kullanmışlardır. Bu kullanım, kelimenin yerli geleneğe dayanan özgün formunun İslâmî dönem boyunca da varlığını koruduğunu göstermektedir.

İsfahan şehri, merkezî İran platosunu sulayan Zâyenderûd Nehri’nin sol kıyısında, Yahûdiyye mahallesine yaklaşık iki mil mesafede yer alan eski Gaba/Gay veya Cey (Gayy) şehrinin bulunduğu bölgede kurulmuştur. Bu nedenle, bölgede basılan bazı erken dönem İslâmî sikkelerde “Cey” ismine de rastlanmaktadır. Şehrin adı tarihsel kaynaklarda farklı biçimlerde geçmekte olup, Ahamenîşiler döneminde “Gabae”⁶⁸, daha sonraki dönemlerde ise “Gây” ve “Ceyy” formlarıyla kaydedilmiştir. Arapça kaynaklarda geçen “Ceyy” kelimesi Pehlevice kökenlidir ve Araplar tarafından “Gây” yerine bu şekilde telaffuz edilmiştir. Bazı rivayetlere göre “Ceyy” adı, Büyük İskender’in mimarlarından biri olduğu rivayet edilen Ceyy b. Zerâde’ye atfedilmektedir. Bu bilgi, bölgenin Helenistik dönemle ilişkilendirilmesinin önemli bir göstergesidir. Yâkût el-Hamevî, İsfahan’ın Ceyy⁶⁹ adı verilen yerde kurulduğunu ve daha sonraları bu bölgenin “Şehristân” olarak adlandırıldığını belirtmektedir. Şehrin erken dönemlerinde “Gabâ” ismiyle bilindiği ve zamanla “Gây” şeklini aldığı, hem yazılı kaynaklardan hem de yer adlarındaki evrimden anlaşılmaktadır.

İslâmî rivayetlere göre, İsfahan’ın bulunduğu bölgeye ilk yerleşimi gerçekleştiren kişi Asfahân b. Fellûc b. Nuh olarak zikredilmiştir. Ancak, erken dönem tarihçileri arasında yaygın olan bir görüşe göre İsfahan’ın Ceyy adlı yerleşim merkezi, doğrudan Büyük İskender tarafından kurulmuştur.⁷⁰ Taberî’nin aktardığına göre, İskender bu şehir dâhil olmak üzere on iki şehir kurmuş ve hepsine “İskenderiye” adını vermiştir. Ayrıca Ceyy’i yılan biçiminde, yani dairesel bir yapıda inşa ettirdiği ifade edilir. İbnü’l-Fakîh, bu yapının surlarını halkı yılanlardan korumak amacıyla yılan yuvası şeklinde, hem dairesel hem de kare biçimli olarak tasarladığını belirtir. İbn Rûste ve İbnü’l-Esîr gibi

⁶⁶ Osman Gazi Özgüdenli, “İsfahan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/s.497-502; Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, s.1.

⁶⁷ Minorsky, *Hudûdü’l-Âlem mine’l-Maşrik ile’l-Mağrib*, s.89.

⁶⁸ Strabo, *The Geography of Strabo*, çev. Horace Leonard Jones (London: Harvard University Press, 1961), VII/s.159.

⁶⁹ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü’t-Tekâsim)*, s.402.

⁷⁰ Yazar, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan*, s.13-15.

müellif de İsfahan'ın kuruluşunu İskender'e atfeder.⁷¹ Ancak bu rivayetler, şehrin İskender öncesinde de var olduğunu ve muhtemelen daha çok askerî bir üs işlevi gördüğünü düşündürmektedir. Gerçekten de, “İsfahan” kelimesinin etimolojik kökeni olan *Spahân* ya da *Sipâhân*, “orduların toplandığı yer” anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, Sâsânî döneminde Pers hükümdarlarının savaş öncesinde ordularını burada topladığı bilgisi, şehrin antik çağlardan itibaren stratejik bir askerî merkez olarak işlev gördüğünü göstermektedir.⁷²

İsfahan, oldukça geniş bir arazi üzerine yayılmış olup, yaklaşık 80x80 fersah büyüklüğünde bir alana sahiptir. Farklı kaynaklarda İsfahan'ın 17 ila 20 arasında değişen sayıda yerleşim bölgesine sahip olduğu ifade edilmektedir. Bu bölgeler arasında Ceyy, Encân, Berâân, Tassûc, Er-Rûz, Rûveydeşt, Berzâvend, Burhuvâr, Cermkâsân, Serdkâsân, Erân, es-Seymeretü'l-Kübrâ, es-Seymeretü's-Suğrâ, Enâr, er-Râz, Hayz, Ferîdîn, Kervân, Kihistan ve Kamdân yer almaktadır. Söz konusu yerleşim birimlerinin toplamında, yenileri hariç olmak üzere 365 eski köyün bulunduğu rivayet edilmektedir. Bu durum, bölgenin yalnızca kentsel değil aynı zamanda güçlü bir kırsal yapıya da sahip olduğunu göstermektedir.⁷³

İsfahan, şehrsel yapı bakımından iki ana bölgeye ayrılmıştır: Şehristân ve Yahûdiyye. Coğrafi olarak Cibâl bölgesine dâhil olan İsfahan, bu mıntıkanın en verimli, en geniş ve en kalabalık yerleşimlerinden biridir. Ticaretin yoğunluğu, tarımsal üretimdeki bolluk ve meyve bahçelerinin bereketiyle öne çıkan bir merkezdir. Ayrıca, Fars, Cibâl, Horasan ve Huzistan bölgeleri arasında bir tür ticarî iskele, yani geçiş ve dağıtım noktası işlevi görmektedir.⁷⁴ Makdisî, İsfahan'ı Yahûdiyye merkezli büyük bir yerleşim olarak nitelendirmiş ve bölgeyi bu anlamda bir “başkent” olarak tanımlamıştır. Şehir, büyük nüfusu, refah düzeyi yüksek yerleşim yapısı, bol tarımsal üretimi ve gelişmiş ticaret ağı ile dikkat çeker. Şehrin toplamda on iki kapıya sahip olduğu belirtilmekte olup bu da hem savunma hem de ulaşım açısından İsfahan'ın stratejik yapısını ortaya koyar.⁷⁵ İslâmî kaynaklara göre Yahûdiyye, Buhtunnasr döneminde bölgeye göç eden Yahudiler

⁷¹ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça - Beşir Eryarsoy (İstanbul: Hikmet Neşriyat Yayınları, 2008), I/s.253.

⁷² Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, s.1-5; Janine Sourdell Thomine, “İsfahân”, *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1997), IV/s.97-105.

⁷³ İbn Rüşte, *el-A'laku'n-Nefise (Dünya Coğrafyası)*, çev. Ali Fuat Eker (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), s.172-173; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, s.33.

⁷⁴ İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.280.

⁷⁵ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Tekâsim)*, s.402-403; Ciner, *el-Makdisî'nin Ahşenü't-Tekâsim Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm (İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi)*, s.277.

tarafından kurulmuştur. Rivayetlere göre, İsfahan çevresinde kurulan bu mahalledeki nüfusun büyük bölümünü söz konusu Yahudi topluluğu oluşturmuştur. Bu durum, şehrin erken dönem demografik yapısında Yahudi unsurunun belirgin rol oynadığını göstermektedir.⁷⁶

1. 6. 2. Hemedan

Hemedan, Elvend Dağı'nın eteklerinde konumlanan ve adını taşıyan verimli bir ovanın merkezinde yer alan, tarihî önemi büyük bir yerleşim merkezidir. Şehir, Kuruçay, Abbasâbâd ve Sûmîne gibi akarsularla sulanan zengin bir coğrafyada bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 1800 metre yükseklikte yer alan Hemedan, üç tarafı dağlarla çevrili korunaklı bir plato üzerinde kurulmuştur.

Şehrin ismi tarih boyunca farklı kültür ve dillerde çeşitli şekillerde kaydedilmiştir. İlk olarak, Asur hükümdarı Tiglatpileser I (M.Ö. 1115-1093) dönemine ait çivi yazılı metinlerde şehir, Amadana adıyla anılmıştır. Pers kralı I. Dârâ (Darius) (M.Ö. 521-486) tarafından Bîsûtûn Yazıtı'nda ise şehrin adı Hagmatana (Hangmatana) olarak geçmekte; yazıtın Elamca kısmında Agmadana, Babilce kısmında ise Auagmatanu biçiminde kaydedilmektedir. Yunan tarihçi Herodot, bu antik yerleşimi Agbatana (ya da Agbatava) olarak anarken, Batlamyus ve diğer Grek-Roma coğrafyacıları tarafından şehir Ekbatana adıyla zikredilmiştir. Bu adlandırmalar, Helenistik ve Roma dönemlerinde şehrin bölgesel önemini koruduğunu göstermektedir.⁷⁷

Orta Çağ Ermeni kaynaklarında şehir, Ahmatan, Hamatan veya Ahmadan şeklinde anılmıştır. İslâmî dönemde ise Arap müellifler tarafından genellikle Hamazan adıyla kaydedilmiştir. Bu formun, Farsça'daki Hemedan adının, sesli harflerden sonra gelen “dâl” harfinin “zâl” olarak telaffuz edildiği dönemlerdeki fonetik dönüşümden kaynaklandığı düşünülmektedir. Nitekim bu fonetik kayma, Arap yazımında şehrin “Hemezân” şeklinde de geçmesine yol açmıştır.⁷⁸ Bu adlandırmalar, Hemedan'ın tarih boyunca farklı dil ve medeniyetlerin etkileşim sahasında yer aldığını ve çok katmanlı bir kültürel belleğe sahip olduğunu göstermektedir.

⁷⁶ Özgüdenli, “İsfahan”, 22/s.497-502.

⁷⁷ R. N. Frye, “Hamadhân”, *The Encyclopaedia of Islam* (London: E. J. Brill, 1986), III/s.105-106.

⁷⁸ Cornelis Van Arendonk, “Hemedân”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), V/I/s.420; Tahsin Yazıcı, “Hemedan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/s.183-185.

Hemedan, antik çağlardan itibaren önemli bir yerleşim merkezi olarak ön plana çıkan büyük bir şehirdir. Rivayetlere göre şehir, Ahamenî hükümdarı I. Dârâ'nın (Darius) oğlu olan II. Dârâ tarafından kurulmuş ve dikkat çekici mimarî özelliklerle donatılmıştır. Şehir, 30 zıra (yaklaşık 21 metre) yüksekliğinde bir balkon üzerine inşa edilmiş; dört büyük kapı ve yüksek tavanlı yapılarla çevrelenmiştir. Bu mimari ayrıntılar, Hemedan'ın yalnızca stratejik değil, aynı zamanda estetik bir şehircilik anlayışıyla da şekillendirildiğini göstermektedir.⁷⁹

İslâm fetihleri sonrasında şehir büyük ölçüde yeniden yapılandırılmıştır. İbn Havkal'a göre bu dönemde Hemedan, yaklaşık 1x1 fersah (yaklaşık 6x6 km) boyutlarında yeniden inşa edilmiş ve şehir dört demir kapısı ile birlikte kerpiçten yapılmış yapılarıyla dikkat çeken bir görünüm kazanmıştır.⁸⁰ Bu dönemdeki anlatımlar, Hemedan'ın hem savunma hem de yerleşim açısından güçlü bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Makdisî, Hemedan'ı Cibâl bölgesinin tam ortasında yer alan merkezi bir eyalet olarak tanımlar.⁸¹ Şehir, tarihsel olarak yalnızca idarî değil, aynı zamanda askerî açıdan da stratejik bir öneme sahiptir. Rivayetlere göre, Hemedan, Nuh'un soyundan geldiği kabul edilen Hemedan b. Fellûc b. Sâmi⁸² tarafından kurulmuştur. Cibâl bölgesinin orduya ev sahipliği yaptığı, Hemedan'ın ise bu ordunun karargâhı veya lideri konumunda olduğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda şehir, tarih boyunca hem askerî hem de politik bir merkez işlevi görmüştür.

Hemedan eyaletine bağlı önemli şehirler arasında Esedâvaz, Âve, Buste, Râmen, Vebh, Sîrâvend, Rûdrâver ve Tazarı sayılmaktadır. Kasabaları ise Mâh-ı Kûfe, Mâh-ı Basra ve Mâsebedân olarak zikredilmiştir. Bu yerleşimler, bölgenin yoğun nüfus yapısına ve bölgesel idari sistemine işaret etmektedir. Ebü'l-Fidâ, Hemedan'ın içinde bulunduğu coğrafi bölgeyi "Basra Hilali" olarak tanımlamış ve bu yerin dördüncü iklim kuşağında yer aldığını ifade etmiştir. Ona göre şehir, tatlı su kaynakları bakımından zengindir ve aynı zamanda geniş ve verimli topraklara, bol akarsulara sahiptir.⁸³

Öte yandan, Makdisî, şehrin bazı olumsuz yönlerine de değinmiştir. Ona göre, Hemedan halkı kıskanç, aldatıcı ve tutucu bir yapıya sahiptir. Ayrıca şehirde sık sık gök

⁷⁹ Dûlef, *İran Seyahatnamesi 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk*, (953-955), s.92.

⁸⁰ İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.279.

⁸¹ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Tekâsim)*, s.399.

⁸² Hz. Nûh'un en büyük oğlu'dur. İsmail Taşpınar, "Sâmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/S.60-61.

⁸³ Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebü'l Fida Coğrafyası)*, s.330-331.

gürültüsü, yıldırım ve kar yağışı gibi sert doğa olayları meydana gelmektedir. Rivayet edilir ki, bir Pers hükümdarı Hemedan'ı fethettiğinde, yerli halkın yönlendirmesiyle şehrin olumsuz yönlerini gözlemlemiş ve burayı “cehennem gibi” bir yer olarak tanımlayarak geri çekilme emri vermiştir.⁸⁴

1. 6. 3. Rey

Rey, günümüzde İran'ın başkenti Tahran'ın yaklaşık 8 kilometre güneydoğusunda yer almakta ve kentsel yayılma süreciyle Tahran'ın bir semti hâline gelmiştir. Antik kökenlere sahip olan şehir, Tahran'ın büyümesiyle birlikte modern kentsel doku içinde tarihî kimliğini koruyan ayrıcalıklı bir konum kazanmıştır.

Elburz Dağları'nın güney eteklerinde, verimli bir ova üzerinde kurulan Rey, tarih boyunca çok sayıda adla anılmıştır. Zerdüştlarin kutsal metni *Avesta*'da “Rega” olarak geçen şehir, Farsça'da “yeşil dağın başından çöle kadar uzanan yer” anlamına gelir.⁸⁵ Tevrat'ın gayri resmî parçalarında “Rhages” ve “Raga” olarak geçen şehir, Ahamenişilere ait Bîsûtûn yazıtlarında “Raga”, Strabon'da “Rhagea”, Yunan kaynaklarında ise “Rhagoe”, “Rhaga”, “Rhageia” şeklinde geçmektedir.⁸⁶ Süryanice kaynaklarda “Rai”, Ermenice'de “Re”, Pehlevi'de ise “Rai”, “Rag” ve “Raga” biçimleriyle anılmıştır. Selevkoslar döneminde, büyük bir depremin ardından şehir yeniden inşa edilerek *Eoropa* veya *Eoropos* olarak adlandırılmıştır. Bazı kaynaklara göre şehre Pişdâdîlerden Menuçehr tarafından “Mâh-ı Cân” adı verilmiştir. Ayreten İslâm kaynaklarında Rey'in kuruluşu mitolojik ve efsanevi rivayetlerle ilişkilendirilmiştir. İbn Fakîh, şehre “Bûr-i İncîr” adını vererek efsanelerle bağ kurarken, Yâkût el-Hamevî, Rey ismini Arapça “reveytu” (gördüm, rivayet ettim) kökünden türetmektedir.⁸⁷ Ayrıca, Rey ve Râzî adlı iki kardeşin şehir kurma öyküsüne dayanan anlatımda, hükümdarın kararıyla şehre “Rey”, burada doğanlara ise “Râzî” adı verildiği rivayet edilir. İslâm hâkimiyetinden sonra, Rey'e el-Reyy denmiş ve buraya mensup olanlar “Râzî” olarak kaydedilmiştir.⁸⁸ Bazı

⁸⁴ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Tekâsim)*, s.399-400; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebü'l Fida Coğrafyası)*, s.330.

⁸⁵ Osman Gazi Özgüdenli, “Rey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/s.40-41; C. E. Bosworth, “Al-Rayy”, *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1995), VIII/s.471.

⁸⁶ Strabo, *The Geography of Strabo* (London: Harvard University Press, 1928), V/s.273-309.

⁸⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/s.116.

⁸⁸ Esmaili, *Rey Şehrini Tarihîsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)*, s.25-28; Mustafa Aylar - Ataollah Hassani, “Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Rey Şehrini Dair Bazı Tespitler”, *Turkish Studies* 15/8 (2020), s.3375-3377; Turan, *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*, s.3-7.

kaynaklarda Rey, “Arûsü’l-Dünyâ” (Dünya Gelini),⁸⁹ “Ümmühâtü’l-Büldân” (Şehirlerin Anası) ve “Şeyhü’l-Bilâd” (Şehirlerin Şeyhi) gibi unvanlarla nitelenmiştir. İdrisî, Rey’i “mübarek şehir” olarak tanımlarken, İbn Hurdâzbih ise onu “şehirlerin en güzeli” olarak över.⁹⁰

Rey şehrinin kuruluşuna dair İslâm tarihçileri ve coğrafyacıları arasında çeşitli ve çoğu zaman birbirinden oldukça farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşler, hem tarihî rivayetleri hem de mitolojik anlatıları içermesi bakımından şehrin çok katmanlı geçmişine işaret eder. Dîneverî, Rey’in, Sâsânî hükümdarlarından Feyrûz b. Yezdecerd b. Behrâm Gûr⁹¹ döneminde kurulduğunu belirtir. Bu görüş, şehrin kökenini geç antik çağlara, yani Sâsânî dönemine bağlamaktadır. Buna karşın, İbnü’l-Esîr, şehrin kökenini çok daha eskiye götürerek Pîşdâdîler hanedanından Mehlâil tarafından kurulduğunu ve yeryüzünde kurulan ilk şehirlerden biri olduğunu iddia eder.⁹² Bu anlatım, Rey’in mitolojik İran tarihindeki önemine vurgu yapar. İbn Hurdâzbih ise Rey şehrinin inşasını Zülkarneyn’in emriyle ilişkilendirir.⁹³ Bu yaklaşım, şehrin kuruluşunu Kur’ân-ı Kerîm’de adı geçen sembolik bir figür ile özdeşleştirerek tarihselden ziyade efsanevi bir bağlam sunar.

Öte yandan bazı kaynaklarda, Rey’in bizzat Hz. Âdem’in oğlu Şîr Peygamber tarafından kurulduğu rivayet edilir. Bu gelenek, şehri insanlık tarihinin ilk dönemlerine yerleştirir. Aynı kaynaklar, Hüşeng Pîşdâdî’nin şehrin imarı ve tarımsal faaliyetlerinin geliştirilmesinde rol oynadığını, ardından Menuçehr b. Îrec’in, Efrasyab döneminde tahrip edilen bölümleri yeniden inşa ettiğini aktarır. Menuçehr’in şehre “Mâh-ı Cân” adını verdiği belirtilmektedir.⁹⁴ Bu çeşitli anlatımlara rağmen, Rey şehrinin kuruluşuyla ilgili kesin bir tarihî veriye ulaşmak mümkün değildir. Ancak bu çok yönlü rivayetler, şehrin yalnızca fizikî bir yerleşim değil, aynı zamanda İran tarihî hafızasında mitolojik, siyasî ve dinî boyutları olan bir sembol niteliği taşıdığını ortaya koymaktadır. Kuruluşuna dair anlatıların farklı dönem ve figürlerle ilişkilendirilmesi, Rey’in kadim ve süreklilik arz eden bir şehir olarak algılandığının önemli bir göstergesidir.

⁸⁹ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü’t-Tekâsim)*, s.398.

⁹⁰ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve ’l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, s.147.

⁹¹ Enver Konukçu, “Behrâm-ı Gûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/s.356; Evvel, *Havadis-i Tabii Eyalet-i Cibâl ve Peyamedha-yi ân ez Zuhûr-i İslam tâ Hamle-yi Moğol*, s.30.

⁹² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi ’t-Tarih*, 2008, I/s.50; Dîneverî, *el-Ahbârü’t-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.91.

⁹³ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157’ye Kadar)*, s.2.

⁹⁴ Aylar - Hassani, “Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Rey Şehrine Dair Bazı Tespitler”, s.3377.

İslâm coğrafyacılarına göre Rey şehri, yaklaşık 1,5x1,5 fersah (yaklaşık 9 km²) büyüklüğünde bir alana kurulmuştur.⁹⁵ Şehir, Abbâsî döneminde, özellikle Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde büyük bir dönüşüm süreci yaşamıştır. Bu değişim, Ebû Müslim el-Horâsânî'nin öldürülmesinin ardından İran coğrafyasında artan huzursuzluğu kontrol altına almak amacıyla, halifenin oğlu Muhammed el-Mehdî'nin bölgeye gönderilmesiyle başlamıştır.⁹⁶

Mehdî'nin Rey'e gelişi, şehirde önemli değişimlere sebep oldu. Eski Rey şehrinin bulunduğu, Bibî Şehrbânû Dağı'nın eteklerinde geniş kapsamlı bir imar faaliyeti başlatıldı. Şehrin çevresi hendeklerle güçlendirilirken, Ammar b. Ebî'l-Hasîb tarafından büyük bir cami inşa edildi. Ayrıca, şehir alçak tuğla duvarlarla çevrilerek iki ayrı bölgeye ayrıldı ve yeni yerleşim birimine "Muhammediyye" adı verildi. Şehir halkı, duvarların içindeki bölgeyi "İç Şehir" (el-Medinetü'd-Dâhile), dış kısmını ise "Dış Şehir" (el-Medinetü'l-Hârice) olarak adlandırdı. Bu yapılar 158/775 yılında tamamlandı. Mehdi'nin inşa ettirdiği Muhammediyye, İslâm ve Abbâsî döneminde inşa edilen diğer şehirlerle benzerlik göstermekteydi. Şehir, üç ana bölüme ayrılmıştı: Şehrîstan veya Medine-i Dâhile olarak bilinen İç Şehir; Kale veya Medine-i Hârice olarak adlandırılan Dış Şehir ve Rabaz ya da Pazar olarak bilinen ticaret alanı.⁹⁷

Şehir, etrafını saran surlarla çevrili ünlü bir kaleye sahiptir ve beş farklı kapısı bulunmaktadır: Mâtâk Kapısı (Cibâl ve Irak'a açılır), Belisan Kapısı (Kazvîn'e açılır), Kûhek Kapısı (Taberistan'a açılır), Hişâm Kapısı (Kûmis ve Horasan'a açılır) ve Sin Kapısı (Kum'a açılır). Şehir, ayrıca Rûde, Belisân, Dîhek-Pûr, Nisrâbâd, Sarbânân, Bâb el-Cebel, Bâb Hişâm ve Bâb Sîn gibi meşhur çarşı ve alışveriş merkezleriyle ticaret açısından canlı bir yapıya sahipti. Bu çarşılar hem yerli halkın ihtiyaçlarını karşılıyor hem de bölge tüccarlarının uğrak noktası hâline geliyordu.⁹⁸ Şehir zirai bakımdan oldukça verimli olup bol miktarda sebze ve meyve üretilmekteydi. Ayrıca nüfusu kalabalık olup çok sayıda tüccara ev sahipliği yapmaktaydı. Şehirde bulunan evler çoğunlukla kerpiçten yapılmıştır, ancak bazılarında kireç ve tuğla da kullanılmıştır.⁹⁹

⁹⁵ İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.324.

⁹⁶ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.187; Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.1029.

⁹⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.364; Aylar - Hassani, "Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Rey Şehrine Dair Bazı Tespitler", s.3380-3381.

⁹⁸ İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.291; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.187.

⁹⁹ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Tekâsim)*, s.405-406; Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib*, s.90.

1. 6. 4. Kazvîn

Kazvîn, Elburz Dağları'nın güney eteklerinde, Sâsânî İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarını korumak amacıyla M.S. 3. yüzyılın ortalarında, muhtemelen 250'li yıllarda Deylemî akınlarına karşı bir garnizon şehri olarak inşa edilmiştir. Bu yönüyle şehir, hem askerî hem de coğrafi açıdan stratejik bir konuma sahiptir.¹⁰⁰

Şehrin adının kökeni konusunda kesin bir bilgi olmamasına rağmen, kaynaklar arasında çeşitli görüş farklılıkları bulunmaktadır. İbn Fakîh, şehrin I. Şâpûr tarafından kurulduğunu ve bu nedenle “Şâh Şâpûr” olarak adlandırıldığını belirtir.¹⁰¹ Hamdullah Müstevfî'ye göre, şehrin adı II. Şâpûr'a atfedilmiş ve onun ismiyle bağlantılı olarak “Şâd-i Şâpûr” yani “Şâpûr'un Neşesi” anlamına gelen bir şekilde kullanılmıştır.¹⁰² Belâzurî, şehre Farsça'da “korunmuş hudut” anlamına gelen Kaşvîn denildiğini aktarır.¹⁰³ Kudâme b. Cafer'e göre ise Farsça'da “göz dikilen sınır” anlamına gelen “Keysun” olarak adlandırılırdı.¹⁰⁴ Halk arasında aktarılan bir rivayete göre, Kisralardan biri Deylemîlerle yapılacak savaş için bir ordu gönderirken komutana “An keş vin” (o eğriliğe dikkat et) demiş, bu söz zamanla “Keşvin” formunu almış ve Araplar tarafından Kazvîn olarak telaffuz edilmiştir.¹⁰⁵ Diğer taraftan şehir, bir sınır bölgesinde kurulmuş olmasına atıfta bulunarak bu şekilde adlandırılmış da olabilir. Bazı şarkiyatçılar, “Kazvîn” adının Hazar Denizi'nin batısında yaşamış Kaspi (Caspi) kavminden türemiş olabileceğini ileri sürmektedir.¹⁰⁶

Kazvîn şehrinin kuruluşuna dair iki farklı efsane mevcuttur. Birinci efsaneye göre, şehir Sâsânî İmparatoru II. Şâpûr, yani Şâpur Zü'l-Ektâf tarafından inşa edilmiştir. Şâpur Zü'l-Ektâf, Roma'dan kaçarak İran'a gelmiş ve Kayser'in tehdidi altında yaşayan vezirler ve emirlerle birlikte Kayser'e karşı savaşmış, zafer kazanmış ve tahta geçtiğinde Kazvîn topraklarını kutsal sayarak burada bir şehir kurmuştur. Öteki efsaneye göre ise şehir I. Şâpûr tarafından kurulmuştur. Ancak, kaynaklara bakıldığında, Kazvîn'in temellerinin I.

¹⁰⁰ Marcel Bazin, “Kazvin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/s.154-155.

¹⁰¹ Clément Huart, “Kazvîn”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997), VI/s.527.

¹⁰² Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Tarih-i Güzide*, s.630; Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi* (24-323/ 644-934), s.22.

¹⁰³ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.366.

¹⁰⁴ Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l-Harâc*, çev. Ramazan Şeşen (Yeditepe Yayınevi, 2018), s.160.

¹⁰⁵ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Tarih-i Güzide*, s.630.

¹⁰⁶ Saraç, “Orta İran'ın Tarihî Şehri Kazvîn”, s.57; Akif Rençber, “İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvîn'in Siyasî Tarih”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* XIII/I (2012), s.227.

Şâpûr tarafından atıldığı, şehristânın ise II. Şâpûr zamanında inşa edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁷

Kazvîn şehri, merkezden çevreye doğru genişleyen dairesel bir yerleşim planına sahiptir. Şehir, Sâsânî İmparatorluğu döneminde inşa edilmiş olup, klasik İran şehir mimarisine uygun şekilde üç ana bölgeden oluşmaktadır: İç kale (kûhendiz), bu kaleyi çevreleyen ana şehir (şehristân) ve bunların dış çevresini saran dış mahalleler (rabaz). Bu yapısal bileşenler, şehrsel gelişimin hem savunma hem de yerleşim ihtiyaçlarına yanıt verdiğini göstermektedir. İç kale ve ana şehir, İslâmî kaynaklarda genellikle “el-Medîne es-Sağîra” (küçük şehir) olarak adlandırılırken; şehri çevreleyen dış mahalleler ve yeni yerleşim alanları ise “el-Medîne el-Kebîra” (büyük şehir) olarak tanımlanmıştır. Bu ikili yapı, şehirdeki sosyal, idarî ve askerî organizasyonun mekânsal ayrımını yansıtmaktadır.¹⁰⁸ Kazvîn, etrafı surlarla çevrili büyük bir kaleye sahiptir¹⁰⁹ ve bu kale şehrin tarih boyunca çeşitli istilalara karşı dirençli olmasını sağlamıştır.

Coğrafi konumu itibarıyla İran’ın kuzeybatısında yer alan şehir, sert iklimiyle dikkat çeker. Nitekim Kazvîn, İran topraklarındaki en soğuk şehirlerden biri olarak bilinmektedir. Bu özelliği nedeniyle, yaz aylarında Irak bölgesinden gelen hükümdarlar, sıcak hava ve haşerelerden korunmak amacıyla Kazvîn’e gelir ve burada konaklamayı tercih ederlerdi. Bu durum, şehrin yalnızca askerî ve idarî bir merkez değil, aynı zamanda bir yaylak olarak da stratejik bir işleve sahip olduğunu göstermektedir. Kazvîn’in, tarihsel olarak Rey, Nîşâbur ve İsfahan gibi bölgenin önde gelen şehirlerine kıyasla daha az gelişmiş olmasının başlıca nedeni, kurak iklim koşulları ve düşük yağış miktarıdır.¹¹⁰ Bu çevresel sınırlamalara rağmen, şehrin tarıma elverişli topraklara sahip olduğu ve soğuk iklimine rağmen arazilerinin son derece verimli olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.¹¹¹

¹⁰⁷ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Tarih-i Güzide*, s.630-631; Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler’e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/ 644-934)*, s.22; Demet Us Doğan, “Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî’ye Göre Kazvin’in Tarihi Coğrafyası Üzerine Bazı Notlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı* 130/257 (2022), 272; Rençber, “İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvîn’in Siyasî Tarih”, 228; Saraç, “Orta İran’ın Tarihi Şehri Kazvîn”, s.58.

¹⁰⁸ Hilal Tüfenk - Osman Aydın, “Kazvin’in Fethi, İslâmlaşması ve IV/V. Asrın Sonuna Kadar Şehirdeki İslâm Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesindeki Ana Unsurlar”, *Van İlahiyat Dergisi* 8/13 (2020), s.271; Mesut Can, “Ortaçağ İslam Coğrafyacılarında Şehir Tipolojisi: Terminolojik Bir Bakış”, *Cumhuriyet İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/2 (2018), s.1151.

¹⁰⁹ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü’l-Tekâsim)*, s.406; Minorsky, *Hudûdü’l-Âlem mine’l-Maşrik ile’l-Mağrib*, s.90.

¹¹⁰ Saraç, “Orta İran’ın Tarihi Şehri Kazvîn”, s.61.

¹¹¹ İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü’l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.285; Ebü’l-Fidâ, *Takvimü’l-Büldân (Ebü’l Fida Coğrafyası)*, s.332; İstahrî, *Mesâlikü’l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.186.

Şehirdeki çarşı ve pazarlar, ticaretin canlılığı açısından dikkat çekici olup, Kazvîn halkı misafirperverlik ve yardımseverlikleriyle tanınmaktadır. Tarımsal üretimde, ağaçlar ve bağlar genellikle yağmur sularıyla sulanmakta; su kaynaklarının yetersizliği nedeniyle kârîz adı verilen yeraltı su kanalları aracılığıyla su temin edilmektedir. Bu durum, bölgedeki su mühendisliğinin gelişmişliğini de yansıtmaktadır.¹¹² Kazvîn’e bağlı yaklaşık 300 köy bulunmakta olup, bunlar arasında Fâriscîn ve Segzâbâd, öne çıkan köylerdir. Bu kırsal yerleşimler, şehrin hem tarımsal üretim hem de nüfus desteği bakımından ne denli geniş bir hinterlanda sahip olduğunu göstermektedir.¹¹³

Şehrin yaklaşık altı fersah (yaklaşık 36 km) kuzeybatısında, Hasan Sabbâh¹¹⁴ liderliğindeki Nizârî İsmâîlîlerin merkezi olan Alamût Kalesi yer almaktadır. Bu kale, yalnızca askerî bir üs değil, aynı zamanda siyasî ve dinî bir merkez olarak da büyük önem taşımaktadır. Kazvîn çevresi aynı zamanda İslâm öncesi döneme ait arkeolojik buluntulara da ev sahipliği yapmaktadır. Özellikle, Zerdüştilere ait ateşgedeler bu bölgedeki dinî ve kültürel sürekliliği gözler önüne serer. Bu durum, Kazvîn’in yalnızca İslâmî dönemde değil, antik ve Sasânî dönemlerde de kutsal ve stratejik bir alan olarak önemini göstermektedir.

1. 6. 5. Kum

Kum şehri, Zağros Sıradağları’nın kuzeydoğu uzantılarının eteklerinde, Kum Nehri kıyısında yer alan köklü bir yerleşim merkezidir.¹¹⁵ Şehrin bulunduğu alan, ırmak sularının toplandığı çayırılık ve sulak bir bölge olduğundan, tarih boyunca yerleşim için elverişli koşullar sunmuştur. Kum şehrinin adının kökenine ilişkin olarak farklı kaynaklarda çeşitli görüşler mevcuttur. İslâm öncesi dönemlerde bu yerleşim birimi “Kûmeh”, “Kûme”, “Kumîndân” veya “Kemîdân” gibi adlarla anılmıştır. Arap fethinden sonra ise bu adlar sadeleştirilerek “Kum” şeklini almıştır. Arapça kaynaklarda, bölgenin coğrafi özelliklerine atıfla “Kum Yöresi” şeklinde de anıldığı görülür. Bazı rivayetlerde, Bedevi kabilelerin bölgeye yerleşmesiyle birlikte halk arasında “Kûme” adı zamanla “Kum” olarak telaffuz edilmeye başlanmıştır. Diğer bir görüşe göre, şehir adı “Kumîdân”

¹¹² Kârîz, dağların şehre doğru olan alt yamaçlarına belirli aralıklarla kazılarak suyun aşağıya doğru akabileceği bir eğimle dipten birbirine bağlanan kuyular vasıtasıyla elde edilen bir su ihtiyacını karşılama sistemi olarak bilinir. Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s.20.

¹¹³ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*, s.282.

¹¹⁴ Ayrıca bkz. Abdülkerim Özaydın, “Hasan Sabbâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/s.347-350.

¹¹⁵ Marcel Bazin, “Kum”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/s.361-362.

kelimesinden türemiştir. Aynı zamanda, “küme” ya da “kûmeh” kelimesiyle bağlantı kurularak, şehrin adı birbirine yakın yerleşim yerlerini ifade eden bu kelimedenden türediği şeklinde yorumlanmıştır. Bazı kaynaklar ise, bölgenin bir kısmının “Kemîdân” olarak anıldığını ve bu adın zamanla “Kum”a dönüştüğünü ileri sürmektedir.¹¹⁶ Dolayısıyla Kum adı, hem halk dilinde evrimleşen kullanım biçimlerinden hem de yerleşim yapısına dair niteliklerden doğmuştur.

Kum’un kesin kuruluş tarihi ve kurucuları hakkında net bir bilgi bulunmamakla birlikte, şehir genellikle İslâm fetihlerinden sonra önem kazanan bir yerleşim birimi olarak değerlendirilir. Kum’un, İran’a yönelik İslâm fetihlerine katılan Müslümanlar tarafından kurulduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte, şehrin tarih öncesine dair bazı rivayet ve efsaneler de mevcuttur. Bunlar arasında, Makedonyalı İskender’in Kum şehrini yerle bir ettiğine dair anlatılar yer alır. Ayrıca, Sâsânî hükümdarı I. Kubâd’ın bu şehri yeniden imar ederek “Kum” adını verdiği rivayet edilmektedir. Diğer bir anlatıya göre ise, Behrâm Gûr’un Ermenistan’a yaptığı bir sefer sırasında “Tagarud” adıyla bilinen bir köyde konakladığı, burada bir ateşgede inşa ettirdiği, “Memcan” adlı bir çarşı ve “Mezdcan” köyü için bir hisar yaptırdığı belirtilmektedir.¹¹⁷ Kum’un adı, Firdevsî’nin Şehnâme’sinde Pîşdâdîler ve Keyânîler dönemine ait şehirlerarasında sıkça anılmakta, Veys u Râmîn adlı manzum eserde ise şehrin adı defalarca geçmektedir.¹¹⁸ Bazı tarihî kaynaklarda Kum’un kökeni Ahamenişler dönemine kadar götürülmektedir. Sâsânî döneminde ise Kum, küçük bir idarî birim niteliğinde olup, Ebereştécân, Memecân ve Cemkerân gibi savunma yapılarıyla birbirine bağlanan yerleşimlerden ve birkaç küçük kasaba ile köyden oluşan bir yapı arz etmektedir. Bu dönemde Kum’un tarihî kaynaklarda sıkça anılması, yerleşimin belirli bir idarî ve askerî öneme sahip olduğunu göstermektedir. Ayreten Arapların bölgeye gelişiyle birlikte, Kum, “Kumîdân” olarak bilinen yedi ayrı köyden meydana gelmekteydi. Zamanla bu köylerin birleşmesiyle tek bir şehir formu kazanmış ve Müslümanlar tarafından İslâmî ilkelere uygun şekilde yeniden inşa edilmiştir. Bu yeni yerleşim, kadim Kum şehrinin kuzeydoğusunda yer almakta olup, önceki yerleşim alanı zamanla terk edilmiştir.¹¹⁹

¹¹⁶ Hüseyin Fakîhî, “Kum Şehrinde Şiiliğin Başlangıcı”, çev. Habip Demir, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2012), s.162-163; Resul Ca’feriyan, “Geçmişten Günümüze Kum Kenti”, çev. Metin Bozan, *Dini Araştırmalar dergisi* 9/27 (2007), s.309.

¹¹⁷ Hasan b. Muhammed Kummî, *Tarih-i Kum*, çev. Hasan b. Ali Kummî (Tahran: Tûs, 1361), s.88-90.

¹¹⁸ A.K.S. Lambton, “Qum: The Evolution of a Medieval City”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 2 (1990), s.325.

¹¹⁹ Fakîhî, “Kum Şehrinde Şiiliğin Başlangıcı”, s.161-162; Aylar, “Şiiliğin Merkez Şehri: Kum”, s.117-118.

İslâm kaynaklarında Kum'un dördüncü iklim kuşağında yer aldığı belirtilmekte, yaklaşık 10x10 arşınlık düz bir ova üzerine kurulu olduğu ifade edilmektedir. Şehrin etrafı surlarla çevrilmiş olup, yapıların büyük bölümü kerpiçten inşa edilmiştir. Kum, önemli bir yerleşim merkezi olarak "Menîcân" adıyla da anılmıştır. Kum'a bağlı on iki büyük köy bulunduğu kaydedilmektedir: Sitâre, Karzman, Farahan, Vereh, Tayris, Kûrder, Verderâh, Serdâb, Berâvistan, Berâha, Kârs ve Hindican.¹²⁰

1. 6. 6. Hulvân

Hûlvan, Bağdat'ın yaklaşık 190 kilometre kuzeydoğusunda, Kasr-ı Şîrîn ile Kirind arasında yer alan, Bağdat-Horasan yolu üzerinde kurulmuş önemli bir geçiş noktasıdır. Şehir, Cibâl Bölgesi'nin Irak sınırına en yakın toprak parçası olarak kabul edilmektedir.¹²¹ Kuruluşu genellikle Sâsânî hükümdarı I. Kavâd (Kubâd, 488–531) ile ilişkilendirilmekte olup, çivi yazılı kaynaklarda "Hulvân" adıyla geçmektedir.¹²² Asur dönemine ait metinlerde bu yerleşim "Khalmanu (Halmanu)" adıyla anılmakta, Helenistik dönemde ise "Hala" olarak kaydedilmiştir. Bu isim benzerliklerinden hareketle, tarihçilerin çoğu söz konusu şehirlerin bugünkü Hûlvan ile aynı yer olduğunu kabul etmektedir. Arap kaynaklarına göre, I. Kavâd döneminde şehirde arazi işlemlerini yürütmek üzere bir daire kurulmuş ve Arapların bölgeyi fethetmesi sırasında, buradan önemli miktarda arazi sicil defteri ele geçirilmiştir. Bu durum, şehirde gelişmiş bir idarî yapılanmanın varlığına işaret etmektedir.

Hûlvan'ın idari aidiyeti konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bazı tarihçiler, şehrin Irak'a bakan bir dağın eteğinde kurulmuş olmasını gerekçe göstererek Hûlvan'ı Irak'a dâhil ederken, diğerleri yüksek kesimlerinde kar yağışının görülmesini esas alarak Hûlvan'ı Cibâl bölgesi içerisinde değerlendirmiştir.¹²³

Kaynaklarda Hûlvan, dağın eteklerine kurulu görkemli bir şehir olarak tasvir edilir.¹²⁴ Binalarının çamur ve taştan inşa edildiği, şehir büyüklüğü bakımından

¹²⁰ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.187; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebü'l Fida Coğrafyası)*, s.332-333; Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib*, s.91; Yusuf Ziya Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013), s.124-125.

¹²¹ Tahsin Yazıcı, "Hulvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/s.345-346.

¹²² Evvel, *Havadis-i Tabii Eyalet-i Cibâl ve Peyamedha-yi ân ez Zuhûr-i İslam tâ Hamle-yi Moğol*, s.30.

¹²³ Ebû Cafer Muhammed b. Taberî, *Tarih-i Taberî*, çev. M.Faruk Gürtunca (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2016), II/s.493; Lockhart Lockhart, "Hulwân", *The Encyclopaedia of Islam* (London: E. J. Brill, 1986), III/s.571; M.J. Goeje, "Hulvân", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997), 5/1/s.585.

¹²⁴ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*, s.52; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.112.

Dînever'in yaklaşık yarısı kadar olduğu belirtilmiştir. Dağın zirvesi soğuk ve karla kaplı olmasına rağmen, şehir merkezi sıcak bir iklime sahiptir. Bölge, bol miktarda hurma ve incir üretimi ile öne çıkar; sulama ihtiyacı ise ırmaklar ve sulama kanalları aracılığıyla karşılanmaktadır. Hûlvan, dördüncü iklim bölgesinin başlangıcında yer almakta olup, Irak'a geçiş güzergâhı olarak işlev görmektedir. Şehir, üzüm bağları ve hurmalıklarla çevrilidir, dağın eteğinde ise bir pazar yeri ve eski bir kale yer alır. İçinden küçük bir dere geçmekte, ancak içme suyunun kalitesiz olduğu ve mide rahatsızlıklarına neden olabileceği ifade edilmektedir. Buna karşılık, yakınlardaki bir dağdan aktığı rivayet edilen kükürtlü su, şifalı özellikleriyle tanınmıştır. Şehirde sekiz farklı yöne açılan yol vardır: Horasan, Bâkât, Musalla, Yahudiyye, Bağdat, Berkît, Yahudi ve Mâcekân. Bu çok yönlü yol ağı, Hûlvan'ın bölgesel ulaşım açısından ne denli stratejik bir konumda bulunduğunu göstermektedir. Hûlvan, aynı zamanda çevresindeki 30 kadar köy ile birlikte bir yerleşim ağı oluşturmakta ve bu yönüyle kırsal altyapıya sahip bir şehir merkezi hüviyeti taşımaktadır.¹²⁵ Ancak şehrin gelişimi, 1149 yılında meydana gelen şiddetli bir depremle duraklamış, bu felaket sonucunda şehir büyük ölçüde harap olmuştur.¹²⁶ Günümüzde, Hûlvan'a ait kalıntılar "Hûlvan Harabeleri" adıyla anılmakta olup, Kirmânşah ile Kasr-ı Şîrîn arasında, İran'ın Irak sınırına yakın bir mevkide bulunmaktadır.

1. 6. 7. Kirmanşah

Kirmanşah, Orta Çağ'da, Sâsânî İmparatorluğu döneminde, Zağros Sıradağları'nın kuzeybatısında kurulmuş olup, Arap coğrafyacıları tarafından farklı adlarla anılmıştır. Bu adlar arasında Karmisin, Kirmâsin, Karmâsîn, Kirmâsîn ve Karmaşîn gibi çeşitli varyantlar yer almaktadır.¹²⁷ Makdisî, Kirmanşah'ın başka bir isme sahip olduğunu belirtmişse de, Yakut el-Hamevî, "Karmisin" isminin Kirmanşah'ın Arapçalaştırılmış hali olduğunu ifade etmektedir. Hamdullah Müstevfî'ye göre, Kirmanşah'ın kurucusu, tahta çıkmadan önce Kirman valiliği görevini üstlenmiş olan IV. Behram'dır. Ancak bazı tarihçiler, burada kastedilen yerin bugünkü Kirmanşah değil, Yezd ile Kirman arasında yer alan küçük bir yerleşim birimi olabileceğini ileri sürmektedir. Ayrıca başka bir rivayete göre şehir, Kavâz b. Firuz tarafından kurulmuştur.

¹²⁵ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.185-186; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebü'l Fida Coğrafyası)*, s.256; İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.285; Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib*, s.98; Dülef, *İran Seyahatnamesi 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk*, (953-955), 84-85.

¹²⁶ Yazıcı, "Hulvân", 18/s.345-346.

¹²⁷ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*, s.245.

Şehir çevresinde günümüze ulaşan çok sayıda Sâsânî dönemi anıt ve kalıntısı bulunmakta olup, bunlar Kirmanşah'ın tarihî önemini ve bölgedeki yerleşim sürekliliğini ortaya koymaktadır.¹²⁸

Kirmanşah, Cibâl bölgesinin dördüncü iklim kuşağında yer alan, mamur ve canlı bir şehir olarak tanımlanmaktadır. Bağlar ve bahçelerle çevrili olan şehir, verimli topraklara ve bol miktarda safran yetiştirilen tarım arazilerine sahiptir. Şehir merkezinde zarif bir cami ile Büveyhîler döneminde hüküm süren Adududdevle tarafından yaptırıldığı rivayet edilen büyük bir saray bulunmaktadır. Kirmanşah, ana ulaşım yolları üzerinde yer almakta ve bu sayede hem ticaret hem de hac güzergâhı bakımından stratejik bir geçiş noktası işlevi görmektedir. İslâm coğrafyacıları, Kirmanşah'ı kalabalık nüfuslu, zengin ve türlü nimetlere sahip bir şehir olarak tanımlamışlardır. Şehir, mimari çeşitliliği ve özellikle ünlü arpa şurubuyla tanınmaktadır. Akarsuları bol, ağaçlarla çevrili ve meyve açısından zengin olan Kirmanşah, aynı zamanda ucuz otlaklarıyla hayvancılığa elverişli bir çevrede konumlanmaktadır. Bu yönüyle şehir, sadece tarihî ve idarî bir merkez değil, aynı zamanda ekonomik ve kültürel canlılığıyla öne çıkan önemli bir ticaret merkezidir.¹²⁹

1. 6. 8. Dînever

Orta Çağ'da Cibâl bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olan Dînever, kaynaklarda zaman zaman yanlışlıkla Deynever şeklinde de anılmaktadır. Günümüzde bu kadim şehir, harabe hâlinedir. Dînever, güneydoğusunda yer alan Kengâver ve güneybatısındaki Kirmanşah şehirlerine yaklaşık 45-48 kilometre uzaklıktadır. Şehrin harabeleri, “Çem-i Dînever” adı verilen bir nehrin suladığı verimli bir ovanın kuzeydoğusunda konumlanmaktadır. Dînever'in kuruluşu, Seleukoslar dönemine (M.Ö. 305-64) hatta daha da eski tarihlere kadar uzanır. Eski Süryânî kaynaklarında “Dînehver”

¹²⁸ Marcel Bazin, “Kirmanşah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/s.66-77; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*, s.245.

¹²⁹ Ann Katharine Swynford Lambton, “Kirmânshâh”, *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1986), V/s.169; Johannes Heindrik Kramers, “Kirmanşah”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997), VI/s.821-822. Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebü'l Fida Coğrafyası)*, s.328; İbn Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.278; Dülef, *İran Seyahatnamesi 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk, (953-955)*, s.88; Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, s.409; Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib*, s.90; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.340.

adıyla anılan bu şehir, tarih boyunca önemli bir yerleşim merkezi olmuş, çeşitli medeniyetlerin etkisi altında kültürel birikim geliştirmiştir.¹³⁰

İslâm coğrafyacılarına göre Dînever, Mâh-ı Kûfe olarak da bilinir ve mamur, estetik yapısıyla dikkat çeker. Halkı son derece nezik, zarif ve görgü kurallarına riayet eden bir topluluk olarak tanımlanmıştır. Şehir, birbirine yakın konumlanmış çarşıları, soğuk ve berrak içme suları, bağlık bahçelik alanları, cami ve pazaryerlerinin düzeni ile şehircilik açısından dönemin önde gelen yerleşimlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Yüzölçümü bakımından Hemedan'ın yaklaşık üçte ikisi kadar olan Dînever, zengin meyve ve tahıl üretimi ile tanınmaktaydı. Aynı zamanda ilmi seviyesi, görgü ve nezaket bakımından Hemedan halkından daha üstün olduğu yönünde değerlendirmeler mevcuttur. Dînever'in dördüncü iklim kuşağında, Cibâl bölgesi âmilliklerinden biri olduğu ve bu bölgesel idarenin Kûfe hilal bölgesine bağlı kabul edildiği aktarılmaktadır. Coğrafi olarak teraslı yapısı, suları bol arazisi, tarımsal verimliliği ve iklimsel yumuşaklığı, Dînever'i hem ekonomik hem de toplumsal yaşam açısından cazip kılmıştır. Şehir, yalnızca merkezî yapısıyla değil, çevresindeki Şehrezûr ve Sühreverd gibi yerleşimlerle de öne çıkmaktadır. Bu bölgelerde yaşayan halk, doğal, nazik ve müreffeh yapılarıyla tanımlanır ve şehirle bütünleşmiş bir kültürel çevre oluşturur.¹³¹ Ancak zamanla yaşanan siyasi çalkantılar, doğa olayları ve ticaret yollarının değişmesi gibi nedenlerle Dînever önemini yitirmiştir. Günümüzde Hemedan ile Kirmanşah arasında yer alan bu tarihî şehir, tamamen harabeye dönmüş durumdadır ve bir zamanlar taşıdığı bölgesel ve kültürel ağırlıktan eser kalmamıştır.

1. 6. 9. Nihâvend

Nihâvend, İran'ın batısında, Hemedan şehrinin güneyinde, Gâmâsâb (Gâmesiyâb) nehrinin bir kolu üzerinde kurulmuş, tarihî geçmişi antik çağlara kadar uzanan kadim bir yerleşim merkezidir. Özellikle Sâsânîler döneminde önemli bir merkez hâline gelmiş ve bu dönemde şehirde bir âteşkedenin bulunduğu da belirtilmiştir. Ebü'l-Fidâ, Nihâvend'in

¹³⁰ Tahsin Yazıcı, "Dînever", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/s.356; Lockhart Laurence, "Dinawar", *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1986), II/s.299-300.

¹³¹ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Tekâsim)*, s.409; İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.280; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.184; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*, s.53; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebü'l Fida Coğrafyası)*, s.328; Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib*, s.90.

Hız. Nuh tarafından kurulduğunu ve adının da “Nuh-âvend” kelimesinden türediğini aktarmaktadır.¹³²

Bir dağın yamacında kurulmuş olan Nihâvend, sağlam surları, görkemli yapıları ve doğal kaynaklarıyla öne çıkmaktadır. Verimli topraklara ve berrak su kaynaklarına sahip olmasıyla tanınan şehir, aynı zamanda “Mâh-ı Basra” olarak da anılmıştır. Cîbâl bölgesine dâhil olan Nihâvend, dördüncü iklim kuşağında yer almakta ve topografik özellikleri gereği iki farklı yerleşim bölgesine ayrılmaktadır.¹³³ Dağ eteklerindeki konumu, onu nehirlerle sulanan, bağlarla ve çiftliklerle donatılmış verimli bir alan hâline getirmiştir. Nihâvend, çeşitliliği ve bolluğuyla göz kamaştıran meyve üretimiyle meşhurdur. Kentte biri eski, diğeri yeni olmak üzere iki cami bulunmaktadır. Merkezi cami, şehirdeki dinî hayatın merkezlerinden biri olarak kabul edilir. Şehir, aynı zamanda bolluk ve bereketiyle ünlüdür. Evler genellikle kerpiçten inşa edilmiştir; ayrıca şehirde taştan yapılmış birçok zarif heykel de bulunmaktadır. Bu durum, Nihâvend’in eski İran medeniyetine ait sanat ve mimari geleneklerini barındırdığını göstermektedir. Ayrıca Şehrin merkezinde sağlam bir kale yer almakta olup, bu kalede İslâm’ın ilk dönemlerinde şehit düşen bazı Arap komutanların mezarlarının bulunduğu inanılmaktadır. Nihâvend, zengin ve berrak su kaynaklarıyla da öne çıkar. Özellikle “cegen” adı verilen özel bir ağaç türü burada yetişmekte ve bu ağaçtan dayanıklı sopa ile mobilya üretimi yapılmaktadır. Irmakları, bağları, bahçeleri ve tarımsal çeşitliliğiyle dikkat çeken Nihâvend, aynı zamanda kendine özgü safran üretimiyle de tanınmaktadır.¹³⁴

1. 6. 10. Kâşân

İsfahan ile Tahran arasında uzanan tarihî kara yolu üzerinde¹³⁵ İran platosunun çöl kuşağına yakın bir kesiminde yer alan ve kışlık yerleşim¹³⁶ yeri olarak öne çıkan bir şehirdir. Şehir adının kökeniyle ilgili farklı görüşler mevcuttur. En yaygın kabul gören görüşe göre, adını cami süslemeciliğinde kullanılan, mavi ve yeşil renkli sırlı çinilere verilen “kâşî” kelimesinden almıştır. Bazı rivayetlerde ise adın, efsanevi Pers hükümdarı

¹³² Ebü’l-Fidâ, *Takvimü’l-Büldân (Ebü’l Fida Coğrafyası)*, s.330; İbrahim Sarıçam, “Nihâvend”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/98-99.

¹³³ Ebü’l-Fidâ, *Takvimü’l-Büldân (Ebü’l Fida Coğrafyası)*, s.330.

¹³⁴ Ebü’l-Fidâ, *Takvimü’l-Büldân (Ebü’l Fida Coğrafyası)*, s.284; Minorsky, *Hudûdü’l-Âlem mine’l-Maşrik ile’l-Mağrib*, s.90; İstahrî, *Mesâlikü’l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.185; Vladimir Minorsky, “Nihâvend”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997), X/s.257.

¹³⁵ Rıza Kurtuluş, “Kâşân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/s.3-4.

¹³⁶ Francis Joseph Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary* (London: Routledge - Kegan Paul Limited, 1892), “Kâshân”, s.1005.

Kays'a nispetle, "Kays-Âşiyân" (Kays'ın ikametgâhı) ifadesinden türediği öne sürülmüştür. Ayreten İslâm coğrafyacıları, Cibâl bölgesi içinde yer alan, küçük ölçekli fakat güzel ve dikkat çekici bir şehir olarak tanımlamışlardır. Şehrin güneybatısında yer alan Tepe Siyâlk, bölgenin tarihinin M.Ö. 5. binyıla kadar uzandığını belgeleyen önemli bir arkeolojik yerleşim alanıdır. Bu durum, Kâşân'ın yalnızca İslâmî dönemde değil, tarih öncesi çağlardan itibaren sürekli yerleşime sahne olduğunu göstermektedir.¹³⁷

Bazı kaynaklarda, Kâşân'ın yeniden imarı ve gelişimi, Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd'in eşi Zübeyde ile ilişkilendirilmiştir. Rivayetlere göre Zübeyde, bu şehri yeniden inşa ettirmiş ve ciddi ölçüde imar faaliyetlerinde bulunmuştur.¹³⁸ Her ne kadar şehir küçük olsa da, çamurdan yapılmış evleri, sulama kanalları, bakımlı bostanları ve verimli çevresi ile dikkat çeker. Ayrıca, şehrin kültürel yapısı da zengindir. Burada çeşitli ilim dallarında ders veren çok sayıda edip ve âlim bulunmaktaydı. Kentin en ilginç yönlerinden biri ise, tarih boyunca akreplerinin çokluğu ile tanınmış olmasıdır. Şehrin çöl kuşağına yakın konumu, bu durumun doğal bir sonucu olarak görülmektedir. Hatta bu hususla ilgili bazı tarihî rivayetler de aktarılmıştır. Bunlardan biri, Kâşân'ı ele geçirmek isteyen Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin akrepleri bir silah olarak kullandığı yönündedir.¹³⁹

¹³⁷ Kurtuluş, "Kâşân", 25/s.3-4; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*, s.270.

¹³⁸ Clément Huart, "Kâşân", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997), VI/s.404; Jean, "Kâshân", *The Encyclopaedia of Islam* (Iran: E. J. Brill, 1997), IV/s.694; Wilhelm Barthold, *An Historical Geography of Iran*, çev. Svat Soucek (Princeton University Press, 1984), s.178.

¹³⁹ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.186; Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsım)*, s.405; Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib*, s.91; Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebû'l Fida Coğrafyası)*, s.333.

II. BÖLÜM

CİBÂL BÖLGESİNİN TARİHİ

2. 1. İslâm Öncesi Dönem

Cibâl bölgesi, İran tarihinin farklı dönemlerinde stratejik öneme sahip eyaletlerinden biri olmuştur. Bu bölge, Büyük İskender'in İran'ı fethinden sonra kaynaklarda “Büyük Media” olarak anılmaya başlanmıştır. “Media” adı, Yunan tarih ve coğrafya literatüründe geniş yer bulmuş, bölgeye dair tanımlar özellikle Med kabilelerinin yaşadığı şehirler bağlamında şekillenmiştir. Özellikle Hemedan (antik Ekbatan), Medlerin siyasi merkezi olarak ön plana çıkmıştır.

Medler sonrasında bölge, Ahamenişler'in egemenliği altına girmiştir. Ahamenişler, imparatorlukları boyunca yaklaşık yirmi büyük eyaleti yönetmişler ve bu eyalet sistemi Cibâl gibi bölgeleri de kapsayacak biçimde yayılmıştır. Ancak Ahameniş İmparatorluğu, Yunanlarla yapılan deniz savaşlarının ardından zayıflamış ve nihayetinde M.Ö. 247 yılında Partlar tarafından egemenlikten düşürülmüştür. Partlar, Cibâl bölgesini “Bilâd-ı Mâh” (Ay Ülkesi) ¹⁴⁰ olarak adlandırmış ve Hemedan, ¹⁴¹ Rey ve İsfahan gibi şehirleri dönem dönem başkent olarak kullanmışlardır.

Sâsânî dönemine gelindiğinde, yönetsel yapı daha sistematik bir form kazanmıştır. Sâsânî hükümdarı Enûşîrvân (M.S. 273-292), İran'ı dört ana bölgeye ayırmıştır: Ebâhter (kuzey eyaletleri), Horasan (doğu), Nimrûz (güney) ve Hûrberân (batı). Bu bölgesel taksimat doğrultusunda, Cibâl bölgesinin şehirleri farklı idari bölgeler arasında dağılmış durumdaydı. Örneğin, Ekbatan (Hemedan) ve Karmisin şehirleri Hûrberân içinde; Rey ve Demavend şehirleri Ebâhter içinde; İsfahan ise Nimrûz bölgesine bağlıydı. Bu çeşitlilik, Cibâl'in sınırlarının tarihsel olarak sabit olmadığını, zaman içinde idarî bağlamda farklı şekillerde tanımlandığını göstermektedir. ¹⁴²

Sâsânî kralları, Cibâl vilayetindeki birçok şehrin kurucusu veya imar edicisi konumundadır. ¹⁴³ Ancak bu dönemin sonlarına doğru, “Med” (Pehlevî dilinde “Mâh”)

¹⁴⁰ Ebu Reyhan Birûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye (Maziden Kalanlar)*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), s.156.

¹⁴¹ Ahmed Tefazzûlî, “Enûşîrvân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/s.255.

¹⁴² Evvel, *Havadis-i Tabii Eyalet-i Cibâl ve Peyamedha-yi ân ez Zuhûr-i İslam tâ Hamle-yi Moğol*, s.29.

¹⁴³ Evvel, *Havadis-i Tabii Eyalet-i Cibâl ve Peyamedha-yi ân ez Zuhûr-i İslam tâ Hamle-yi Moğol*, s.29-30.

adı, daha sınırlı bir coğrafyayı ifade eder hâle gelmiştir. Bu adlandırma, batıda Hûlvan Geçidi'nden doğuda Nihâvend'e kadar uzanan dar bir alan için kullanılmış ve söz konusu bölge genellikle Rey ve İsfahan merkezli olarak yönetilmiştir.¹⁴⁴ İbn Hurdâzbih, “Fehle” ya da “Pehle” şehirleri arasında Rey, İsfahan, Hemedan, Nihâvend ve Kazvîn'i zikretmiştir. Aynı zamanda bu şehirlerin İslâm öncesi dönemde “Fehle şehirleri” olarak adlandırıldığı, İsfahan, Rey, Hemedan, Nihâvend ve Azerbaycan'ın beş kazasında bu adlandırmanın geçerli olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla “Fehle” ya da “Pehle”, Cibâl bölgesinin şehirlerini tanımlamak için kullanılan önemli bir bölgesel terim olarak dikkat çeker. Bölgedeki bir diğer önemli siyasi unsur ise, yerel İran soylularından gelen Kâren hanedanıdır. Bu hanedan, özellikle İslâm öncesi geç dönemde ve sonrasında Cibâl bölgesinde yerel güç olarak etkili olmuş, bölgenin idarî ve askerî yapısında belirleyici roller üstlenmiştir.¹⁴⁵

İslâm'ın ortaya çıkışıyla birlikte Arap dünyasında köklü bir dönüşüm yaşanmıştır. İslâm, kabileler arası çatışmaları sona erdirmiş ve Arapları ortak bir siyasi ve inanç çerçevesinde birleştirmiştir. Arapların kısa sürede Mezopotamya ve İran'ı fethetmelerinde, bu dini birliktelik kadar, Sâsânîler ile Bizans arasında 603-628 yılları arasında yaklaşık 25 yıl süren yıpratıcı savaşların her iki imparatorluğu da ciddi şekilde zayıflatması etkili olmuştur. Bu süreçte Sâsânîler, bir dönem Suriye, Filistin, Mısır, Ermenistan ve Anadolu'nun iç kesimlerine kadar ilerlemeyi başarsalar da, savaşın sonunda üstünlüklerini kaybetmişlerdir. İslâmiyet'in yayılma döneminde, özellikle Hudeybiye Antlaşması'ndan sonra, Hz. Peygamber çevre devlet yöneticilerine İslâm'a davet mektupları göndermiştir. Bu mektuplardan biri de Abdullah b. Hüzâfe es-Sehmî aracılığıyla Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev'e ulaştırılmıştır.¹⁴⁶ Ancak II. Hüsrev, mektupta Hz. Peygamber'in isminin kendi isminden önce yazılmış olmasına öfkelenmiş, elçiyi azarlamış ve huzurundan kovmuştur. Ardından Yemen valisi Bâzan'a, Hz. Muhammed'in yakalanarak kendisine gönderilmesini emretmiştir. Fakat II. Hüsrev'in kısa bir süre sonra öldürülmesinin ardından, Bâzan İslâm'ı kabul etmiş ve Yemen'de Müslümanların ilk valisi olmuştur.

II. Hüsrev'in ölümünden sonra, Sâsânî İmparatorluğu taht kavgalarıyla sarsılmış, imparatorluk otoritesi giderek zayıflamıştır. Sonunda II. Hüsrev'in torunu olan ve henüz

¹⁴⁴ Aylar, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Cibâl Bölgesi”, 4/s.71.

¹⁴⁵ Josef Markwart, *Eranshahr* (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1901), s.19.

¹⁴⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Taberî, *Tarih-i Taberî*, çev. M.Faruk Gürtunca (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2016), III/s.39.

çocuk yaşta bulunan III. Yezdicerd, 632 yılında tahta geçirilmiştir. Bu durum, imparatorluğun çözülme sürecine girdiğini göstermektedir. İslâm öncesi dönemde Sâsânîlerin Araplara karşı olan üstünlüğü, İslâm ile birlikte Arapların siyasi ve askerî birlik kazanması sonucunda son bulmuş; tarih sahnesinde yeni bir dönemin kapıları aralanmıştır.

2. 2. Hulefâ-yî Râşidîn Dönemi ve Cibâl Bölgesinin Fethi

632 yılında Hz. Peygamber'in vefatıyla başlayan ve dört halife dönemini kapsayan, Hz. Ali'nin 661 yılında öldürülmesiyle sona eren dönem, İslâm tarihinde "Hulefâ-yî Râşidîn" (Dört Halife) dönemi olarak adlandırılmaktadır.¹⁴⁷ Bu dönemde, Sâsânî tahtının Kisrâ b. Hüzmûz'un kızı Borân'ın eline geçmesiyle birlikte, İran coğrafyasında merkezi bir otoritenin kalmadığı, dolayısıyla İranlıların bir kadın hükümdardan medet umduğu yönündeki haberler yayılmıştır. Bu ortamda, Bekr b. Vâil kabilesinden el-Müsennâ b. Hârise ve İclî kabilesinden Seveyd b. Kutbe adlı iki önemli lider ön plana çıkmıştır. Bu liderler, topladıkları adamlarla birlikte İran sınırlarına yakın bölgelerde karargâhlar kurarak, sınır boylarına akınlar düzenlemiş ve önemli miktarda ganimet elde etmişlerdir. Takip edildiklerinde ise, çöle ve ovaya çekilerek izlerini kaybettirmişlerdir. el-Müsennâ, Hîre çevresinde, Seveyd ise el-Ubulle bölgesinden saldırılar düzenlemekteydi.¹⁴⁸

Hz. Ebû Bekir'in hilafeti döneminde gerçekleşen bu faaliyetler neticesinde el-Müsennâ, İran'daki çatışmaların arttığını ve Arapların güçlü, İranlıların ise zayıf durumda olduğunu belirten bir mektup yazarak halifeden askerî destek talebinde bulunmuştur.¹⁴⁹ Bu sırada, Sâsânî yönetimi Fırat Nehri'nin aşağı kesimlerine askerî bir sefer düzenlemeye karar vermişti. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir, dönemin önde gelen sahabelerinden Hâlid b. Velîd'i Sâsânîlerle yürütülecek savaşın başkomutanı olarak atadı. Hâlid'den ayrıca el-Müsennâ'ya destek vermesi de istendi.

Hâlid b. Velîd, Basra Körfezi çevresindeki stratejik merkezleri ele geçirdikten sonra aldığı emir doğrultusunda Suriye cephesine yöneldi.¹⁵⁰ Bu gelişmeler, Müslüman Araplarla Sâsânîler arasında ilk ciddi askerî karşılaşmaların başlamasına zemin

¹⁴⁷ Mustafa Fayda, "Hulefâ-yî Râşidîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/s.324.

¹⁴⁸ Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.171.

¹⁴⁹ Ebû Hanîfe Dîneverî, *İslâm Tarihi*, çev. Nusrettin Bolelli - İbrahim Tüfekçi (İstanbul: Hivda İletişim, 2007), s.162.

¹⁵⁰ Mustafa Fayda, "Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/s.101-108.

hazırlamıştır. Hz. Ebû Bekir'in 634 yılında vefatından sonra halifelik makamına geçen Hz. Ömer döneminde İran cephesindeki faaliyetler daha da artmış ve özellikle Cibâl bölgesine yönelik fetih hareketleri yoğunluk kazanmıştır.

Hz. Ömer, halife olduktan sonra ilk icraatlarından biri olarak Irak cephesine süvari birlikleri göndermeye karar verdi. Ebü'l-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafi'yi çağırarak emrine beş bin kişilik bir birlik tahsis etti ve Irak'a gitmesini emretti. Daha sonra el-Müsennâ b. Hârise ve ona bağlı birliklere haber göndererek, Ebû Ubeyd'e destek olmalarını istedi. Sâsânîler, Ebû Ubeyd'in üzerlerine geldiğini haber aldıklarında, komutan Merdânşâh önderliğinde dört bin kişilik bir süvari birliğini bölgeye sevk ettiler. Müslümanlar ile Sâsânîler arasında gerçekleşen ve tarihe "Köprü Muharebesi" olarak geçen bu savaşta İslâm ordusu ağır bir yenilgiye uğramış, komutan Ebû Ubeyd şehit olmuştur (634).¹⁵¹

Bu gelişme üzerine Halife Hz. Ömer, durumu telafi etmek amacıyla Cerîr b. Abdullah el-Becelî komutasında yeni bir orduyu bölgeye sevk etti. el-Müsennâ ve beraberindeki birlikler de bu orduya katılarak Hîre'ye doğru ilerlediler ve bu bölgedeki Sâsânî topraklarına yönelik saldırılara başladılar. Bu saldırılar karşısında Sâsânî yönetimi, Mihreveyhv el-Hemedanî'yi on iki bin kişilik bir ordunun başında Hîre'ye gönderdi. Gerçekleşen çarpışmalarda Müslümanlar üstünlük sağlamış ve önemli miktarda ganimet ele geçirmiştir. Bu başarının ardından Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd, Araplara karşı Kâdisiye bölgesine Rüstem b. Hürmüz komutasında büyük bir ordu göndermiştir.¹⁵²

Hz. Ömer, İranlıların geniş çaplı bir askerî hazırlık içerisinde olduğunu öğrendikten sonra karşı saldırıya geçilmesine karar verdi. Bu doğrultuda, Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı Kâdisiye¹⁵³ bölgesine ordu komutanı olarak tayin etti. Sa'd b. Ebû Vakkâs, ordugâhını Kâdisiye'de kurarak savaş hazırlıklarına başladı. Üç ya da dört gün süren çetin çatışmalar her gün farklı bir adla anıldı: Ermâs Günü, Ağvâs Günü, İmâs Günü ve son gün "Kâdisiye Günü" olarak adlandırıldı. Son günün akşamına "Herîr Gecesi", gecenin ilerleyen saatlerine ise "Kâdisiye Gecesi" denilmiştir. Savaşın üçüncü gününde, Suriye'den gelen yaklaşık 6000 kişilik takviye kuvvetin de katılımıyla İslâm ordusu

¹⁵¹ Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.172-173; Cafer Acar, *İlk İslâm Fetihleri (Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planı)* (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020), s.51.

¹⁵² Dineverî, *İslâm Tarihi*, s.170; Rukiye Tosun, *Belâzûri ve İbn A'sem'e Göre Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinin Değerlendirilmesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), s.34.

¹⁵³ Hayrettin Yücesoy, "Kâdisiye Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/s.136-137.

üstünlük kazandı. Savaşın seyrini belirleyen en önemli gelişmelerden biri, Sâsânî ordusunun başkomutanı Rüstem'in Hilâl b. Ullefe tarafından öldürülmesidir. Rüstem'in ölümüyle birlikte Sâsânî ordusu tamamen dağıldı ve ağır bir yenilgiye uğradı.¹⁵⁴

Kâdisiye Zaferî'nin ardından Müslüman orduları, Sâsânî başkentinin bulunduğu Medâin üzerine yöneldi ve kısa sürede şehri ele geçirdi. Bu başarının ardından, Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd yeniden toparlanmak amacıyla Hulvân'da askerî birlikler oluşturmaya başladı. Bu doğrultuda, Sâsânî ordusu Dicle Nehri'nin doğusunda bulunan Celûlâ bölgesine konuşlandırıldı ve burada hendekler kazılarak savunma hatları oluşturuldu. Sa'd b. Ebû Vakkâs, bu gelişmeleri Halife Hz. Ömer'e bildirerek onun direktiflerini aldı. Halife, kendisinin Medâin'de kalmasını, düşmanla savaşmak üzere Hâşim b. Utbe ile Amr b. Mâlik'i görevlendirmesini emretti. Hâşim b. Utbe komutasındaki İslâm ordusu Celûlâ'ya ilerleyerek şehri kuşattı. Ancak Sâsânî kuvvetlerinin sağlam tahkimatları nedeniyle şehir uzun süre ele geçirilemedi. Seksen gün süren kuşatma sonunda İslâm ordusu Celûlâ'yı fethetti ve büyük miktarda ganimet elde etti. Bu gelişme üzerine, Hulvân'daki durumu yakından takip eden III. Yezdicerd, mağlubiyetin ardından Rey ve İsfahan taraflarına çekilmek zorunda kaldı.¹⁵⁵

2. 2. 1. Hulvân ile Kirmanşah'ın Fethi ve Nihâvend Savaşı

Celûlâ Savaşı'nın ardından Müslüman orduları Cibâl bölgesine doğru ilerlemeye başladı. Bu süreçte, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Cerîr b. Abdullah el-Becelî komutasında 3000 kişilik bir birliği Hulvân üzerine sevk etti. Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd, Müslüman ordusunun gelişini haber alınca İsfahan'a doğru kaçtı.¹⁵⁶ Kaçtığı yön hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Taberî, onun Rey istikametine¹⁵⁷ Dîneverî ise Kum tarafına kaçtığını belirtmektedir.¹⁵⁸

Müslümanlar Hulvân'a ulaştıklarında şehri kuşattılar. Yapılan müzakereler sonucunda, can ve mal güvenliklerinin korunması şartıyla şehir 639 (H.18) yılında barış yoluyla teslim alındı. Bu başarının ardından, Urve b. Kays b. İkrime el-Becelî şehre bir süvari birliği bırakarak Kirmanşah üzerine yürüdü. Kirmanşah da benzer şartlarla sulh

¹⁵⁴ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2016, III/s.426-429.

¹⁵⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.299-302.

¹⁵⁶ Yazıcı, "Hulvân", 18/s.345-346; Evvel, *Havadis-i Tabii Eyalet-i Cibâl ve Peyamedha-yi ân ez Zuhûr-i İslam tâ Hamle-yi Moğol*, s.30.

¹⁵⁷ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2016, III/s.442.

¹⁵⁸ Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.190.

yoluyla teslim alındı. Urve, daha sonra tekrar Hulvân'a döndü ve Halife Hz. Ömer'in emriyle Basra Valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye katılmak üzere şehirden ayrıldı.¹⁵⁹

Hulvân'ın düşmesi üzerine, Sâsânî hükümdarı III. Yazdicerd, Arap ilerleyişinin yalnızca Irak ve Hûzistan bölgeleriyle sınırlı kalacağını düşünmekteydi. Ancak bu beklenti kısa sürede boşa çıktı. Arapların durdurulması ve kaybedilen toprakların geri alınması amacıyla ülkenin dört bir yanından askerî destek talep edildi. Kumus, Horasan, Sind, Taberistan, Gûrgân, Simnân, Dâmgân, Denbâvend, Rey, İsfahan, Kum, , Mâsebdân, Hemedan ve el-Mâheyn gibi bölgelerden yoğun askerî katkı sağlandı.¹⁶⁰ Toplanan Sâsânî ordusu, Fîrûzân komutasında Nihâvend'e doğru harekete geçti. Bu gelişmelerden haberdar olan Sa'd b. Ebû Vakkâs ya da Ammâr b. Yâsir, durumu Halife Hz. Ömer'e bildirerek askerî hazırlık yapılmasını talep etti. Hz. Ömer, başlangıçta ordunun başında sefere çıkmayı arzu etmiş, ancak sahâbîlerin, Medine'de kalmasının Müslümanlar açısından daha isabetli olacağı yönündeki ısrarlı tavsiyeleri üzerine bu fikrinden vazgeçmiştir.¹⁶¹ Halife Hz. Ömer, bu tehlikeyle başa çıkmak için Azerbaycan, Fars ve İsfahan eyaletleri arasından hangisiyle başlamaları gerektiği konusunda sürekli danıştığı Hürmüzân'a başvurdu. Hürmüzân, İranlıların güçlü ve zayıf yönlerini anlamak ve buna göre strateji belirlemek için önemli bir danışmandı. Hürmüzân, *"İsfahan bir bedenın başı gibidir, Fars ve Azerbaycan ise kanatları gibidir. Bir kanadı kırılırsa sağlam kanat diğerine yönelebilir, ancak baş kesilirse kollar da doğal olarak yok olur"* dedi.¹⁶²

Hz. Ömer, Medine, Kûfe ve Basra'dan gelen destek kuvvetleriyle Ahvaz'daki askerleri Nihâvend'e gönderdi. Orduyu yönetmek için Kesker âmili olan Nu'mân b. Mukarrin el-Mûzenî'yi komutan olarak atadı. İslâm ordusu, Huzeyfe b. Yemân, Cerîr b. Abdullah, Mugîre b. Şu'be, Eş'as b. Kays, Amr b. Ma'dikerîb, Tuleyha b. Huveylid ve Kays b. Mekşûh gibi birçok önemli ismin de bulunduğu 30.000 askerle Nihâvend yakınlarındaki İsfizehân'da konuşlandı. Nu'mân b. Mukarrin, ordunun düzenini sağladıktan sonra kardeşi Nu'aym b. Mukarrin'i öncü birliklerin başına; Huzeyfe b. Yemân ve Süveyd b. Mukarrin'i sağ ve sol kanatlara; Ka'kâ b. Amr'ı süvari birliklerine

¹⁵⁹ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.342; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l-Harâc*, s.75; Yasemin Barlak, "Cerîr b. Abdullah el-Beceli'nin Askerî ve Siyasi Faaliyetleri (633-674)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2022), s.275-276.

¹⁶⁰ Veysi Turun, *Farsça Eserlere Göre İran'ın Fethi ve Hz. Ömer* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), s.58.

¹⁶¹ Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.196-197; Sarıçam, "Nihâvend", 33/s.98-99; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l-Harâc*, s.75.

¹⁶² Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.344-345; Turun, *Farsça Eserlere Göre İran'ın Fethi ve Hz. Ömer*, s.59.

ve Mücâşi b. Mes'ûd'u artçı kuvvetlerin başına atadı. Ayrıca, Tuleyha b. Huveylid'i düşman hakkında istihbarat toplamak amacıyla keşif göreviyle Nihâvend'e gönderdi.¹⁶³ Askerî hazırlıkların tamamlanmasının ardından, Nu'mân b. Mukarrin Sâsânîlerin savunma hattını oluşturduğu Nihâvend kalesine hücum emri verdi. Savaşın ilk iki günü, Müslümanlarla hendek ve siperlerle tahkim edilmiş Sâsânî savunma hattı arasında şiddetli çatışmalar yaşandı. Ancak, Sâsânîlerin her gün yeni takviye birlikleriyle desteklenmesi, İslâm ordusunun ilerleyişini zorlaştırdı. Bu duruma karşılık olarak Müslümanlar, İsfahan ve Fars'tan Nihâvend'e gelen ikmal yollarını kesmeye karar verdiler. Sâsânî ordusu siper hattında güvenli konumda bulunduğundan bu girişim sonuçsuz kaldı. Üçüncü gün yapılan istişarede Tuleyha b. Huveylid'in önerisiyle, Halife'nin öldüğü ve İslâm ordusunun geri çekileceği yönünde bir söylenti yayılması kararlaştırıldı. Bu taktik etkili oldu. Ka'kâ b. Amr, küçük bir birlikle saldırıya geçip kısa süre sonra geri çekilerek Sâsânîlerin bu söylentiye gerçek sanmasını sağladı. İranlı askerler siperlerinden çıkarak takibe başladı. Bu esnada Nu'mân, genel hücum emri verdi.¹⁶⁴ Yapılan bu hücumla gün boyu süren yoğun çatışmalar sırasında Nu'mân b. Mukarrin şehit düştü. Onun yerine Halife Hz. Ömer'in emriyle Huzeyfe b. Yemân komutanlığa getirildi. Günün sonunda Sâsânî ordusu büyük bir bozguna uğradı ve Müslümanlar Nihâvend'i kolayca ele geçirdiler.¹⁶⁵

Nihavend zaferi İslâm tarihi için çok önemlidir ve “fethu'l-fütûh” olarak adlandırılmıştır. Bu savaştan sonra Irak bölgesinin fethi tamamlandı ve Sâsânîler yıkılış sürecine girdi.¹⁶⁶ Büyük bir ordu toplamalarına rağmen ağır bir yenilgiye uğrayan Sâsânî İmparatorluğunun merkezi askeri gücü tamamen ortadan kalktı. Böylece İslâm ordularının İran'ın içlerine ve doğusuna doğru hareket etmesinin önünde ciddi bir engel kalmadı. Savaşın ardından Cibâl bölgesi ve şehirleri süratle Müslümanların eline geçecektir. Sâsânîlerin siyasi ve askeri gücünün bu savaşta kırılmasıyla birlikte İranlılar, Müslümanlara karşı direnebilecekleri organize ve hiyerarşik bir güçten yoksun kaldılar. Bundan dolayı daha sonra yapılan savaşlar daha çok yerel şehir savaşları şeklinde gerçekleşmiştir.¹⁶⁷

¹⁶³ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2016, III/s.469-450; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.344; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, II/s.505-506; Barlak, “Cerîr b. Abdullah el-Beceli'nin Askerî ve Siyasi Faaliyetleri (633-674)”, s.276.

¹⁶⁴ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2016, III/s.470; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, II/s.506-507; Dîneverî, *İslam Tarihi*, s.187; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.347.

¹⁶⁵ Mahmut Kelpetin, “Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 1/s.474.

¹⁶⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.347.

¹⁶⁷ Turun, *Farsça Eserlere Göre İran'ın Fethi ve Hz. Ömer*, s.60.

2. 2. 2. Dînever ve Hemedan'ın Fethi

Sâsânî İmparatorluğu'nun Nihâvend Savaşı'ndaki ağır yenilgisinden sonra, düzenli orduların dağılması ve siyasi istikrarın bozulmasıyla birlikte, Müslümanların İran'ın iç bölgelerine ilerlemesinin önünde ciddi bir engel kalmamıştır. Bu bağlamda, özellikle Cibâl bölgesi, İslâm ordularının süratle fethettikleri yerler arasında stratejik bir öneme sahip olmuştur. Nu'mân b. Mukarrin'e destek amacıyla Nihâvend'e gelen Ebû Mûsâ el-Eş'arî kumandasındaki birlik, dönüş yolunda Basra'ya gitmekteyken Dînever şehrini kuşatmıştır. Beş gün süren kuşatma boyunca sınırlı çaplı çatışmalar yaşanmış, nihayetinde şehir halkı, canlarının, mallarının ve çocuklarının emniyette olması şartıyla cizye ve haraç ödemeyi kabul ederek barış yoluyla teslim olmuştur (21/642). Bu şekilde Dînever şehri, herhangi büyük bir direnişle karşılaşılmadan İslâm hâkimiyetine katılmıştır. Ardından Ebû Mûsâ el-Eş'arî, şehirde bir süvari birliği bırakarak bölgeden ayrılmıştır.¹⁶⁸

Öte yandan, Nihâvend Savaşı'ndan kaçmayı başaran bazı Sâsânî askerleri ile komutan Fîrûzân, Hemedan'a sığınmışlardı. Bu gelişme üzerine, Müslümanlar için bir sonraki hedef Hemedan olmuştur. Fîrûzân ve beraberindeki birlikler, ilk olarak Nu'aym b. Mukarrin tarafından takip edilmiştir. Daha sonra bu görev, Ka'kâ' b. 'Amr'a devredilmiştir. Fîrûzân, Hemedan dağlarına doğru kaçarken, dar ve tek yönlü bir patikada ilerlediği sırada karşıdan gelen bal yüklü katır ve eşeklerle karşılaşmış, bu engelleme sonucu Ka'kâ tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Müslümanlar bu olayı “Allah'ın baldan askerleri var” şeklinde yorumlamış, olayın gerçekleştiği tepeye ise “Bal Tepesi” adını vermişlerdir. Ka'kâ' b. 'Amr, kaçan askerleri Hemedan'a kadar takip etmiş ve ardından şehri kuşatmıştır. Hemedan valisinin barış talebi üzerine, bir antlaşma yapılmış ve şehir sulh yoluyla teslim olmuştur.¹⁶⁹

Böylece daha önce Nihâvend Savaşı sonrasında yapılan antlaşmalar kapsamında Araplara bırakılmış olan Hemedan, fiilen İslâm hâkimiyetine geçmiştir. Ancak İslâm'ın şehirde tam anlamıyla hâkimiyet kurması zaman almıştır. Nitekim 23/644 yılı sonlarında, Hemedan halkı isyan ederek Arap garnizonunu şehirden çıkarmayı başarmıştır. Bu gelişme üzerine Cerîr b. Abdullah el-Becelî komutasında yeni bir İslâm ordusu

¹⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, II/s.511; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.350; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l-Harâc*, s.76.

¹⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, II/s.512; Tuğçe Özdemir, *Antikçağlardan Ortaçağlara Kadar Hemedan* (Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), s.76.

Hemedan'a gönderilmiş ve şehir ikinci kez kuşatılmıştır. Kuşatma sırasında Cerîr'in gözüne isabet eden bir okla yaralanmasına rağmen, şehrin çevresi kısa sürede ele geçirilmiştir. Nihayetinde, Halife Hz. Ömer'in vefatından yaklaşık altı ay sonra, 24/645 yılında Hemedan kılıç zoruyla yeniden fethedilmiştir.¹⁷⁰

2. 2. 3. Kum ve İsfahan'ın Fethi

İslâm ordularının ilerleyişi bu kez Kum ve İsfahan şehirlerine yöneldi. Bu süreçte, Basra'nın kuzeydoğusunda bulunan Ahvaz'da konuşlanan Ebû Mûsâ el-Eş'arî, gelen emir doğrultusunda Kum üzerine sefer düzenledi. Kum şehri, uzun süren bir kuşatmanın ardından 24/644 yılında başarıyla fethedildi. Bu zaferin ardından Ebû Mûsâ el-Eş'arî, komutanlarından Dahhâk b. Kays et-Temîmî'yi İsfahan'ın fethiyle görevlendirdi. Dahhâk, İsfahan'a saldırarak şehri kılıç zoruyla ele geçirdi.¹⁷¹

Bu fetihlerin ardından Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye Halife Hz. Ömer tarafından İsfahan üzerine sefer düzenlemesi emredildi. Ebû Mûsâ da emrindeki komutanlardan Abdullah b. Büdeyl'i İsfahan'a gönderdi. İsfahan ordusunun başında Şehriyâr b. Câzeveyh bulunuyordu. Taraflar şehir yakınlarında karşı karşıya geldi. Şehriyâr, Müslümanlardan biriyle teke tek savaşmayı teklif ettikten sonra iki ordu arasında büyük bir muharebe başladı. Savaşta İslâm ordusu zafer kazandı ve İsfahan kuşatma altına alındı. Nihayetinde İsfahan halkı ile yapılan müzakereler sonucunda, silahların bırakılması, cizye ve haraç ödenmesi, halkın can ve mal güvenliğinin teminat altına alınması şartlarıyla şehir sulh yoluyla fethedildi (23–24/644). Böylece Kum ve İsfahan şehirleri İslâm hâkimiyetine katılmış oldu.¹⁷²

2. 2. 4. Rey ve Kazvîn'in fethi

İslâm fetihleri sırasında Rey şehri, Sâsânî komutanlarından Behrâm Çûbîn'in torunlarından Siyâvuş b. Mihrân b. Behrâm Çûbîn'in egemenliği altındaydı.¹⁷³ Halife Hz. Ömer'in emriyle, Vâc Rûz'da konuşlanmış olan İslâm ordusu Nu'aym b. Mukarrin komutasında Rey üzerine sefer düzenledi (22/642). İslâm ordusunun geldiği haberini alan Siyâvuş, İslâm ordusunun yaklaştığını haber aldığı anda, Rey'i savunmak amacıyla

¹⁷⁰ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2016, III/s.477; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, II/s.512; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l-Harâc*, s.76-77; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.352.

¹⁷¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.355; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l-Harâc*, s.77.

¹⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, II/s.513-512; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2016, III/s.480-481; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.354; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l-Harâc*, s.77.

¹⁷³ Esmâili, *Rey Şehrinin Tarihîsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)*, s.55.

Dünbâvend, Taberistan, Kûmis ve Cürcân bölgelerinden askerî yardım talebinde bulundu. Yardım gelmesi durumunda şehirde direneceğini, aksi hâlde şehri terk edeceğini bildirdi. Bu çağrısına istinaden Rey'i savunmak üzere büyük bir kuvvet toplandı. Rey halkından Zeynebdî Ebû'l-Ferrahân isimli bir kişi, geçmişte Siyâvuş ile ekin meselesinden kaynaklanan bir husumet yaşadığı için bu durumu fırsat bilerek, İslâm ordusuna katılmak üzere Nu'aym b. Mukarrin'in karargâhının bulunduğu Kûha (Kaha) köyüne gitti. Hem ailesini korumak hem de Siyâvuş'tan intikam almak isteyen Zeynebdî, barış ve iş birliği teklifinde bulundu. Nu'aym bu teklifi kabul etti. Zeynebdî'nin önerisiyle, Rey'in yoğun savunması dikkate alınarak doğrudan saldırı yerine stratejik bir plan benimsendi. Şehrin dağlık bölgesindeki zayıf noktastan giriş yapılmasına karar verildi. Nu'aym, 2000 kişilik özel bir birliği kardeşi Münzâr b. Mukarrin ile birlikte Zeynebdî'nin komutasına verdi ve onun tüm talimatlarına uymalarını emretti. Ana kuvvet, İranlılarla Rey Dağı'nın eteklerinde çarpışırken, Zeynebdî kumandasındaki birlik şehrin zayıf noktasından içeri sızdı. Müslümanların tekbir seslerini duyan İranlı birlikler, moral kaybına uğrayarak paniğe kapıldılar ve savaş meydanında ağır bir yenilgi yaşadılar. Böylece Rey şehri fethedilmiş oldu.¹⁷⁴

Halife Hz. Ömer, Berâ b. Âzib'i Kazvîn'i fethetmekle görevlendirdi ve bu başarıldığı takdirde Deylem'e de sefer düzenlemesini emretti.¹⁷⁵ Berâ, Destebâ'da konuşlu destek birliklerinden asker toplayarak Kazvîn üzerine hareket etti. İlk olarak, şehre yakın konumda bulunan Ebher kalesine ulaştı. Kale halkı, İslâm ordusuyla çatıştıktan sonra Berâ'dan aman dileyerek teslim oldu. Bu bağlamda, Berâ, Ebher halkıyla Huzeyfe b. el-Yemân'ın Nihâvend'de yaptığı antlaşmaya benzer şekilde bir sulh anlaşması yaptı ve kaleyi ele geçirdi. Ebher zaferinden sonra Kazvîn halkı, Müslümanların ilerlediğini haber alınca Deylem kabilelerinden yardım talep etti. Ancak Deylemliler, daha önce Rey ve Destebâ savaşlarında büyük kayıplar verdikleri için bu çağrıya karşılık veremediler ve durumu yamaçlardan izlemekle yetindiler. Kazvîn halkı bu durumda şehir surları içerisinde direniş kararı aldı. Kuşatma sırasında şiddetli çatışmalar yaşandı. Gücünü yitiren Kazvîn halkına Berâ, İslâm'ı kabul etme veya dinlerinde kalıp cizye ödeme seçeneklerini sundu. İslâm ordusunun sürekli takviye

¹⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, II/s.519-520; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2016, III/s.485-486; Çelik - Rençber, "İslam Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasi Tarihi", s.40-41; Esmâili, *Rey Şehrini Tarihsel Coğrafyası ve Siyasi Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)*, s.55-56; Turan, *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*, s.32.

¹⁷⁵ Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l-Harâc*, s.78.

aldığını gören halk, direnişin faydasız olduğunu anlayarak teslim oldu ve Müslümanlığı kabul etti. Böylece Kazvîn, 24/644'te fethedildi.¹⁷⁶

2. 2. 5. Emevîlerin Ortaya Çıkışına Kadar Bölgede Yaşanan Olaylar

Halife Ömer döneminde gerçekleştirilen idarî düzenlemeler çerçevesinde, Cibâl bölgesinde, Mugîre b. Şu'be'nin bölgesel idarî tasarrufları kapsamında, Rey, Kazvîn ve Destebâ ve Hemedan'ı da içine alan geniş bir bölgenin valiliğine Kesîr b. Şihâb el-Hârisî tayin edilmiştir. Söz konusu atama, İslâm fetihlerinin ilerleyişiyle birlikte doğuda yeni kurulan idarî yapının merkezî kontrolünü sağlama amacını taşımaktaydı. Kesîr b. Şihâb, Hz. Ömer devrinde bir süre Hemedan ve ona bağlı Dînever bölgesinin idaresini de üstlenmiş, böylece Cibâl bölgesinde siyasî ve askerî otoritenin tesisi sürecinde önemli bir rol oynamıştır.¹⁷⁷

Hz. Ömer'in halifeliği döneminde başlatılan İran'a yönelik ilk fetihler sonucunda, bölgenin yerleşik nüfusu, yeni dinî ve idarî otoriteye uyum sürecinde ciddi zorluklar yaşamıştır. İslâm ordularının kontrolü altına giren şehirlerde halk, başlangıçta cizye vermek suretiyle barış antlaşmaları imzalamış, ancak kısa bir süre sonra bu taahhütleri ihlâl ederek İslâm idaresine karşı çeşitli direniş hareketleri başlatmıştır. Bu tür muhalif çıkışlar, bölgedeki siyasî istikrarın tesisini geciktirmiş ve Müslüman hâkimiyetinin kurumsallaşmasını zorlaştırmıştır. Bu nedenle merkezi yönetim, söz konusu isyanları bastırmak ve İslâmî otoriteyi kalıcı kılmak üzere bölgeye ardışık askerî harekâtlar düzenlemek zorunda kalmıştır.¹⁷⁸

Her ne kadar Cibâl bölgesinin büyük bir kısmı erken fetihlerle İslâm topraklarına dâhil edilmişse de, bu coğrafyada İslâm otoritesinin tam anlamıyla tesis edilmesi zaman almıştır. Özellikle Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Hemedan'da patlak veren isyan, Müslüman orduların lojistik hatlarını tehdit edecek derecede önemli bir güvenlik sorunu yaratmıştır. Ancak bu isyan, hızlı ve kararlı askerî müdahaleler neticesinde bastırılmış; şehir mutedil şartlarla, özellikle cizye ödemesi yükümlülüğü çerçevesinde yeniden İslâm

¹⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, II/s.518; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.366; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l-Harâc*, s.78; Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/644-934)*, s.38; Tüfenk - Aydın, "Kazvin'in Fethi, İslâmlaşması ve IV/V. Asrın Sonuna Kadar Şehirdeki İslâm Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesindeki Ana Unsurlar", s.273; Saraç, "Orta İran'ın Tarihi Şehri Kazvîn", s.65.

¹⁷⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.302; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l-Harâc*, s.373; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, II/s.406.

¹⁷⁸ Ulaş Töre Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", *Turkish Studies* 10/9 (2015), s.412; İsmail Pırlanta, *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur* (İstanbul: Hikmeevi Yayınları, 2013), s.199.

idaresine bağlanmıştır. Bu gelişmeyle birlikte, Cibâl bölgesi askerî anlamda Müslümanların denetimine girmiş görünse de, siyasî istikrarın sağlanması bakımından hâlen ciddi sorunlar mevcuttu. Zira Sasânî hükümdarı III. Yezdicerd'in kuzey Fars'ta bulunan temsilcileri, bölge halkını tahrik etmeye devam ederek isyan havasını canlı tutmayı başarmışlardır. Bu durum, Medine merkezli idarenin coğrafî uzaklık nedeniyle etkinliğini yitirmesine ve yönetimin tedricen yerel İslâm valileri eliyle yürütülmesine yol açmıştır. İran platosundaki hâkimiyetin sürdürülmesi ise, Mısır ve Kuzey Suriye gibi diğer cephelerdeki askerî ihtiyaçlara rağmen, elde edilen kazanımların korunması açısından kaçınılmaz bir zorunluluk hâline gelmiştir.¹⁷⁹

Rey şehrinde benzer bir isyanın patlak vermesi üzerine şehir kısa sürede Müslümanların kontrolünden çıkmış, ancak ertesi yıl yeniden bir askerî müdahale ile fethedilmiştir. Bu ikinci fethin ardından şehir, ciddi ölçüde yağmalanmış ve büyük oranda tahrip edilmiştir. Bununla birlikte, stratejik ve idarî öneminden dolayı Rey'in yeniden imarına kısa sürede başlanmış ve şehir büyük ölçüde ihya edilmiştir (H. 23-24/M. 644-645). Müslümanların bu bölgedeki hâkimiyetini pekiştirmesi, ilerleyen yıllarda Rey'in siyasî müttefiki olan Kûmîs ve Cürcân (Gürgân) eyaletlerine yönelik askerî harekâtların önünü açmıştır. Söz konusu seferler, Yemenli komutan Ahnef b. Kays'ın liderliğinde yürütülmüş ve 30/650–651 yılına kadar sürmüştür.¹⁸⁰

III. Yezdicerd, kaybettiği toprakları geri kazanmak ve Arapları İran'dan uzaklaştırmak amacıyla hem yeni askerî birlikler toplamaya hem de bölgesel isyanları teşvik etmeye çalışmıştır. Bu çabaların bir sonucu olarak, Ahvaz'daki Kürt isyanı başta olmak üzere Fars, Sistan, Kuhistan, Rey ve Horasan gibi çeşitli bölgelerde ardı ardına ayaklanmalar meydana gelmiştir. Bu hareketler, bazı dönemlerde Müslüman kuvvetlere ciddi kayıplar verdirmişse de, genellikle dağınık, eşgüdümsüz ve yerel nitelikte kaldıklarından İslâm hâkimiyetini sarsacak ölçüde bir tehdit oluşturamamışlardır. Dolayısıyla bu isyanlar, yalnızca İslâm ordusunun ilerleyişini zaman zaman geciktirmiş, fakat süreci temelden sekteye uğratacak bir başarı elde edememiştir.¹⁸¹

¹⁷⁹ Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055)*, s.13.

¹⁸⁰ Osman Gazi Özgüdenli, "Tarih (İran)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/s.395-400.

¹⁸¹ Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055)*, s.17.

İslâm fetihlerinin ardından İsfahan bölgesinde Arap yönetiminin yerleşmesinde önemli rol oynayan ilk isimlerden biri, Hz. Osman ile akrabalığı bulunan Saib b. Akra'dır. (ö. yaklaşık 35/655). Saib, İsfahan'ın yönetimini üstlenmiş ve sonraki dönemde onun soyundan gelen kişiler İsfahan yönetiminde söz sahibi olmuşlardır.¹⁸²

Cibâl bölgesinin fethi Müslümanlar için diğer bölgelerin fethinin önünü de açmıştır. Nitekim Hazar Denizi'nin güney kıyılarında yer alan sarp ve ulaşımı zor Deylem ve Gılân bölgelerine yönelik seferler düzenlenmiştir. Bununla birlikte, Mugan ovası ile Kafkasya geçitlerinin kilit noktalarından biri olan Derbend, Sürâka b. Amr kumandasındaki birliklerce ele geçirilmiş ve bu sayede bölgedeki Arap nüfuzu kuzeydoğuya doğru genişletilmiştir. Azerbaycan'ın bütünüyle itaat altına alınmasının ardından ise, Müslümanlar Ermenistan sınırlarına kadar ilerleyerek bölgedeki yerel güçlerle siyasal bir antlaşma yapmışlardır.¹⁸³

Hz. Ali döneminde Cibâl bölgesi şehirlerindeki birçok vali azledilmiştir. Nitekim Hz. Ali 36/656 yılında Basra'ya geldiğinde, Osman tarafından atanmış olan valileri görevden aldı. Bu kapsamda Hemedan valisi Cerîr de azledildi. Bunun üzerine Cerîr, Hz. Ali'ye karşı savaş açan, Mu'âviye'ye katılmıştır. Sıffin Savaşı'nın ardından Hz. Ali, Hamadân'a temsilcisi ve valisi olarak Amr b. Seleme'yi tayin etti. Bu şahsın, kaynaklarda IX. yüzyıla kadar Hemedan hakkında bilgi verilen Benû Seleme Araplarının atası olduğu düşünülmektedir. Tarihî kaynaklarda, Benû Seleme dışında Hemedan bölgesine Benû Hanzala ve Benû Cuhayna adlı iki Arap kabilesinin daha yerleştiği bildirilmektedir. Ayrıca 77/699 yılına ait bir belgeye göre, Benû 'İcl ve Rabî'a kabilelerinin bazı mensupları da Hemedan'a yerleşmiştir.¹⁸⁴

2. 3. Emevîler Dönemi

Muâviye b. Ebû Süfyân,¹⁸⁵ 41/660 yılında Emevî Devleti'ni kurarak İslâm siyasetinde ilk hanedan yönetimini tesis etti.¹⁸⁶ Şam merkezli bu yeni idare, Hz. Ali ile

¹⁸² Hossein Kamaly, "İsfahan VI. Medieval Period", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 12 Haziran 2025).

¹⁸³ Abdulhalik Bakır - Feridun Şenol, "Azerbaycan'ın Gözbebeği Bakü Şehrine Genel Bir Bakış (Eski Çağlardan Orta Çağ'ın Sonuna Kadar)", *Genel Türk Tarihi Araştırmalar Dergisi* 2/3 (2020), s.92-93.

¹⁸⁴ Parviz Adkâ'i, "Hamadân VI. History, Islamic Period", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 12 Haziran 2025).

¹⁸⁵ İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/s.330-333.

¹⁸⁶ Yaşar Bedirhan, *İslam Tarihi (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar)* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2017), s.268.

yaşanan Sıffın Savaşı ve Hakem Olayı neticesinde meşruiyetini pekiştirmeye çalıştı.¹⁸⁷ Hilafeti ele geçirdikten sonra, Muâviye başkentini Şam'a taşıyarak merkeziyetçi bir yönetim modeli benimsedi. Bu süreçte Cibâl bölgesi, yeni yönetimin doğrudan kontrol altına almaya çalıştığı stratejik eyaletlerden biri hâline geldi.

Emevîler döneminde Cibâl, askerî, idarî ve siyasî bakımdan önemli bir geçiş sahasıydı. Muâviye ve ardından gelen halifeler, bölgeye valiler atayarak buradaki hâkimiyetlerini güçlendirmeye çalıştılar. Ancak, özellikle Irak ve Horasan'dan gelen siyasi baskılar ve yerel unsurların memnuniyetsizliği, zaman zaman Cibâl şehirlerinde isyanlara yol açtı. Öte yandan dini nitelikli bazı isyanlar da bölgede yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan en dikkat çekici olanı Haricilerin isyanıdır. Söz konusu Hâricî isyanları yalnızca Cibâl bölgesiyle sınırlı kalmamış, Huzistan, Mezopotamya, İsfahan, Sistan ve Kirman gibi geniş coğrafyalara da yayılmıştır. Bu geniş çaplı yayılım, Hâricîliğin yalnızca siyasî bir başkaldırı değil, aynı zamanda İslâm toplumundaki sosyo-ekonomik rahatsızlıkların da dışavurumu olduğunu göstermektedir.¹⁸⁸

Muâviye dönemi, Cibâl'in İslâm devleti bünyesinde idarî olarak şekillenmeye başladığı bir dönemdir. Bölge, hem Bizans'a hem Horasan'a açılan yollar üzerinde bulunması bakımından askerî ve ticarî bir merkez olarak değerlendirildi. Muâviye'nin merkeziyetçi politikaları sayesinde bölgedeki şehirler, fetihlerin ardından giderek İslâmileşmiş ve yönetsel olarak yeni sisteme uyum sağlamıştır.

Hulefâ-i Râşidîn döneminde gerçekleşen fetihlerle Suriye, Mısır, Irak ve İran gibi geniş coğrafyalar İslâm topraklarına katılmıştır. Emevîler döneminde ise bu fetihler daha da ilerletilerek devletin sınırları Endülüs'ten Orta Asya'ya kadar genişlemiştir. Cizye karşılığında din özgürlüğü tanınmasına rağmen, Emevîler döneminde Arap olmayan Müslümanlara yönelik ayrımcılık artmış, özellikle mevâlî statüsündeki Müslümanlar vergi muafiyetinden yoksun bırakılarak ikinci sınıf vatandaş muamelesine tâbi tutulmuşlardır. Bu durum, toplumsal huzursuzluklara ve isyanlara zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, Cibâl bölgesi de Emevîler döneminde çeşitli isyan ve iç karışıklıklarla anılmıştır.

¹⁸⁷ G.R. Hawting, *The First Dynasty of Islam The Umayyad Caliphate AD 661–750* (London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2000), s.28-31; C. E. Bosworth, "Mu'âwiya I", *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden-New York: E. J. Brill, 1993), VII/s.265.

¹⁸⁸ Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055)*, s.19.

Muâviye b. Ebî Süfyân'ın 680 yılında ölümüyle birlikte Emevîler içerisinde ciddi siyasi ve toplumsal çalkantılar yaşanmaya başlamıştır. Muâviye, ölümünden önce oğlu Yezîd'i halife olarak tayin etmiş ve bu tercihini birçok sahabeye kabul ettirmeye çalışmıştı. Ancak bu uygulama, halifeliğin saltanata dönüşmesi olarak algılandığı için büyük tepki çekti. Başta Medine'de bulunan Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Abdurrahman b. Ebî Bekir gibi önde gelen isimler Yezîd'e biat etmeyi reddettiler.¹⁸⁹ Hz. Hüseyin, Kûfe halkının daveti üzerine Mekke'den ayrılarak Kûfe'ye doğru yola çıktı.¹⁹⁰ Ancak Kerbelâ'da Yezîd'in ordusu tarafından kuşatıldı. 10 Muharrem 61/10 Ekim 680 tarihinde, Hz. Hüseyin ve yakınları katledildi.¹⁹¹ Bu hadise, Emevî yönetimine karşı Şîî muhalefetin sembolü hâline gelmiş ve İslâm dünyasında derin etkiler bırakmıştır. Hz. Hüseyin'in ardından muhalefetin liderliğini Abdullah b. Zübeyr üstlendi. Mekke'de halifeliğini ilan eden İbn Zübeyr, kısa sürede Hicaz, Irak, Mısır ve İran'ın bazı bölgelerinde tanındı. Bu durum, Emevîlerin otoritesini zayıflattı ve ülkede iki ayrı halifelik merkezinin oluşmasına neden oldu: Şam merkezli Emevî yönetimi ve Mekke merkezli Abdullah b. Zübeyr idaresi.¹⁹²

Yezîd, Medine halkının başkaldırısını bastırmak için ordu gönderdi. Harre Savaşı olarak bilinen bu olayda Medine büyük zarar gördü.¹⁹³ Ardından ordu Mekke'ye yöneldi ve Kâbe mancınıklarla tahrip edildi. Ancak kuşatma sırasında Yezîd'in ölümü (683) üzerine Emevî ordusu geri çekildi.¹⁹⁴ Yezîd'in ölümünden sonra yerine oğlu II. Muâviye geçtiyse de kısa süre sonra tahttan çekildi. Bu gelişmeler Emevîleri zayıf düşürdü. Ardından Şam'da toplanan Ümeyyeoğulları, Mervân b. Hakem'i halife ilan etti. Ancak Mervân da kısa süre sonra vefat etti (685) ve yerine oğlu Abdülmelik b. Mervân geçti. Fakat bu dönemde Kûfe'de Muhtâr es-Sekafî, Ehl-i Beyt taraftarı bir halk hareketi başlattı. Aynı zamanda Abdullah b. Zübeyr, Emevîlere karşı direnmeye devam etti.

Yukarı zikredilen olaylardan dolayı Cübâl bölgesinde de bir takım karışıklıklar ortaya çıktı. Abdullah b. Zübeyr ve Muhtâr es-Sekafî'nin isyanları, yalnızca merkezi otoriteye karşı siyasi başkaldırıları değil, aynı zamanda bölgedeki yerel aktörlerin de

¹⁸⁹ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.294-295.

¹⁹⁰ Ebû Cafer Muhammed b. Taberî, *Tarih-i Taberî*, çev. M.Faruk Görtünca (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2016), IV/s.100.

¹⁹¹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2016, IV/s.110.

¹⁹² Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.353.

¹⁹³ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.330; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2016, IV/s.117-120; Ebû Ca'fer Safiyyüddîn İbnü't-Tıktâ, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016), s.94.

¹⁹⁴ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân Süyûtî, *Halifeler Tarihi*, çev. Onur Özatağ (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015), s.216; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Tarih-i Güzîde*, s.211.

sürece doğrudan dâhil olduğu toplumsal hareketlerdir. 64/683-4 yılında Rey halkı ayaklanmış ve şehirde ciddi bir isyan baş göstermiştir. İsyan, bölgenin ileri gelenlerinden olan Ferruhân önderlik etmiştir. Kûfe Emîri Âmir b. Mes'ûd, bu isyanı bastırmak üzere Temîm kabilesine mensup Muhammed b. Umeyr b. Udes'i görevlendirmiştir. Ancak çıkan çatışmada Muhammed b. Umeyr isyancılar karşısında mağlup olmuştur. Bunun üzerine Emir, daha tecrübeli bir komutan olan Temîmli Attâb b. Verkâ er-Reyâhî'yi ikinci bir sefer için görevlendirmiştir. İki taraf arasında şiddetli çarpışmalar yaşanmış, nihayetinde isyanın lideri Ferruhân öldürülmüş ve Rey halkı yeniden Emevî otoritesine boyun eğmek zorunda kalmıştır.¹⁹⁵ Bu olay, Emevîler döneminde Cibâl şehirlerinde halkın merkezi otoriteye olan tepkisinin bir örneğini teşkil eder. Özellikle Rey gibi tarihî şehirlerde hem yerel hanedan kalıntıları hem de sosyal adaletsizliklerden kaynaklanan memnuniyetsizlik, isyanlara zemin hazırlamıştır.

Muhtâr es-Sekafi'nin isyanı sırasında Hemedan, Rey, Hulvân, İsfahan ve Azerbaycan gibi şehirler geçici olarak onun idaresine girmiş, bu bölgelerde vali atamalarıyla siyasi kontrol sağlanmıştır.¹⁹⁶ Kûfe merkezli bu hareket, Hz. Hüseyin'in intikamı gibi mezhebî bir zemine dayansa da, Arap olmayan unsurların (özellikle mevâlî) desteğini alarak genişlemiştir.¹⁹⁷ Muhtâr, el-Cezîre, Şam ve Mısır dışındaki bölgelerde, Abdullah b. Zübeyr'in ele geçirdiği toprakları kendi yönetimi altına aldı. Bunların içinde Cibâl bölgesinin şehirleri de vardı. Muhtar hâkim olduğu şehirlere kendi valilerini atadı. İsfahân, Kum ve çevresine Yezîd b. Muâviye el-Becelî'yi, Hemedan ve el-Mâheyn'a Abdullah b. el-Hâris'i, Mâsebezân ve Hulvân'a İbn Mâlik el-Bekrâvî'yi, Rey ve Destebâ'ya Yezîd b. Ebû Necebe el-Fezârî'yi, vali olarak atayarak bölgenin yönetimini güçlendirdi.¹⁹⁸ Bu gelişmelerin ardından, Abdullah b. Zübeyr, Muhtâr'ı giderek artan bir tehdit olarak görüp onu durdurmak için kardeşi Mus'ab'ı Basra valisi olarak tayin etti. Kûfe'ye doğru yürüyen Mus'ab, orada toplanan Araplarla güç kazanarak dört aylık bir kuşatmanın ardından şehri ele geçirdi. Muhtâr, yaptığı son direniş sırasında öldü ve cesedi parçalanarak sağ eli Kûfe Camii'nin cümle kapısına asıldı (687).¹⁹⁹

¹⁹⁵ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça - Beşir Eryarsoy (İstanbul: Hikmet Neşriyat Yayınları, 2008), III/s.494.

¹⁹⁶ Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.358.

¹⁹⁷ Ali Delice, "Emevi Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 3 (1999), s.1.

¹⁹⁸ Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s-357-358; İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXXIX/1* (1999), s.162.

¹⁹⁹ Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018), s.222; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, s.97; Hamdullah Müstevfî-ye Kazvîni, *Tarih-i Güzîde*, s.215.

Bu hadiseden kısa bir süre sonra Rey’de, bu kez dinî saiklerle gelişen bir isyan hareketi ortaya çıkmıştır. Bu gelişme, Emevîler döneminde merkezî otoriteyi sarsan iç karışıklıkların İran ve özellikle Cibâl bölgesine doğrudan yansımaları olarak değerlendirilebilir. İran halkının Hâricî hareketlere yerel düzeyde destek verdiği ender örneklerden biri, 67/686–687 yılında Rey şehrinde gözlemlenmiştir. Söz konusu desteğin arka planında doğrudan İslâm karşıtlığından ziyade, Arap kabileleri arasındaki iktidar mücadelelerinin sebep olduğu siyasî istikrarsızlık ve toplumsal hoşnutsuzluğun etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Mus’ab b. Zübeyr, İsfahan valisi olarak görev yapan Attâb b. Verkâ er-Reyâhî’ye, Rey halkına karşı askerî bir harekât düzenlemesini ve şehirde Haricîlere destek veren Yezîd b. Hâris b. Ruveym’e karşı yerel kuvvetleri desteklemesini emretmiştir. Valinin bu emir doğrultusunda Rey üzerine yürümesiyle, şehir halkı savaşmak üzere dışarı çağırılmış, başlarında Ferruhân’ın bulunduğu Reyîliler direnç göstermiştir. Ancak Attâb kararlı bir şekilde hareket ederek şehri zor kullanarak ele geçirmiş ve ganimet olarak halkın mallarına el koymuştur. Bununla da yetinmeyen Attâb, çevredeki diğer kaleleri de fethederek bölgede Emevî otoritesini yeniden tesis etmeye çalışmıştır.²⁰⁰

Muhtâr’ın ortadan kaldırılmasından sonra Irak’ta ve Cibâl bölgesinde hâkimiyet Abdullah b. Zübeyr’e geçmişti. Ancak bu durum uzun sürmedi. Halife Abdülmelik, 691 yılında Mus’ab’ı mağlup ederek Irak’ı Emevî yönetimine kattı. Ardından Mekke üzerine Haccâc b. Yûsuf’u gönderdi. Uzun süren kuşatma ve yaşanan kıtlık nedeniyle Abdullah b. Zübeyr’in destekçileri onu terk etti. Sonunda Abdullah’ın 692 yılında öldürülmesinin ardından halife Abdülmelik böylece tüm İslâm topraklarında mutlak hâkimiyet sağladı.²⁰¹

Abdullah b. Zübeyr’in öldürülmesi Cibâl bölgesindeki karışıklara son vermedi. Özellikle Irak ve doğu eyaletlerinin valisi olarak atanan Haccac b. Yusuf es-Sekafî’nin çok sert tutumu bölgede sıkıntılara sebep oldu. Haccac, Haricîler, Şîîler ve Abdullah b. Zübeyr taraftarları gibi Emevî yönetimine karşı çıkan gruplara karşı sistemli ve acımasız bir baskı uygulamıştır. Başta Irak olmak üzere Emevî egemenliğini tehdit eden her tür muhalefeti bastırmak için büyük bir şiddet politikası izlemiştir. Haricîler, Muhtâr es-

²⁰⁰ Ebü’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça - Beşir Eryarsoy (İstanbul: Hikmet Neşriyat Yayınları, 2008), IV/s.261.

²⁰¹ Dîneverî, *el-Ahbârü’t-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.379; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Tarih-i Güzide*, s.217; Mes’ûdî, *Kitabü’t-Tenbih ve’l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, s.222; H. A. R. Gibb, “Abd Allâh b. al-Zubayr”, *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1986), I/s.55.

Sekafî, Mutarrif b. Muğîre, Abdurrahman b. Eş'as gibi isimlerin isyanlarını şiddetle bastırması, bu süreçte binlerce kişinin öldürülmesini emretmiştir.²⁰²

Cibâl bölgesi, Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin sert yönetiminden doğrudan etkilenen bölgelerden biri olmuştur. Haccâc, Irak ve doğu vilayetlerindeki otoritesini Cibâl bölgesine kadar genişletmiş, Rey, Hemedan, Kum, İsfahan, Hulvân ve Deylem çevresinde ortaya çıkan isyanlara bizzat veya tayin ettiği valiler aracılığıyla müdahale etmiştir. Bundan dolayı 77/696-697 yılında Hâricîlerden Şebîb b. Yezîd eş-Şeybânî Irak'ta isyan etti. Hâricî lider Şebîb b. Yezîd eş-Şeybânî'nin başlattığı isyan, yalnızca Irak havzasıyla sınırlı kalmamış, Cibâl bölgesine de yayılmıştır. Bu gelişmeler karşısında Medâin Valisi Mutarrif b. Muğîre b. Şu'be, ilk aşamada Emevî idaresine bağlılığını sürdürerek Haccâc'tan askerî destek talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine Haccâc, Sebre b. Abdurrahman b. Mihnef ve Abdullah b. Kunnaz'ı, ikişer yüz kişilik birliklerle bölgeye sevk etmiştir. Ancak süreç içerisinde Mutarrif'in tutumu değişmiş; Hâricî hareketin söyleminden etkilenerek, Haccâc ve halife Abdülmelik b. Mervân'ın baskıcı politikalarını eleştirmeye başlamış ve çevresindeki güvendiği kişilerle birlikte isyan bayrağını kaldırmıştır.²⁰³

Beklediği desteği Hâricîlerden temin edemeyen Mutarrif, Medâin'den ayrılarak Deskere üzerinden Cibâl'in önemli şehirlerinden Hulvân'a yönelmiştir. O dönemde Hulvân Valisi olan Sa'dlı Süveyd b. Abdurrahman, Mutarrif'e herhangi bir direnç göstermemiş, bölgeden ayrılmasına göz yummuştur. Mutarrif'in isyanı kısa sürede Cibâl'de yankı bulmuş ve halk arasında belirli düzeyde destek görmüştür. Bu bağlamda, Hasam kabilesine mensup Haccâc b. Cârîye'nin kabilesinden yaklaşık otuz kişi isyana katılmıştır. Mutarrif, Hemedan'a doğru ilerlerken, orada vali olarak görev yapan kardeşi Hamza b. Muğîre'ye ulaşarak içinde bulunduğu güç durumu bildirmiş ve kendisinden gizlice silah ve erzak yardımında bulunmasını talep etmiştir. Hamza da bu talebe olumlu karşılık vermiştir. Hemedan'dan ayrılan Mutarrif, Kum ve İsfahan'a kadar ilerlemiş ve güzergâh boyunca çeşitli kesimlerden destekçiler kazanmıştır. Özellikle Rey'den gelen yaklaşık yüz kişilik bir grubun katılımı, hareketin bölgedeki etkisini artırmıştır.²⁰⁴ Bu gelişmeler karşısında İsfahan Valisi Berâ b. Kabîsa endişeye kapılarak durumu Haccâc'a

²⁰² Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Tarih-i Güzide*, s.220; Mes'ûdî, *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, s.223-224; Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.380.

²⁰³ Abd al-Ameer Abd Dixon, "Emevî Dönemi Haricî İsyanları", çev. Hüseyin Doğan, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* VII/1 (2014), s.182.

²⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, IV/s.391-393.

bildirmiş ve askerî destek talep etmiştir. Haccâc ise Rey Valisi Adiy b. Vettâd el-İyâdî'ye mektup göndererek, Berâ ile birlikte Mutarrif üzerine sefer düzenlemesini emretmiştir. Adiy, bin kişilik bir kuvvetle Rey'den hareket ederek Berâ'nın kuvvetleriyle birleşmiştir. Diğer yandan, isyana karşı harekete geçmeyen Hamza b. Mugîre'yi cezalandırmak isteyen Haccâc, Hemedan güvenliğinden sorumlu İcl kabilesinden Kays b. Sa'd'ı Hemedan valiliğine atayarak Hamza'nın tutuklanmasını emretmiştir. Kays, bu talimatı yerine getirerek Hamza'yı yakalamış ve hapse atmıştır. Adiy ve Berâ'nın birleşik kuvvetleri, Mutarrif'e karşı kapsamlı bir askerî harekât başlatmıştır. Gerçekleşen çarpışmalarda isyancı birlikler ağır bir yenilgiye uğramış, Mutarrif de dâhil olmak üzere pek çok kişi öldürülmüştür.²⁰⁵ Bu gelişme, Emevîlerin Cibâl'deki merkezî otoritesini yeniden tesis etmesi bakımından kritik bir dönüm noktası olmuştur.²⁰⁶ Mutarrif'in isyanı, yalnızca askerî bir tehdit değil, aynı zamanda Cibâl bölgesinde hissedilen siyasal ve toplumsal hoşnutsuzlukların bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Bu hareket, bölgede Emevî yönetimine karşı artan tepkinin ve halk nezdindeki memnuniyetsizliğin simgesel bir tezahürü niteliğindedir.

Abdurrahman b. Eş'as'ın isyanı (81/700–701), Emevîler döneminde Haccâc b. Yûsuf'a karşı girişilen en geniş çaplı ayaklanmalardan biri olmuştur. Bu isyan, özellikle Kûfe ve Basra'daki askerî ve dinî çevrelerden ciddi destek görmüş; kısa sürede Irak, Ahvaz, Fars ve Cibâl bölgelerine yayılmıştır.²⁰⁷ Ancak isyan, Haccâc'ın sert ve disiplinli müdahalesiyle bastırılmış, Abdurrahman b. Eş'as mağlup olmuş ve bölgeden çekilmiştir. İsyanın bastırılmasından sonra, birçok isyancı Ömer b. Ebî's-Salt'a sığınmıştır. Ömer, karışıklıktan faydalanarak Rey şehrini ele geçirmiş ve isyancı unsurlar burada toplanmaya başlamıştır. Bu gruplar, Ömer'e Haccâc ve Kuteybe b. Müslim'e karşı 702 yılında yeni bir isyan başlatması teklifinde bulunmuş, Ömer başlangıçta bu teklifi reddetmiştir. Ancak isyancılar, Ömer'in babası Ebî's-Salt'tan oğlunu ikna etmesini istemiş ve babasının ısrarlı telkinleri sonucunda Ömer bu teklifi kabul etmiştir. Kuteybe'nin Rey üzerine yaklaştığı haberinin alınması üzerine Ömer, savunma hazırlıklarına girişmiştir. Fakat isyancıların büyük kısmı savaş meydanında sözlerini tutmayarak kaçmış, bu durum Ömer'in mağlubiyetine ve Taberistan'a sığınmasına yol açmıştır. Burada Asbahbez adındaki bir

²⁰⁵ İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/s.427-428; Faruk Korkmaz, *Fethinden Büveyhîler'e Kadar Hemedan Şehri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), s.61.

²⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, III/s.494.

²⁰⁷ Hüseyin Paça, "Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5/5 (2019), s.85-87.

kişi tarafından misafir edilen Ömer, babasıyla yaptığı tartışmada, ev sahibini öldürerek bulunduğu bölgeyi ele geçirme planını öne sürmüş, ancak babası, sığınılan birine ihanet edilemeyeceğini söyleyerek bunu reddetmiştir. Bu sırada Kuteybe, Rey'e girerek durumu Haccâc'a bildirmiş ve Ömer'in Taberistan'a kaçtığını haber vermiştir. Haccâc, Asbahbez'e sert bir üslupla haber göndererek Ömer ve babasının ya teslim edilmesini ya da başlarının gönderilmesini istemiştir. Bu tehdit üzerine Asbahbez, bir ziyafet düzenleyerek onu öldürmüş ve babasını esir alarak Haccâc'a teslim etmiştir.²⁰⁸

Mutarrif'in isyanı bölgede yayılmaya başlayınca Hasamlı Haccâc b. Câriye'nin kabilesinden yaklaşık otuz kişi ona katılmıştı. Hemedan'a doğru ilerlerken, burada emirlik yapan kardeşi Hamza b. Mugîre'ye haber göndererek zor durumda olduğunu ve silah ile erzak yardımı yapmasını istedi. Hamza, bu talebe karşılık vererek gizlice yardım gönderdi.²⁰⁹ Mutarrif, buradan ayrılarak Kum ve İsfahan'a kadar ilerledi. Yol boyunca birçok kişi ona katıldı. Bunlar arasında Rey şehrinden gelen yaklaşık yüz kişi de bulunuyordu. Mutarrif'in ilerleyişinden endişelenen İsfahan Valisi Berâ b. Kabîsa, durumu Haccâc'a bildirerek yardım talep etti. Bunun üzerine Haccâc, bölgeye asker sevk etti ve Rey Valisi Adiy b. Vettad el-İyâdî'ye mektup yazarak Mutarrif'in üzerine Berâ ile birlikte yürümesini emretti. Bu emir üzerine Adiy, bin kişilik bir kuvvetle Rey'den hareket ederek Berâ b. Kabîsa ile birleşti. Öte yandan Haccâc, Mutarrif'in isyanına karşı harekete geçmeyen kardeşi Hamza'yı cezalandırmak için Hemedan güvenlik güçlerinin başında bulunan İcl kabilesinden Kays b. Sa'd'a mektup göndererek onu Hemedan'a vali tayin etti ve Hamza'yı tutuklamasını emretti. Kays, bu emir doğrultusunda Hamza'yı yakalayarak hapse attı. Bu sırada Adiy b. Vettad ile Berâ b. Kabîsa, kuvvetlerini birleştirerek Mutarrif'in üzerine yürüdü. Çıkan şiddetli çatışmalarda Mutarrif'in birlikleri ağır bir yenilgiye uğradı. Kendisi ve taraftarlarından pek çok kişi savaşta öldürüldü.²¹⁰ Bu atamalar, Emevîler'in bölgeye yönelik merkezîyetçi yönetim anlayışını ve Cibâl'deki vilayetlerin doğrudan kontrol altına alınması yönündeki genel politikalarını açıkça yansıtmaktadır.

Haccâc b. Yûsuf, Cibâl bölgesinde stratejik öneme sahip şehirlerden biri olan Kazvîn'in idaresine özel bir önem atfetmiş ve bu çerçevede oğlu Mahmûd'u şehre vali olarak tayin etmiştir. Daha sonra bu görev, Emevîler döneminin öne çıkan askerî ve idarî

²⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, IV/s.120-122.

²⁰⁹ Korkmaz, *Fethinden Büveyhîler'e Kadar Hemedan Şehri*, s.61.

²¹⁰ Mehmet Çakırtaş, *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), s.213-217.

şahsiyetlerinden Yezîd b. el-Mühelleb'e devredilmiştir.²¹¹ Kazvîn'in bu dönemde, sadece askerî sınır güvenliği açısından değil, aynı zamanda idarî organizasyonun sürekliliği açısından da merkeze bağlı ve doğrudan yönlendirilen bir şehir hüviyetine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Kazvîn şehri Sasaniler döneminde olduğu gibi Emevîler döneminde de Deylem bölgesine sınır olduğundan bir uç şehriydi. Şehir, Deylemlilerden gelebilecek saldırılara karşı sıkı güvenli bir ortam olma zorunluluğuyla önemli sayıda askere sahipti. Nitekim 80/700 yılında güvenlik önlemlerinde bir gevşeklik durumu ve kale kapılarının açık olduğu bir zaman diliminde gece ani bir baskınla Deylemliler şehre saldırı düzenlediler. Bu dönemde, sınır güvenliğini sağlamak üzere Muhammed b. Ebî Sebre el-Cu'fî'nin de içinde bulunduğu bir grup asker Kazvîn'de görev yapıyordu.²¹² Muhammed'in tavsiyesi üzerine şehrin kapıları kapatıldı ve kapıların kapanmasının ardından şehir içinde yoğun bir çatışma başladı. Kazvîn halkı, bu mücadelede üstün gelerek Deylemlileri yenilgiye uğrattı ve kimseyi sağ bırakmadı. Bu ağır yenilginin ardından Deylemliler uzun bir süre Kazvîn'e saldırmaya cesaret edemediler. Muhammed'in Kûfe'ye gönderilmesinden sonra Deylemliler tekrar Kazvîn üzerine saldırılar düzenlemeye başladı. Deylemlilerin yoğun baskısı ve Kazvîn halkının halifeden Muhammed'i geri talep etmesi üzerine Muhammed Kazvîn'e tekrar görevli olarak gönderildi.²¹³

Muhtâr es-Sekafî ve Mutarrif b. Muğîre'nin isyanları sürecinde Araplar, tedricî olarak bölgenin diğer önemli bir şehri olan Kum ve çevresine yerleşmeye başlamışlardır. Bu çerçevede, 66-77/685-696 yılları arasında küçük mülteci gruplar bölgeye göç etmiş ve Emevî yönetimiyle isyancılar arasındaki çatışmalar neticesinde, Arap yerleşimcilerin ilk kalıcı iskânları Kum'da gerçekleşmiştir. Bölgenin kentsel gelişiminde ise en önemli dönüm noktası, Eş'arî kabilesine mensup bir grubun buraya yerleşmesiyle yaşanmıştır.²¹⁴

83/702 yılında, Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın, Emevî valisi ve "zâlim" olarak anılan Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'ye karşı başlattığı isyana katılan Abdullah, Ahvas ve onların takipçileri, isyanın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Haccâc'ın takibatından kurtulmak amacıyla Kûfe'den ayrılarak Kum'a sığınmışlardır.²¹⁵ Bu sırada

²¹¹ C. E. Bosworth, *Historic Cities of the Islamic World* (Leiden: E. J. Brill, 2007), s.431.

²¹² Rençber, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvîn'in Siyasî Tarih", s.232.

²¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, IV/s.144.

²¹⁴ Kummî, *Tarih-i Kum*, s.38.

²¹⁵ Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebü'l Fida Coğrafyası)*, s.325.

Kum, Zerdüş İranaristokratlarından Yezdânfâzâr (ö.115/733) tarafından yönetilmekteydi.²¹⁶

Eş'arîler'in Kum'a yerleşimine izin verildiği dönemde, bölge zaman zaman kuzeyden gelen Deylemlî yağmacıların saldırılarına maruz kalıyordu. Eş'arîlerin gelişinden kısa bir süre sonra Deylemlîler, çevredeki bazı köyleri yağmalamış, buna karşılık Eş'arîler bu gruplarla çatışarak yağmalanan malların bir kısmını geri almayı başarmışlardır. Bu askeri başarıdan memnun kalan Yezdânfâzâr, öncelikle Kumidân köyünü, ardından Memecân ve Cumer köylerini Eş'arîler'e tahsis etmiştir. Üç yıl sonra Eş'arîler, kendilerine verilen otlakların büyük sığır sürüleri için yetersiz kaldığını bildirerek ilave toprak talebinde bulunmuşlardır. Bu talep üzerine Yezdânfâzâr, ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde daha geniş arazileri onlara tahsis etmiştir.²¹⁷

Yezdânfâzâr'ın 114/733 yılında vefatından sonra, bölgedeki Zerdüşîler, Eş'arîler'in giderek artan etkisinden rahatsızlık duymaya başlamışlardır. Bu durum, daha önce yapılan anlaşmaların bozulmasına ve Arapların Kum'dan ayrılmasının talep edilmesine sebep olmuştur. Ancak Arapların bu talebi reddetmeleri üzerine taraflar arasında bir çatışma çıkmış, meydana gelen mücadelede Zerdüşîler ağır bir yenilgiye uğramış ve bölgedeki güç dengesi tamamen Arapların lehine değişmiştir. Arapların bu zaferi kısa sürede çevre bölgelere yayılmış ve bu gelişme, Irak başta olmak üzere çeşitli İslâm coğrafyalarındaki Eş'arîler ve diğer Arap kabileleri arasında Kum'a yönelik yeni bir göç dalgasını tetiklemiştir. Bu yeni göçlerle birlikte, Arap nüfusu Kum'un farklı bölgelerine yerleşmiş ve böylelikle şehirdeki Arap varlığı önemli ölçüde artmıştır.²¹⁸

Emevîler döneminde Arap kabileleri Başra ve Kûfe'deki iki merkezden yola çıkarak İran'a doğru göç etmiş, zamanla İran şehirlerine ve çevresine yerleşmişlerdir. Bazen yerli Zerdüşî toprak beylerini (dehkân) idam ederek topraklarına el koymuşlar bazen ise onları kendi mevlâları olarak tanıyarak servetlerinden pay almışlardır. VII. yüzyıldaki fetihlerin ilk yıllarından itibaren, Hemedan, İsfahan, Kum ve Kâşân gibi şehirler Arap kabilelerinin göç yolları üzerindeki önemli bir iskân ve idarî merkez hâline gelmiştir. Muâviye döneminde Cibâl ve Hamadân ile bağlı bölgelerin toplam arazi vergisi (harâc) yaklaşık 40 milyon dirhem olarak hesaplanmıştır.²¹⁹

²¹⁶ Kummî, *Tarih-i Kum*, s.242.

²¹⁷ Kummî, *Tarih-i Kum*, s.242-260; Aylar, "Şiîliğin Merkez Şehri: Kum", s.118-119.

²¹⁸ Hüseyin Müderrisî Tabâtabâyî, *Kumnâme* (Kum, 1364), s.74-75; Aylar, "Şiîliğin Merkez Şehri: Kum", s.119.

²¹⁹ Adkâ'i, "Hamadân VI. History, Islamic Period".

Emevîler döneminin sonlarında yaşanan iç karışıklıklardan en fazla etkilenen şehirlerden biri İsfahan olmuştur. Abbâsî İhtilâlî'ne giden süreçte belirleyici rol oynayan isyanlardan biri, Alioğulları soyundan gelen Abdullah b. Muâviye tarafından başlatılmıştır. 128/745 yılı civarında başlayan bu hareket, çeşitli toplumsal ve mezhebî unsurları bünyesinde barındıran geniş bir tabana dayanıyordu. Abdullah b. Muâviye'nin etrafında toplanan gruplar arasında, Zeydîler, Yemen kökenli kabile mensupları, Emevî karşıtı diğer Arap unsurlar, aşırı görüşleriyle bilinen bazı Şîî fırkalar (gulat), Hâricîler, yerel köylüler ve hatta sonradan Abbâsî halifesi olacak olan Mansûr gibi Abbâsî ailesine mensup kişiler yer almaktaydı. Bu dönemde Araplar ve onlara bağlı bazı topluluklar, İran'ın iç bölgelerine özellikle İsfahan'a göç ederek yerleşmişlerdi. Abdullah b. Muâviye, yaklaşık iki yıl boyunca İsfahan merkezli olarak Cibâl, Ahvaz, Fars, Kirman ve Horasan gibi geniş bir coğrafyada fiilî bir hâkimiyet tesis etti. Bu isyan yalnızca siyasî bir kalkışma olmakla kalmamış, aynı zamanda ekonomik ve sembolik sonuçlar da doğurmuştur. Abdullah b. Muâviye adına İsfahan'da bastırılan sikkeler, hareketin örgütlü bir yapıya sahip olduğunu ve Emevî yönetiminin çözülüş sürecine doğrudan etki ettiğini açıkça göstermektedir.²²⁰

2. 3. 1. Abbâsî İhtilali ve Ebû Müslim Horasânî İsyanı

Emevî iktidarının son dönemlerinde artan iç karışıklıklar, özellikle Arap olmayan Müslümanlara (mevâlî) yönelik ayrımcılık, yönetimdeki baskıcı tutumlar ve kabileler arası rekabetler, rejimin zayıflamasına neden oldu. Bu ortamda Horasan merkezli Abbâsî hareketi, özellikle İranlılar ve mevâlî arasında büyük destek buldu. Ebû Müslim el-Horasânî'nin liderliğinde başlatılan isyan, hızla genişledi.²²¹ Horasan bölgesinde Emevîler'e karşı olan unsurları bir araya getiren ve özellikle İranlı mevâlînin desteğini alan Ebû Müslim, Haziran 747'de İmam İbrâhim tarafından gönderilen siyah bayrağı Sifezenç'te açarak Abbâsî ihtilalini resmen başlatmıştır. İsyanın başlamasıyla birlikte Horasan'daki Emevî yönetimine bağlı Merverrûz, Herat, Nesâ, Ebîverd ve Belh gibi stratejik merkezler hızlı şekilde ele geçirilmiştir.²²² Ayrıca Yemenli kabilelerin de desteğini alan Ebû Müslim, Merv şehrini kontrol altına alarak bölgedeki hâkimiyetini ilan

²²⁰ Kamaly, "İsfahan VI. Medieval Period".

²²¹ Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.418-419; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, s.112.

²²² Meral, *Selçuklular Döneminde Hemedân (Kuruluşundan 1194'e Kadar)*, s.26.

etmiştir. Bu gelişmeler üzerine Emevîlerin Horasan valisi Nasr b. Seyyâr bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır.²²³

Horasan üzerindeki hâkimiyetini resmen ilan eden Ebû Müslim, eyalete bağlı şehirlere kendi valilerini atayarak yönetimi pekiştirdi.²²⁴ Ardından Kahtabe b. Şebîb'i önce Tûs'a, ardından Irak üzerine hareket etmekle görevlendirmiştir.²²⁵ Kahtabe, Nasr b. Seyyâr'ın oğlu Temîm komutasındaki 30 bin kişilik Emevî ordusunu mağlup etmiş, Temîm ve pek çok asker öldürülmüştür. Bu mağlubiyet üzerine Nasr, Nîşâbûr'dan kaçarak Kûmis ve ardından Cürcân'a sığınmıştır. Kahtabe ise Nîşâbûr'a girerek halktan Abbâsîler adına biat almıştır. Sonrasında Cürcân'da vali olan Nübâte b. Hanzala'ya karşı büyük bir taarruz başlatmış, 10 bin kişilik Emevî birliğini yok ederek Cürcân'da 30 bin kişiyi katletmiştir (748).²²⁶

Bu gelişmelerin ardından isyan, Cîbâl bölgesine de ulaşmıştır. Nasr'ın durumu halifeye bildirmesinden sonra halife Mervân, Irak Valisi Yezîd b. Ömer'den yardım istemiştir. Ancak Nasr, Rey'den Sâve'ye giderken hastalanarak 85 yaşında vefat etmiştir.²²⁷ Yanındaki birlikler, İbn Gatîf komutasında Hemedan'a doğru ilerlemiştir. Kahtabe bu süreçte Cîbâl şehirlerini fethetmeye başlayarak önce Rey'i ele geçirmiş,²²⁸ ardından Hemedan ve çevresi Abbâsîlerin denetimine geçmiştir. Bu bölgedeki hâkimiyet mücadelesi, Cîbâl'in siyasi tarihinde önemli bir kırılma noktası oluşturmuştur. Kahtabe daha sonra İsfahan'a yönelmiş, buraya gelen 100 bin kişilik Emevî ordusunu sadece 20 bin kişilik kuvvetiyle mağlup ederek büyük bir zafer kazanmıştır (749).²²⁹

İsfahan'dan ayrılan Kahtabe, Nihâvend'i kuşatarak şehri Mâlik b. Edhem el-Bahilî'den müzakereler sonucunda teslim almış, ardından Şehrizor ve Hûlvan'ı ele geçirmiştir. Nihayetinde Kûfe'ye kadar ilerlemiştir. Bu sırada Halife Mervân, Harran'dan yola çıkmış ve Yezîd b. Ömer de Kahtabe'nin üzerine büyük bir ordu göndermiştir. Ancak

²²³ Ali İhsan Şahin, *Emevî Dönemi İsyanlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler* (Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), s.85; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler (Siyasî Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/s.31-48; İsmail Yiğit, *Emevîler* (Ankara: İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2016), s.130-131.

²²⁴ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2016, IV/s.396.

²²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, IV/s.561; Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.423; Dîneverî, *İslam Tarihi*, s.399.

²²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, IV/s.565-566; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2016, IV/s.397; İhsan Şahin, *Emevî Dönemi İsyanlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s.86.

²²⁷ Turan, *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*, s.38.

²²⁸ Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.1027; Cem Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), s.40.

²²⁹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2016, IV/s.397-398; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, IV/s.569-571; İhsan Şahin, *Emevî Dönemi İsyanlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s.86-87.

Fırat Nehri'ni geçip karargâh kuran Kahtabe, Yezîd'in öncü birliklerini ağır bir yenilgiye uğratmıştır.²³⁰ Ne var ki bu zaferin hemen ardından Kahtabe'nin öldüğü haberi ulaşmıştır.²³¹ Abbâsî ordusunun başına oğlu Hasan b. Kahtabe geçmiştir.

Kûfe'de, Muhammed b. Hâlid el-Kasrî'nin Abbâsîlere destek vererek siyah bayrağı açması ve kısa sürede vali konağını ele geçirmesiyle şehir Abbâsî kontrolüne geçmiştir. Hasan b. Kahtabe, Kûfe'ye ulaşip isyancı kuvvetlerle birleşerek şehrin tam kontrolünü sağlamıştır. Abbâsî komutanlar, buradan bölgedeki diğer şehirlere gönderilerek yeni yönetim tesis edilmiştir.²³² Bu esnada Basra'da toplanan Emevîler, valileri Silm b. Kuteybe etrafında birleşmiş, Kays ve Mudar kabileleri de bu ittifaka katılmıştır. Yezîd, Vâsıt'tan Basra'ya 2 bin kişilik Kelbli desteği göndermiştir. Emevîler, Basra'daki Abbâsî valisini mağlup etmişse de,²³³ kısa süre sonra Yezîd'in ölüm haberi üzerine birlik dağılmış²³⁴ ve Silm b. Kuteybe şehri terk etmiştir. Bölgede kalan Abbâsî yanlıları, lider olarak Muhammed b. Ca'fer'i seçmiş ve bu görevini Ebû Müslim'in Basra'ya girmesine kadar sürdürmüştür. Son olarak, 28 Ekim 749 tarihinde Abbâsî Devleti resmen kurulmuştur.²³⁵

2. 4. Abbâsîler Dönemi

Emevîler'in tarih sahnesinden silinmesinin ardından İslâm halifeliği, Hz. Peygamber'in amcası Abbâs b. Abdülmuttalib'in soyundan gelen Abbâsîler'e geçti. Bu nedenle, 750-1258 yılları arasında hüküm süren bu hanedan Abbâsîler olarak adlandırılmıştır. Emevîler ile Abbâsîler arasında uzun süren mücadelelerin neticesinde, 28 Ekim 749 tarihinde Abbâsî Devleti fiilen kurulmuş, 754 yılında ise resmî olarak ilan edilmiştir.²³⁶ Aynı yılın Ekim ayında Seffâh lakaplı Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed'in halifeliğine biat edilmiştir.

Seffâh döneminde, kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr²³⁷ veliaht olarak ilan edilmiştir. Seffâh'ın 754 yılında vefatının ardından, Ebû Ca'fer el-Mansûr Abbâsîler'in ikinci halifesi olarak tahta çıkmıştır. Mansûr, halifeliğin merkezi olarak Bağdat şehrini kurmuş

²³⁰ Dîneverî, *İslam Tarihi*, s.399-400; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.422-423.

²³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, IV/s.574.

²³² Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.425.

²³³ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2016, IV/s.400.

²³⁴ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, s.114.

²³⁵ Yıldız, "Abbâsîler", 1/s.31-48.

²³⁶ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.339; Süyûtî, *Halifeler Tarihi*, s.263; Yıldız, "Abbâsîler", 1/s.31-48.

²³⁷ Bkz. Nahide Bozkurt, "Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/s.5-6.

ve bu şehrin doğusunda er-Rusâfe adlı ordugâh kentini inşa ettirmiştir. Ancak Mansûr'un iktidarını sağlamlaştırmak için öncelikli hedefi, kendisine karşı potansiyel tehdit oluşturan unsurları ortadan kaldırmak olmuştur. Bu kapsamda ilk olarak amcası Abdullah b. Ali'yi bertaraf etmeye yönelmiştir. Abdullah, Mansûr'un halifeliğini tanımamış ve bu nedenle üzerine Ebû Müslim el-Horasânî gönderilmiştir. Nusaybin'de gerçekleşen ve oldukça kanlı geçen savaşta Ebû Müslim galip gelmiş, Abdullah kaçmak zorunda kalmış, daha sonra Basra'da yakalanarak hapsedilmiş ve yedi yıl sonra orada vefat etmiştir.²³⁸

Abdullah'ı etkisiz hâle getirdikten sonra Mansûr, Ebû Müslim'i Mısır ve Şam valiliklerine atamak istemiştir. Ancak Ebû Müslim bu teklifi bir tuzak olarak değerlendirmiş ve Horasan'a hareket etmiştir. Halife Mansûr'un asıl amacı, geniş halk desteğine sahip olan Ebû Müslim'i ortadan kaldırmaktı. Zira gerçek anlamda bir iktidar kurabilmesi için en büyük rakibini etkisizleştirmesi gerektiğini düşünmekteydi.²³⁹ Bu amaçla Ebû Müslim'i başkentteki bir davete çağırılmış, davete icabet eden Ebû Müslim'i öldürtmüştür.²⁴⁰ 755 yılında gerçekleşen bu suikast, Ebû Müslim'in taraftarları arasında büyük bir öfkeye yol açmış ve özellikle Horasan başta olmak üzere çeşitli bölgelerde isyanların patlak vermesine neden olmuştur.²⁴¹

Ebû Müslim el-Horasânî'nin 755 yılında Halife Mansûr'un emriyle öldürülmesi, başta Horasan olmak üzere İran'ın geniş bölgelerinde derin bir infiale yol açmıştır. Ebû Müslim'in halk nazarındaki itibarı yalnızca askeri başarılarıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda Abbâsî davasını zafere ulaştırması ve Emevîler döneminde dışlanan mevâlî ile İranlı unsurları siyasi sürece dâhil etmesiyle de pekişmişti. Bu nedenledir ki, onun ortadan kaldırılması, Abbâsîler'in vaat ettikleri adalet ve eşitlik ilkelerine olan güveni sarsmış, toplumda geniş çaplı huzursuzluklara ve çok sayıda isyana zemin hazırlamıştır.

Özellikle İran'ın iç bölgeleri ile Cîbâl sahası, bu ayaklanmaların yayıldığı başlıca alanlardan biri hâline gelmiştir. Ebû Müslim'in takipçileri, onu yalnızca siyasi bir lider olarak değil, aynı zamanda kurtarıcı ve mazlumların hamisi olarak görmüş, onun öldürülmesini meşruiyeti tartışmalı bir iktidarın ihanetine dayandırmışlardır. İsyen hareketlerinin önemli bir boyutu, kadim İran toplumsal düşüncesi içinde yer alan Mazdekî

²³⁸ M. A. Shaban, *The Abbasid Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), s.167-168.

²³⁹ Shaban, *The Abbasid Revolution*, s.168.

²⁴⁰ Mes'ûdî, *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf* (Coğrafya ve Tarih), s.241; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî* (Devlet İdaresi, Halîfeler, Vezirler Tarihi, 632-1258), s.129; Mes'ûdî, *Mürûc ez-Zeheb* (Altın Bozkırlar), s.375.

²⁴¹ Yusuf Ötenkaya, *Abbâsiler Devletinde Siyasi Baskı, İsyen ve Cinayetler (809-902)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), s.23.

fikirlerin yeniden canlanmasına dayanmaktadır. Her ne kadar Mazdekî ayaklanması Sasânî hükümdarı Anuşîrvân tarafından kanlı bir şekilde bastırılmış olsa da, bu hareketin eşitlikçi ve sınıfsal adalet temelli söylemi, özellikle kırsal halk ve alt tabakalar arasında yaşamaya devam etmiştir.²⁴² Abbâsî iktidarının ilk yıllarında, bu düşünsel miras, Ebû Müslim'i kutsayan yaklaşımlarla birleşerek güçlü bir ideolojik zemin oluşturmuştur. Bu yapı, çoğu zaman Şîî ve Mazdekî ilkelerin harmanlandığı bir mahiyet taşımış ve isyanlar da bu birleşik söylem üzerinden şekillenmiştir. Ebû Müslim'in ilahlaştırıldığı veya mehdi olarak kabul edildiği bu isyanlarda, onu öldüren Abbâsî iktidarına karşı mücadele kutsal bir görev olarak algılanmıştır. Söz konusu ayaklanmalar yaklaşık doksan yıl süresince Abbâsî yönetimini ciddi şekilde meşgul etmiş ve merkezin otoritesini sarsmıştır.²⁴³

Cibâl bölgesi, bu süreçte isyan hareketlerinin hem lojistik hem de ideolojik anlamda beslendiği merkezî sahalardan biri olmuştur. Bölgenin heterojen etnik ve dini yapısı Zerdüştiler, Mazdekîler, Şîî eğilimli unsurlar ve Arap olmayan Müslüman topluluklar muhalif fikirlerin hızlı biçimde yayılmasına ve toplumsal karşılık bulmasına imkân tanımıştır. Ayrıca Cibâl'in coğrafi olarak hilafetin merkezinden uzak oluşu ve dağlık yapısı, merkezî otoritenin bölgeyi kontrol etmesini zorlaştırmıştır. Bu durum, Abbâsî karşıtı hareketlerin bölgeye yerleşmesini kolaylaştırmıştır. Cibâl, adeta Abbâsî yönetimine karşı uzun süreli ve örgütlü direnişlerin sahnesine dönüşmüştür.

2. 4. 1. Ebû Müslim Horasanî'nin Öldürmesi İle Bölgede Meydana Gelen İsyanlar

Ebû Müslim el-Horasânî'nin 755 yılında Halife el-Mansûr'un emriyle öldürülmesi,²⁴⁴ Horasan başta olmak üzere İran genelinde büyük bir infial yaratmıştı. Bu gelişmenin ardından Ebû Müslim'in Azerbaycan'da bulunan taraftarlarından Sünbâz, ölüm haberini alır almaz harekete geçerek Nîşâbûr'a gelmiş ve aynı yıl Abbâsî yönetimine karşı açık bir isyan başlatmıştır.²⁴⁵ Sünbâz, başlattığı isyan hareketini "Ebû Müslim'in intikamını almak" söylemi etrafında meşrulaştırma yoluna gitmiş ve bu yolla özellikle İslâm'ı tam anlamıyla benimsememiş, eski inançlarını, özellikle de Sâsânî kültürel ve dinî mirasını korumaya devam eden halk kesimlerinden geniş çaplı bir destek

²⁴² Kenan Has, "Mezdekiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/s.523-524.

²⁴³ Nadir Karakuş, *Ebû Müslim el-Horasânî Kişiliği ve Faaliyetleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), s.252.

²⁴⁴ Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.440; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, *Tarih-i Güzide*, s.235.

²⁴⁵ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Beşir Eryarsoy - Ahmet Ağırakça (İstanbul: Hikmet Neşriyat Yayınları, 2008), V/s.16.

elde etmiştir. İsyanın ideolojik zemininde yalnızca Ebû Müslim'e duyulan bağlılık değil, aynı zamanda Sâsânî İmparatorluğu'nun ihtişamlı geçmişine yönelik özlem de etkili olmuştur. Bu geçmişe yönelimin en güçlü şekilde karşılık bulduğu bölgeler ise Zerdüşti (Mecûsî) unsurların hâlen etkinliğini koruduğu Cibâl, Rey ve Taberistân gibi alanlar olmuştur. Dolayısıyla bu isyan, yalnızca Abbâsî idaresine karşı bir başkaldırı değil, aynı zamanda eski İranî değerlerin ve inançların da direnişini yansıtan bir hareket olarak şekillenmiştir.²⁴⁶ Sünbâz'ın Arap hilafetine son vererek Sâsânî sistemini yeniden ihya edeceğini ve ardından Kâbe'yi yıkarak güneşi kible edineceğini vaat etmesi, bu gruplar nezdinde büyük bir yankı uyandırmıştır. Özellikle Cibâl bölgesinin kırsal kesimlerinde yaşayan fakir halk ve köylüler, bu harekete büyük destek vermiştir.²⁴⁷ Sünbâz kısa sürede Nişâbûr, Kûmis ve ardından Rey'i ele geçirmiş²⁴⁸ ve Abbâsîler adına önemli bir ekonomik merkez olan Rey'de Ebû Müslim'e ait hazineleri ve Hûlvan'dan getirdiği malları birleştirerek büyük bir ekonomik güç elde etmiştir. Ancak daha sonra şehirde kadınları esir almış ve halkın mallarını yağmalamış; yalnızca tüccarlara dokunmamıştır. Bu baskılara karşı bölgedeki Müslümanlar örgütlenmiş, fakat Sünbâz'ın ordusu karşısında başarısız olarak ağır kayıplar vermişlerdir.²⁴⁹

İsyanın büyümesi üzerine Halife el-Mansûr, isyanı bastırmak için Cumhûr b. Mirrâr el-İclî'yi görevlendirmiştir. On bin kişilik bir kuvvetle yola çıkan Cumhûr'a, İsfahan, Hûzistân, Fars, Kerac ve Kum'dan gelen birlikler ve İcl kabilesinden destek sağlanmış ve Abbâsî ordusu yirmi bine ulaşmıştır.²⁵⁰ İki ordu, Hemedan ile Rey arasında bir çölde karşı karşıya gelmiş ve 70 gün süren mücadele sonucunda Sünbâz ağır bir yenilgiye uğrayarak 756 yılında öldürülmüştür.²⁵¹ Yaklaşık 60 bin taraftarı da savaşta hayatını kaybetmiştir. Böylece Rey yeniden Abbâsî egemenliğine girmiştir. Ancak şehirdeki karışıklıklar, isyanın bastırılmasının ardından da bir süre devam etmiştir.²⁵² Sünbâz isyanı, yalnızca siyasi bir başkaldırı değil, aynı zamanda dinsel bir direnişin

²⁴⁶ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), s.294; Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, s.131.

²⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, V/s.392; Karakuş, *Ebû Müslim el-Horasânî Kişiliği ve Faaliyetleri*, s.254.

²⁴⁸ Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, s.131; Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.1028; Turan, *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*, s.38.

²⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, 1994, X/s.127-128.

²⁵⁰ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, s.294.

²⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, V/s.392; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, s.129.

²⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, V/s.392-393; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, 1994, X/s.127-128; Cem Zorlu, "Abbâsî Devleti'ne Karşı İlk Silahlı Hareketler", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2001), s.108.

ifadesi olmuştur. Onun Zerdüşî inancına mensup olması ve Fars kimliğine dayanarak destek bulması, Arap-İslâm hâkimiyetine karşı İranlı yerli unsurların tepkisinin canlılığını koruduğunu açıkça göstermektedir. Bu, Abbâsî yönetimi için yalnızca askerî değil, aynı zamanda sosyo-kültürel bir tehdit olarak da değerlendirilmelidir.

Aynı yıl içerisinde, Sünbâz'ı mağlup eden Cumhûr b. Mirrâr el-İclî, onun ordugâhında bulunan tüm ganimetleri, özellikle Ebû Müslim'e ait hazineleri ele geçirerek güç kazanmıştır. Ancak bu güç onu isyana sürüklemiştir. Halife'ye ganimetleri göndermeyen Cumhûr, Rey'de kendi başına hareket etmeye başlayarak Abbâsîlere karşı ayaklanmıştır. Bu gelişme üzerine Halife Mansûr, Muhammed b. Eş'as'ı büyük bir orduyla onun üzerine göndermiştir.²⁵³ Ayrıca Cumhûr, ilk çatışmada Abbâsî kuvvetlerini durdurmaya çalışsa da başarılı olamamış, Rey'i terk ederek İsfahan'a çekilmiştir. Muhammed b. Eş'as, Rey'i Abbâsî kontrolüne almış, Cumhûr ise İsfahan'da hâkimiyet kurmuştur. Durumu öğrenen Cumhûr, Rey'i yeniden ele geçirmek üzere sefere çıkmış, fakat Kasr-ı Firûzân'da yapılan savaşta ağır bir yenilgiye uğrayarak Azerbaycan'a kaçmıştır. Ancak burada da uzun süre barınamamış ve kendi adamları tarafından öldürülerek başı halife'ye gönderilmiştir.²⁵⁴

Ebû Müslim el-Horasânî'nin 755 yılında Halife el-Mansûr'un emriyle ortadan kaldırılmasının ardından, İran coğrafyasında siyasi istikrarsızlık ve toplumsal kargaşa devam etmiştir. Bu süreçte Abbâsî yönetimi, Horasan ve çevresindeki muhalif hareketleri bastırmak amacıyla Cibâl bölgesinde yer alan stratejik merkezleri aktif biçimde kullanmaya başlamıştır. Bu bağlamda, Rey şehri, Abbâsî siyasî-askerî kontrolünün yeniden inşasında önemli bir karargâh işlevi üstlenmiştir.

758-759 (H. 141) yılında Horasan Valisi Abdülcebbar b. Abdurrahman'ın Halife el-Mansûr'a başkaldırması üzerine, Mansûr oğlu Muhammed el-Mehdî'yi onun üzerine gönderme kararı almıştır. Mehdî, doğrudan Horasan'a gitmeden önce Rey şehrine gelerek burada askerî ve lojistik hazırlıklar yapmıştır.²⁵⁵ Bu durum, Rey'in hem coğrafi konumu hem de ulaşım ağı açısından Abbâsîler nezdinde ne denli kritik bir merkez olduğunu göstermektedir. Abdülcebbâr'ın isyanının bastırılmasının ardından, Halife Mansûr, el-

²⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, V/s.394.

²⁵⁴ Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, s.-136-137; Çelik - Rençber, "İslam Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasî Tarihi", s.44; Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/644-934)*, s.43-44.

²⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, 1994, X/s.133; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, V/s.412.

Mehdî'ye Taberistan üzerine bir sefer düzenlemesini emretmiş ve bu yolculuk sırasında yeniden Rey'de konaklamasını istemiştir.²⁵⁶ Mehdî, bu emir doğrultusunda 761-762 (H. 144) yılına kadar Rey'de kalmış, ardından Bağdat'a dönmüştür. Ancak kısa süre sonra, 763-764 (H. 146) yılında tekrar Rey'e gitmiş ve bu defa burada 768-769 (H. 151) yılına kadar ikamet etmiştir.²⁵⁷

Abbâsî Halifeliği'nin kuruluşunun ardından, Cibâl bölgesinde yer alan şehirlerde önemli idari düzenlemelere gidildiği görülmektedir. Bu bağlamda, Abbâsîler'in ilk halifesi olan Ebû'l-Abbâs es-Seffâh (750-754) döneminde Rey şehrinin ilk valiliğine Nasr b. Abdülaziz el-Huzâ'î atanmıştır. Ancak bu erken dönem, Abbâsî yönetiminin henüz kurumsallaşmadığı, iç karışıklıkların sürdüğü ve merkezî otoritenin istikrar arayışında olduğu bir sürece tekabül etmektedir. Nitekim Ebû Müslim el-Horasânî'nin 755 yılında Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un emriyle öldürülmesinden sonra, Ca'fer b. Mansûr, Nasr b. Abdülaziz'e Ebû Müslim'in adına düzenlenmiş sahte bir mektup göndererek, şehrin idaresini Ebî Ubeyde'ye devretmesini talep etmiştir. Mektubun Ebû Müslim tarafından gönderildiğini düşünen Nasr, yönetimi Ebî Ubeyde'ye devretmiştir. Ancak bu devir teslimin hemen ardından, Ebî Ubeyde, Halife Mansûr'un doğrudan emriyle Nasr'ı ortadan kaldırmıştır.²⁵⁸ Bu olay, Abbâsîler'in kendi içlerinde muhalif ya da potansiyel tehdit olarak gördükleri unsurlara karşı ne derece sert önlemler alabildiklerini ve Cibâl bölgesinde de bu politikanın uygulandığını göstermektedir.

Abbâsî hareketinin Horasan'daki başarısında kilit roller üstlenen isimlerden biri olan Ebû Müslim el-Horasânî, bölgedeki idari düzeni sağlamak amacıyla makamına Ebû Nasr Mâlik b. Heysem'i tayin etmişti. Ancak Ebû Müslim'in Halife el-Mansûr'un emriyle 755 yılında öldürülmesinden sonra, Abbâsî merkezi otoritesi bu eski kadroları tasfiye etmeye yöneldi.²⁵⁹ Bu süreçte Halife el-Mansûr, Ebû Müslim'in adını kullanarak Ebû Nasr'a haber gönderip Horasan hazinelerinin teslim edilmesini talep etti. Gelen bu emir üzerine Ebû Nasr, Ebû Müslim'in artık hayatta olmadığını fark etti ve derhal Cibâl bölgesinin önemli merkezlerinden biri olan Hemedan'a doğru yola çıktı.²⁶⁰ Ancak

²⁵⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.376; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, V/s.412; Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.1029.

²⁵⁷ Hamza b. Hasan İsfahânî, *Tarih-i Peyâmberân ve Şâhân*, çev. Cafer Şîâr (Tahran: İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İran, 1346), s.200.

²⁵⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/s.287; Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.1028.

²⁵⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/s.197-199.

²⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, V/s.389; Korkmaz, *Fethinden Büveyhîler'e Kadar Hemedan Şehri*, s.64.

Mansûr, Ebû Nasr'ın Hemedan'a varışını haber almış ve bölgenin valisi olan Türk asıllı Züheyr b. et-Türkî'ye, Ebû Nasr'ın gelişinde onu tutuklaması için emir göndermişti. Bu emir, Ebû Nasr Hemedan'a ulaştığında valiye ulaşmış ve Züheyr, plan doğrultusunda hareket ederek Ebû Nasr'ı kendi evinde davet ettiği bir yemek sırasında tutuklamış ve Hemedan'daki hükümet konağındaki zindana hapsedmiştir. Ancak bu gelişmenin hemen ardından, Halife Mansûr'un Ebû Nasr'ı Şehrizor nahiyesine vali olarak atadığına dair fermanı ile bir elçi Hemedan'a ulaşmıştır. Halifenin bu yeni emrini öğrenen Züheyr b. et-Türkî, Ebû Nasr'ı derhal hapisten çıkarmış ve onu Bağdat'a, halifenin huzuruna göndermiştir. Sonuç olarak, Ebû Nasr Halife Mansûr tarafından affedilmiş ve önceki itibarı iade edilmiştir.²⁶¹

Halife Mansûr döneminde Abbâsîlerin İsfahan'daki valisi Eyyûb b. Ziyâd olduğu görülmektedir. Eyyûb b. Ziyâd, 770 yılında Hoşinân köyünde büyük bir cuma camii ve hisar inşa ettirmiştir. Ayrıca, Ceyy dışındaki Yahudiler Mahallesi'ni genişletip surlarla çevirmiş ve Yahûdiyye adı verilen yeni bir yerleşim alanına dönüştürmüştür.²⁶²

Abbâsî Halifesi Mehdî (775–785) döneminde, 165 (781/82) yılında Rey valiliğine ilişkin önemli bir değişiklik gerçekleştirilmiştir. Bu tarihte görevde bulunan Halef b. Abdullah görevden alınmış, yerine Halife Mehdî'nin oğlu Ca'fer'in âzatlı kölesi İsâ tayin edilmiştir.²⁶³ Takip eden yıl olan 166 (782/83) itibarıyla ise Rey valiliği görevini Halife Mehdî'nin kendi âzatlı kölesi Sa'd üstlenmiştir.²⁶⁴

Mehdî'nin vefatını müteakip, halifelik makamına oğlu Mûsâ el-Hâdî geçmiştir. Kaynaklar, onun 147/764 yılında Rey şehrinde doğduğunu belirtmektedir. Mûsâ Hâdî, babasının sağlığında Rey'e yaptığı bir yolculuk sırasında Kazvîn civarında yeni bir şehir inşa edilmesini emretmiş, bu yerleşim daha sonra "Medînetü Mûsâ" adıyla anılmıştır.²⁶⁵ Mûsâ el-Hâdî, Medînetü Mûsâ'ya mevâlîlerini yerleştirmiş, bir cami inşa ettirmiş ve bu yapının giderlerini karşılamak üzere Rüstemâbâz adlı bir araziyi satın alarak vakfetmiştir. Mûsâ'nın Kazvîn'den ayrılırken şehrin idaresini Amr er-Rûmî'ye bırakmasının ardından yönetim, onun oğlu Muhammed b. Amr'a geçmiştir. Bu tarihten itibaren Medînetü

²⁶¹ Korkmaz, *Fethinden Büveyhîler'e Kadar Hemedan Şehri*, s.64.

²⁶² Kamaly, "İsfahan VI. Medieval Period".

²⁶³ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdullah Köşe (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), VI/s.64; Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.1030.

²⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VI/s.70.

²⁶⁵ Nahide Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/s.16.

Mûsâ'ya gönüllü askerlerin geldiği, burada konuşlanarak savaş faaliyetlerinde bulundukları aktarılmaktadır. Bu bağlamda, özellikle sınır hattındaki askeri varlığın sürekliliğinde ve askerlerin iâşesinin sağlanmasında vakıfların önemli bir rol oynadığı görülmektedir.²⁶⁶

Hârûnürreşîd'in halifeliği sırasında Kazvîn bölgesinde inşa edilen dikkat çekici şehirlerden biri, Türk kökenli gulamlardan Mubarek et-Türkî'nin girişimiyle kurulmuş ve kaynaklarda "Mubârekiyye" veya "Medînetü'l-Mubârek" olarak kaydedilmiştir. 176/786 yılında temelleri atılan bu şehir, tıpkı Halife Mûsâ el-Hâdî'nin Medînetü Mûsâ için yaptığı gibi, gulamlardan oluşan belirli bir grubun iskân edilmesiyle şekillenmiştir. Bu yerleşim uygulaması, Abbâsî idari ve askeri sisteminde gulamların yerleşik yapılarla bütünleştirilmesi yönündeki stratejiyi yansıtır.

Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd, 182/798 yılında büyük oğlu Muhammed Emîn'in ardından diğer oğlu Abdullah'ı "Me'mûn" unvanıyla ikinci veliaht tayin etmiş ve ona Horasan eyaletinin doğu sınırlarından Hemedan'a kadar uzanan bölgenin yönetimini vermiştir.²⁶⁷ Bu atama, Me'mûn'un Horasan valisi sıfatıyla siyasi gücünü doğu İran topraklarında pekiştirmesine zemin hazırlamıştır. Hârûn ayrıca, belirli şehirleri kapsayan daha küçük idari birimleri de oluşturmuş ve bu bölgeler için müstakil valiler tayin etmiştir. 189/805 yılında Rey'e yaptığı seferde, Abdullah b. Mâlik'i Hemedan, Taberistan, Kumis ve Rey'in valiliğine atamış; Hemedan ile Rey arasındaki ara bölgeyi ise Muhammed b. Cüneyd'in idaresine vermiştir.²⁶⁸

Hârûnürreşîd, 192/808 yılında Horasan'da çıkan Râfî' b. Leys isyanını bastırmak amacıyla doğuya doğru sefere çıkmış, bu esnada Kirmanşah'a ve ardından Hemedan şehir merkezine ulaşmıştır. Kazvîn'den gelen bir grup sakin halifenin huzuruna çıkarak, İslâm topraklarının sınırlarını savunmadaki katkılarını dile getirmiş ve karşılığında tarımsal vergilerde (öşür) bir indirimle gidilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Hârûnürreşîd, bu bölge halkının öşür yükümlülüğünü yıllık on bin dirhemle sınırlamıştır.²⁶⁹

Hârûnürreşîd döneminde Cibâl bölgesinde Hâricîler tarafından bir dizi isyan faaliyeti başlatılmış, bu hareketler devlet güçlerince bastırılmadan önce özellikle

²⁶⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.315; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/s.343; Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.1030; Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/644-934)*, s.45.

²⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2008, V/s.327; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2016, IV/s.449.

²⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VI/s.175.

²⁶⁹ Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l-Harâc*, s.377; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.315.

Hemedan ve çevresinde etkili olmuştur. Bu bağlamda, Hâricî liderlerinden Cürâşe b. Şeybân, 179/795-96 yılında taraftarlarını etrafında toplayarak Hemedan'a yönelmiş, Dînever ve Şehrizor gibi bölgelere ilerleyerek yerel halkla çatışmalara girmiştir. Bu saldırılarda pek çok sivil hayatını kaybetmiştir. Ardından Nihâvend ve Hemedan merkezine geçerek bu bölgelerin gelirlerini zorla toplamıştır. Daha sonra civar kasabalarda Abbâsî birlikleriyle karşılaşmış, baskılardan kaçmak için Kasrû'l-Lüsûs ve Kirmîsîn'e sığınmış, buradan da batıya doğru ilerlemiştir.²⁷⁰

Hârûnürreşîd, stratejik ve siyasi önemi nedeniyle Rey şehrine özel bir ehemmiyet göstermiştir. Bazı İslâm coğrafyacılara göre, Hârûn, Rey'i dünyanın dört menzilinden biri saymaktaydı. Halifelik döneminde şehirde önemli gelişmeler yaşanmıştır. 176/792 yılında Deylem bölgesinde çıkan Yahyâ b. Abdullah isyanı üzerine Hârûn, Fazl b. Yahyâ'yı elli bin kişilik bir kuvvetle görevlendirmiş ve ona Rey dâhil olmak üzere bazı eyaletlerin valiliğini vermiştir.²⁷¹ Ancak Fazl, 180/796'da görevden alınarak yerine Muhammed b. Yahyâ atanmıştır. Halifeliğin sonlarına doğru Rey'de birtakım huzursuzluklar baş göstermiştir. 189/805'te Horasan Valisi Ali b. İsa el-Mâhân'ın halka kötü muamelesi üzerine şikâyetler artmış ve bu bağlamda Hârûn, oğulları Me'mûn ve Kâsım ile birlikte Rey'e gitmiştir. Halife şehirde dört ay kalmış, Ali b. İsa ise hediyeler sunarak yeniden görevine iade edilmiştir. Bu süreçte Taberistan, Rey, Demavend, Kumis ve Hemedan valiliklerine Abdullah b. Mâlik tayin edilmiştir.²⁷²

2. 4. 2. Emin ve Memûn Arasındaki Çatışma ve Bölgeye Etkisi

Hârûnürreşîd'in vefatından sonra, Halife Emîn ile kardeşi Me'mûn arasında yaşanan mücadeleler sırasında Cibâl bölgesi ve buradaki şehirlerin bu çatışmalardan doğrudan etkilendiği görülmektedir. Hârûnürreşîd'in 809 yılında Tus'ta vefat etmesinin ardından, birinci veliaht Emîn Bağdat'ta halktan biat aldı. Bu sırada kardeşi Me'mûn Horasan'da bulunmaktaydı ve sürece açıkça müdahale etmedi. Ancak Emîn'in, veziri Fazl b. Rebî'in telkinleriyle Me'mûn'u veliahtlıktan azletmesi üzerine, iki kardeş arasında ciddi bir iktidar mücadelesi başladı. Bu durum, tarafların destekçileri arasında da belirgin bir kutuplaşmaya yol açtı. Araplar genellikle Emîn'i, İranlılar ise Me'mûn'u destek

²⁷⁰ İbrahim Konak, "Abbâsîler Döneminde el-Cezîre Bölgesindeki Hâricî Ayaklanmaları", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/4 (2018), s.19.

²⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye* (Büyük İslam Tarihi), 1994, X/s.281; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VI/s.115.

²⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VI/s.175; Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl* (Eskilerin Haberleri), s.448-449; Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.1031.

vermekteydi. Ayrıca bu mücadeleden Cibâl bölgesinin birçok şehri etkilenmiştir. 809-810 yıllarında Rey valiliğini Abbâs b. Abdullah b. Mâlik yürütüyordu ve şehirde Me'mûn'un nüfuzu daha belirgindi. Çünkü Me'mûn'un valiliği Horasan'dan Hemedan'a kadar uzanıyordu. Halife Emîn, Rey'deki valinin sadakatini ölçmek amacıyla ona bir mektup göndererek şehirde bulunan bazı dikkat çekici fidan türleri veya hurma tatlılarını kendisine bildirmesini istedi. Abbâs b. Abdullah bu talebe uygun bir yanıt vermesine rağmen bu cevabı Me'mûn'dan gizlemiştir. Durumu öğrenen Me'mûn, Abbâs'ı görevden alarak yerine Hasan b. Ali'yi atamıştır.²⁷³

İki kardeş arasındaki gerginlik başlangıçta mektuplar üzerinden yürütülmüş; Me'mûn, bir dönem veliahtlıktan vazgeçmeyi dahi düşünmüş, ancak veziri Fazl b. Sehl'in ısrarları sonucu uzlaşma ihtimali tamamen ortadan kalkmıştır. Bu aşamada Me'mûn, komutanlarından Herseme b. A'yen'e ve diğer valilerine mektuplar göndererek bir ordu hazırlamalarını emretmiştir.²⁷⁴ Rey ve çevresinde kıtlık yaşandığı için, Me'mûn askerlerinin yağmacılığa başvurmaması amacıyla onları ihsanlarla desteklemiştir. Ardından, oluşturulan ordunun başına Tahir b. Hüseyin getirilmiştir. Tahir, süratli bir yürüyüşle Rey'e ulaşmış burada konaklamıştır. Bu sırada Emîn, Me'mûn'un ordusunu durdurmak amacıyla 50.000 kişilik bir kuvveti Ali b. İsa komutasında Rey'e göndermiştir. 195/811 yılında, Rey yakınlarında gerçekleşen savaşta Tahir, Emîn'in ordusunu büyük bir bozguna uğratmış ve önemli bir zafer kazanmıştır.²⁷⁵

Bu yenilginin ardından Emîn, komutanı Ali b. İsa'nın öldürüldüğünü öğrenince, Abdurrahman b. Cebele el-Enbârî'yi, 20.000 kişilik bir kuvvetle Hemedan'a göndermiştir. Ona, zafer kazanması hâlinde Horasan'da elde edeceği topraklara ek olarak Hemedan valiliği vaat edilmiştir. Abdurrahman, Hemedan'a ulaşarak burada konuşlanmış, ancak Me'mûn'un ordusunun yaklaştığı haberini alan Tahir de kendi kuvvetleriyle Hemedan üzerine yürümüştür. İki ordu şehir yakınlarında karşılaşmış fakat ilk çatışma belirleyici bir sonuç vermemiştir. Abdurrahman geri çekilerek şehirde savunma hazırlıklarını sürdürmüş, ancak ikinci çatışmada ağır kayıplar vererek tekrar Hemedan'a çekilmiştir. Bu durum, Tahir'in şehri kuşatma altına almasını mümkün kılmıştır. Kuşatma sırasında Abdurrahman, elçi göndererek kendisi ve askerleri için eman

²⁷³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VI/s.203; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2016, IV/s.472-474; Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.3031.

²⁷⁴ Mes'ûdî, *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, s.245.

²⁷⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VI/s.213-216; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, s.160; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.453-455; Turan, *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*, s.42.

talep etmiş ve böylece Emîn'in gönderdiği ikinci ordu da etkisiz hâle getirilmiştir.²⁷⁶ Bu sırada Tahir, arkasından gelebilecek tehditlere karşı önlem almak amacıyla Kazvîn'de bulunan Kesîr b. Kadîre'nin üzerine 1.000 kişilik bir süvari birliği sevk etmiştir. Üzerine bir birlik gönderildiğini öğrenen Kesîr, sayıca üstün olmasına rağmen paniğe kapılarak Kazvîn'i terk etmiş ve kaçmıştır. Bunun üzerine Tahir, şehre bir yönetici atayarak Cibâl bölgesinin tamamı ve Kazvîn çevresini kendi denetimine almıştır.²⁷⁷

Tüm bu gelişmelerin ardından, Emîn kısa süre içinde öldürülmüş ve Me'mûn halifeliğini resmen ilan etmiştir.²⁷⁸ Horasan'dan Irak'a giderken Rey'e uğrayan Me'mûn, burada halkın talebi üzerine vergilerde indirim yapmıştır. Bu uygulamayı duyan Kum halkı da Me'mûn'a bir mektup göndererek benzer bir vergi indirimi talep etmiş,²⁷⁹ ancak bu istek reddedilmiştir. Bunun üzerine Kum halkı isyan etmiş ve vergi ile haraç ödemeyi reddetmiştir. Halife, duruma hızlı biçimde müdahale etmiş ve Uceyf b. Anbese ile Ali b. Hişâm'ı Kum üzerine göndermiştir. Yapılan çatışma sonunda halifenin ordusu galip gelmiş, isyancı halk cezalandırılmıştır. Önceden iki milyon dirhem olan yıllık haraç miktarı on milyon dirheme çıkarılarak ağır bir ceza uygulanmıştır.²⁸⁰

2. 4. 3. Bâbek el-Hürremî İsyanı

Emin-Me'mûn çatışmasından kısa bir süre sonra bölgeyi uzun süre çok olumsuz bir biçimde etkileyecek olan Bâbek el-Hürremî isyanı ortaya çıktı.²⁸¹ Bâbek'in ortaya çıkışından önce Hürremîler, uzun zamandır İsfahan, Azerbaycan, Rey, Hemedan, Ermenistan, Gurgan gibi bölgelerde dağınık gruplar hâlinde varlık göstermekteydiler.²⁸² Abbâsî Halifesi Mehdi döneminde, 162/778-779 yılında Gurgan'da, kızıl sancaklı Bâtınîlerle birlikte isyan ettikleri bilinmektedir. Bu isyan, Taberistan valisi Amr b. Âlâ'nın müdahalesiyle bastırılmıştır. Hârûnürreşîd döneminde ise İsfahan, Rey, Hemedan gibi bölgelerde çıkan Hürremî ayaklanmaları Abdullah b. Mâlik ve Ebû Dulaf el-İclî

²⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VI/s.217-218; Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.455.

²⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VI/s.219.

²⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VI/s.256; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2016, IV/s.486; Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.457.

²⁷⁹ Kummî, *Tarih-i Kum*, s.35; Aylar, "Şiîliğin Merkez Şehri: Kum", s.122-123.

²⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VI/s.344-345.

²⁸¹ Clément Huart, "Bâbek", *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1913), I/s.547; Sebahattin Çelik, "Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/15 (2006), s.90.

²⁸² Mes'ûdî, *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, s.248-249.

tarafından bastırılmıştı.²⁸³ Ancak, hiçbir ayaklanma Bâbek'in önderliğinde gerçekleşen isyan kadar uzun soluklu ve etkili olmayacaktır.

Bâbek el-Hurramî'ye destek veren toplumsal kesimler, İslâm'ın yayılmasına karşı Mazdekî inanç ve geleneklerini korumaya çalışanlar, Sâsânî geçmişine özlem duyanlar ve Arap hâkimiyetine karşı duydukları kinle intikam arzusu taşıyanlar gibi unsurlardan oluşuyordu. Ayrıca, Abbâsîler tarafından öldürülen Ebû Müslim'in intikamını almak isteyenler de Bâbek'in etrafında toplandılar. Bunlara ek olarak, Abbâsîlerin ağır vergi yükünden bunalmış köylüler, kanun kaçakları, yol kesiciler, Bâtınî unsurlar ve daha önce isyan etmiş Hurremî fırkalarının kalıntıları, Bâbek'in saflarında yer aldı. Öte yandan Abbâsî yönetiminden hoşnutsuz bazı Arap komutan ve valiler, üzerlerindeki siyasi baskıyı hafifletmek amacıyla başlangıçta Bâbek'i gizlice desteklediler. Bâbek'in güç kazandığını fark ettiklerinde ise ona Deylemli unsurlar, Abbâsî baskısından şikâyetçi olan Ermeniler, isyancı lider İsmet el-Kürdî, bazı Kürt aşiretleri ve Tarhan gibi bazı Türk komutanlar da katıldı. Bâbek özellikle kırsal ve alt sınıflara hitap eden söylemlerde bulunuyordu. Yoksullaşmış, toprakları ellerinden alınmış ve Arap seçkinlerinin hâkimiyetinden rahatsız olan kitleler için, işgalci olarak görülen Araplara karşı savaşmak ve onların mallarını ele geçirmek, bir kurtuluş ve meşru intikam biçimi olarak algılanmaktaydı. Bu kitleler, artık kaybedecek hiçbir şeyi kalmamış insanlar olarak Bâbek'i bir temsilci olarak gördüler ve etrafında birleştiler.²⁸⁴

Bâbek'in isyanının ardından Hürremî hareketi Azerbaycan merkezli hâle gelmiş ve farklı bölgelerden gelen gönüllülerle güç kazanmıştır. Öte yandan Cibâl bölgesi de bu isyan hareketinden yoğun biçimde etkilendi. Rey, Hemedan, İsfahan, Masebazan, Erdebil, Cürcân ve Arran gibi bölgelerde, Aras Nehri kıyısındaki Bezz şehri merkezli olarak halkın önemli bir kısmı Bâbek'in hareketine katıldı. Bâbek'in Abbâsî kuvvetlerine karşı kazandığı zaferler, onun halk nezdindeki itibarını artırdı ve destek dalgasını büyüttü. Bu süreçte Bizans da doğrudan olmasa da dolaylı olarak Bâbek'i destekleyen güçler arasında yer aldı.²⁸⁵

²⁸³ G. H. Yüsofi, "Bâbak Korrami", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 13 Haziran 2025); Hasan Ali Yücel, *Nizamü'l-Mülk Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), s.329; Ebülfez Elçibey, "Bâbek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri", çev. Muhammet Kemaloğlu, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi* 4/8 (2013), s.30.

²⁸⁴ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 3/s.177; Mehmet Azimli, "İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı (Abbâsiler I)", *Abbâsîler'in İlk Döneminde Farisî Karakterli İsyanlar* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 5/s.240-241.

²⁸⁵ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Tarih-i Güzîde*, s.253; Kemal Aliyev - Feride Aleyeve, *Azerbaycan Antik Dövrüde (Azerbaycan Antik Devirde)* (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1997), s.48.

Bâbek'in art arda elde ettiği askerî başarılar, hem şöhretini hem de halk desteğini artırdı. Üç ayrı Abbâsî ordusunu mağlup ettiği dönemde, 204/820 yılında Azerbaycan Valisi Yahya b. Muâz görevlendirildi ancak başarısız oldu. Ardından gönderilen İsâ b. Muhammed (822), Ali b. Sadaka (825) ve Muhammed b. Humeyt (830) idaresindeki birlikler de Bâbek karşısında yenilgiye uğradı. Bu zaferler, özellikle Kum başta olmak üzere Cibâl bölgesinde yeni ayaklanmaları teşvik etti.²⁸⁶ Halife Me'mûn'un Bizans seferine çıktığı sırada, Hurremîler Cibâl, Fars ve Kuhistan bölgelerinde eş zamanlı baskınlar düzenlediler. İsfahan'da Ali Mezdek liderliğinde büyük çaplı bir isyan başlatıldı. Bu hareket, Abbâsî hilafetinin doğu ile Bağdat arasındaki bağlantısını keserek ekonomik ve lojistik dengeleri sarstı. Yaşanan gelişmelerin ardından kaynaklardan anlaşıldığına göre, Halife Me'mûn bu gelişmeler üzerine Cibâl, Ermenistan ve Azerbaycan valiliği için Abdullah b. Tâhir'i ya doğrudan atamış ya da bu görev ile Horasan valiliği arasında bir tercih yapmasını istemiştir. Sonuçta Abdullah b. Tâhir Horasan'a gitmeyi seçmiş ya da halife onu oraya göndermiştir.²⁸⁷

Halife Me'mûn, Bâbek'le mücadele görevini Cibâl, Kum, İsfahan ve Azerbaycan valisi olan Ali b. Hişâm'a devretmiştir. Ancak Ali b. Hişâm, görevinde zalimce davranarak halkı ezmiş, erkekleri öldürmüş, mallara el koymuş ve hatta halifenin elçisi Uceyf b. Anbese'yi öldürmeyi planlayıp ardından Bâbek'e katılmak istemiştir. Fakat Uceyf, onu tutuklayarak Halife Me'mûn'a teslim etmiş ve Ali b. Hişâm 217/832 yılında infaz edilmiştir. Bunun ardından halife, Cibâl valiliği ve Hurremîlerle savaşın yürütülmesi görevini Tâhir b. İbrâhîm'e vermiştir. Ancak Halife Me'mûn'un Bizans'a karşı yürüttüğü askerî sefer, Hurremîlere karşı kapsamlı bir operasyon yapılmasını engellemiş ve bu da onların daha da güç kazanmasına yol açmıştır.²⁸⁸

Me'mûn, 218/833 yılında bu Bizans seferinde hayatını kaybetmiştir. Bundan dolayı Bâbek'e yönelik askerî müdahaleleri sonuçsuz kalmış, Hemedan, İsfahan, Masebzân ve Mehrucân'dan büyük topluluklar isyana katılmıştır.²⁸⁹ Cibâl bölgesindeki yayılma Bağdat'a doğru ilerlemiş ve bu durum Abbâsî yönetimi için ciddi bir tehdit hâline gelmiştir.²⁹⁰

²⁸⁶ Azimli, "İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı (Abbâsiler I)", 5/s.244.

²⁸⁷ Yûsofî, "Bâbak Korrâmî".

²⁸⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/s.376-377; Yûsofî, "Bâbak Korrâmî".

²⁸⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VI/s.383; Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, s.39-40.

²⁹⁰ Azimli, "İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı (Abbâsiler I)", 5/s.245.

Halife, Mu'tasım, 218/833 yılında tahta geçtiğinde, Bâbek'in isyanı artık Abbâsî Devleti açısından sadece bir güvenlik meselesi değil, doğrudan devletin bekasını tehdit eden bir kriz hâlini almıştı. Bu dönemde, Hürremîlerin faaliyetleri yalnızca Azerbaycan ile sınırlı kalmayıp, Ermenistan, Rey ve Cibâl bölgesine kadar yayılmıştı. Bâbek'in nüfuzu ve etkisi, sadece dağlık bölgedeki küçük isyancı gruplarla sınırlı olmayıp, geniş çaplı bir sosyal ve mezhebî harekete dönüşmüştü. Halife Mu'tasım, Hürremîlerle savaşmak üzere tecrübeli komutanlardan oluşan bir dizi birlik sevk etti. İlk olarak, Amr b. Ma'dikarib (bazı kaynaklarda Ma'dikerb) komutasında bir birlik gönderilmiş, ancak bu kuvvet Bâbek karşısında başarılı olamamıştır. Bu büyük isyandan dolayı devleti kurtarmak için Abbâsî ordusuna Türkleri almaya başladı.²⁹¹ Sonrasında, Cibâl valisi ve halifenin önemli komutanlarından olan Türk asıllı Boğa el-Kebîr görevlendirilmiştir. Boğa, 221/836 yılında Bağdat'tan yola çıkarak önce Medâin, oradan da Hemedan üzerinden Azerbaycan'a ulaşmış ve bölgede kapsamlı bir askerî harekât başlatmıştır. Boğa, yerel aşiretlerle işbirliği yaparak yolları ve geçitleri kontrol altına almış, isyancıların ikmal hatlarını kesmiş ve Bâbek'in destekçilerine ağır darbeler indirmiştir. Onun uyguladığı kuşatma stratejisi, doğrudan çatışmaya girmek yerine Bâbek'in dış dünya ile olan bağlantılarını koparmaya ve onu izole etmeye yöneliktir.²⁹²

Ardından Abbâsî ordularının başına Halife, Mu'tasım'ın en güvendiği Türk komutanlardan Afşin (Heydâr b. Kâvûs) getirilmiştir. Afşin, 221/836 yılının sonlarında ya da 222/837 yılının başlarında sefere çıkmış ve Bâbek'in kalesine doğru ilerlemiştir.²⁹³ Savaş boyunca Afşin, hem askerî hem de psikolojik savaş yöntemleri uygulamıştır. Önce çevre bölgeleri Bâbek'in elinden almış, sonra da Bâbek'in müttefiklerini tarafsızlaştırmıştır. Afşin'in uyguladığı yöntemlerden biri, Bâbek'in kaleleri arasındaki haberleşmeyi kesmek, kervan yollarını kontrol altına almak ve Bâbek'in ikmal zincirini sabote etmek olmuştur. Bu uzun süren kuşatma sürecinde Bâbek'in birlikleri açlık, susuzluk ve moral bozukluğuyla karşı karşıya kalmış; bazı birlikler teslim olmuş ya da firar etmiştir. Sonunda, 222/837 yılında Afşin'in ordusu Bazz kalesini kuşatıp içeri girmeyi başarmış, Bâbek ise çok az sayıda adamıyla birlikte kaçmıştır. Ancak kısa süre sonra yakalanarak Abbâsî güçlerine teslim edilmiştir. Bâbek, yakalandıktan sonra zincire vurularak Samarra'ya götürülmüş ve burada Halife, Mu'tasım'ın huzuruna çıkarılmıştır.

²⁹¹ Ebû Osmân Amr b. Bahr Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988), s.61.

²⁹² Houlih Mehdi Zain Alabden, *Bâbek İsyanı ve Abbâsîler Açısından Sonuçları* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), S.40.

²⁹³ Elçibey, "Bâbek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri", s.31.

Halifenin emriyle, ağır bir işkenceyle idam edilmiş ve cesedi ibret olması için şehirde teşhir edilmiştir.²⁹⁴

Bâbek el-Hürramî'nin isyanı sırasında özellikle Hemedan ve çevresi (Kerec-i Ebî Dülef, Mâsebezân, Mihricân-ı Kazak) Hürremiyye hareketinin önemli merkezleri hâline gelmiştir. Hemedan, destekçilerin çokluğu nedeniyle isyanın komuta merkezi olarak seçilmiş ve bu çevrede isyancılar halkı ve hac yollarını hedef alan saldırılar düzenlemiştir. Hac güzergâhının güvenliğini tehdit eden bu durum üzerine Halife Mu'tasım, İshâk b. İbrâhim b. Mus'ab'ı hem vali hem de ordu komutanı olarak Hemedan'a göndermiştir. Yapılan askerî müdahale sonucu Hemedan'daki isyancılar bastırılmış, yaklaşık 60.000 kişinin öldürüldüğü bildirilen çatışmalardan sonra sağ kalan isyancılar bölgeden uzaklaştırılmıştır.²⁹⁵

2. 5. Cibâl Bölgesinde Mahallî Hanedanlıkların Hâkimiyeti

IX. yüzyılda Abbâsî merkezî otoritesinin zayıflamasıyla birlikte, özellikle Horasan, Sistan, Taberistan ve Cibâl gibi eyaletlerde yarı bağımsız ya da fiilen bağımsız yönetimlerin kurulması mümkün hâle gelmiştir.²⁹⁶ Abbâsî yönetimi, özellikle Halife Me'mûn (813–833) sonrasında idarî istikrarını kaybetmiş, hilâfet makamı giderek sembolik bir nitelik kazanmıştır. Halifeler, saray bürokrasisi, vezirlik kurumu ve çoğunlukla Türk asıllı askerî komutanların etkisi altında kalmıştı,²⁹⁷ bu durum, başkent Bağdat dışında kalan bölgelerde merkezî denetimin zayıflamasına ve yerel güç odaklarının kendi siyasal yapılanmalarını oluşturmalarına zemin hazırlamıştır. Merkezî otoritenin özellikle doğu eyaletlerine askerî ve mali açıdan müdahale kapasitesini yitirmesi, mahallî hanedanlıkların fiilî bağımsızlıklarını ilan etmelerini kolaylaştırmıştır.

Öte yandan, Abbâsî yönetimi, uzak eyaletlerde kamu düzenini sağlamak ve vergi tahsilatını yürütmek amacıyla bölgesel komutan ve valilere geniş yetkiler tanımıştır. Ancak zamanla bu valiler, bulundukları bölgelerde güçlü askerî yapılar kurarak merkezden bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. Her ne kadar Abbâsîler, Emevîlere kıyasla İranlı unsurlara daha fazla yer vermiş olsalar da, İranlı aristokrasi ve halk kitleleri

²⁹⁴Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Tarih-i Güzîde*, s.253; Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, s.461; Yıldız, “Bâbek”, 4/s.376-377; Mes'ûdî, *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, s.248; Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055)*, s.59.

²⁹⁵ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/s.203; Çelik, “Abbâsîler Döneminde Hürremiye Mezhebi ve Babek İsyanı”, s.100.

²⁹⁶ Aylar, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Cibâl Bölgesi”, 4/s.72.

²⁹⁷ Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, s.61.

arasında Arap merkezli hilâfet sistemine karşı zaman zaman gizli bir direnç gelişmiştir. Bu direnç, zamanla Arap kökenli yönetime karşı bir tepkiselliğe dönüşmüştür.

Abbâsî hilâfetinin Sünnî karakterine karşın, İran'ın çeşitli bölgelerinde Şîî, Zeydî ve İsmâîlî mezheplerin etkisi oldukça güçlüydü. Bu durum, halk arasında Abbâsî otoritesine karşı alternatif bir dinî-siyasal meşruiyet zemininin oluşmasına neden olmuştur. Öte yandan, Abbâsî yönetiminin mali yönden zorlandığı dönemlerde, merkezî hazineye aktarılmak üzere eyaletlerden alınan ağır vergiler, halkı yerel isyanlara ve alternatif yöneticilere destek vermeye sevk etmiştir. Bu şartlar altında taşra bölgelerinde halk desteğini arkasına alan askerî liderlerin güç kazanması kolaylaşmıştır.

Bu bağlamda Cibâl bölgesi, söz konusu gelişmelerin etkili olduğu başlıca coğrafyalardan biri olmuştur. Gerek stratejik konumu gerekse toplumsal ve mezhepsel çeşitliliği nedeniyle bölge, hem Abbâsî yönetimine karşı çıkan unsurların hem de mahallî hanedanlıkların faaliyet alanı hâline gelmiştir. Cibâl bölgesinde hüküm süren önemli hanedanlıklar arasında Tâhirîler, Zeydîler, Saffârîler ve Ziyârîler yer almakta olup, bu yapılar bölgenin idarî ve siyasi dinamiklerini şekillendirmiştir.²⁹⁸

Adını kurucusu Tâhir b. Hüseyin'den²⁹⁹ alan Tâhirîler, Abbâsîler döneminde önemli bir güç haline gelmiştir. Hüseyin'in oğlu Tâhir Hârûnürreşîd döneminde Horasan Valisi Me'mûn'a bağlı olarak Rey valiliğine atanmış, ancak kısa süre içinde Abbâsîler içindeki büyük bir mücadelede kritik bir aktör haline gelmiştir.³⁰⁰ Hârûnürreşîd'in oğulları Emîn ve Me'mûn arasında yaşanan hilafet mücadelesi, savaşıla sonuçlanınca Zülyemineyn lakabıyla bilinen Tâhir b. Hüseyin, Horasan birlikleriyle Me'mûn'un safında yer alarak büyük başarılarla imza attı.³⁰¹ 195/811 yılında Emîn'in komutanı Ali b. İsmâ, Rey yakınlarında mağlup edilerek öldürüldü ve başı Horasan'daki Me'mûn'a gönderildi.³⁰² Aynı yıl içinde Emîn'in başka birliği Hemedan yakınlarında yenildi. Sonraki yıllarda Tâhir, Ahvaz, Vâsıt ve Medâin'i ele geçirerek Me'mûn'un güçlenmesini

²⁹⁸ Aygür Attar, "İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü", *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 52 (2008), s.6.

²⁹⁹ Hasan Kurt, "Tâhir b. Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/s.399-400.

³⁰⁰ Hasan Kurt, "Tâhirîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/s.403-404.

³⁰¹ Fikret Işıltan, "Tâhir b. Hüseyin", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), XI/s.631.

³⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VI/s.204-208; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Tarih-i Güzide*, s.246-245; Esmâiili, *Rey Şehrini Tarihîsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)*, s.69; Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.1031.

sağladı. 198/813 yılında Bağdat'ın Tâhir tarafından ele geçirilmesiyle birlikte Emîn öldürüldü ve Me'mûn'un halifeliliği kesinleşti.

Me'mûn, Tâhir'in hizmetlerine karşılık olarak ona Horasan valiliğini verdi.³⁰³ Bu görevin amacı, onun hilafet merkezindeki nüfuzunu sınırlandırmaktı. Tâhir b. Hüseyin, Horasan'a geçtiğinde Merv'i yönetiminin merkezi olarak belirledi ve bölgedeki etkinliğini artırdı.³⁰⁴ 205/821 yılında bağımsızlığını ilan eden Tâhirîler, yıkılışlarına kadar hâkimiyet sahalarını Horasan, Nişâbur, Herat, Merv, Belh, Mâverâünnehir, Taberistân, Gûrgan ve Cibâl bölgesinin yanı sıra Zağros Dağları eteklerindeki Hemedan, Nihâvend, Zencân, Kazvîn, Rey, Kum ve Kerec gibi önemli merkezlerde hüküm sürmüşlerdir. Daha sonraları ise Sistân, Fars ve Kirman gibi bölgelerde de etkili olmuşlardır.³⁰⁵

Taberistan ve Deylem, sarp dağlarla çevrili yapısı sayesinde Abbâsî halifelerinin takibine uğrayan muhalifler için güvenli bir sığınak haline gelmişti. Bu bölgeye sığınanlar arasında Hz. Ali'nin soyundan gelen bazı kimseler de bulunuyordu. Abbâsî otoritesine boyun eğmeyi reddeden Taberistan-Deylem halkı, Ehl-i Beyt mensuplarını sıcak bir şekilde karşılayınca, bölgeye gelenlerin sayısı giderek arttı. Öyle ki, Abbâsî baskısından kaçan Ali evlâdının bu dağlara sığınması artık bir gelenek hâline gelmişti. Bu süreçte, Taberistan ile Deylem arasındaki Rûyân bölgesine yerleşen Zeydîler, kendi mezheplerini yaymaya başladılar.³⁰⁶ Özellikle Hasan b. Zeyd'in tarih sahnesine çıkışı, Hazar Denizi'nin güneyinde Tahirîler'e karşı başlatılan isyana liderlik etmesi için yapılan davetle başladı. Hasan b. Zeyd, Irak'ta bulunduğu dönemde, Ali evlâdının önde gelen isimlerinden Ebû'l-Hüseyin Yahyâ b. Ömer et-Tâlibî el-Hüseyinî'nin 864 yılında Kûfe'de başlattığı isyana katılmıştı. Abbasîler'in büyük güçlkle bastırdığı bu isyan, Zeydîler'in de desteğiyle gerçekleşmiş ve Hasan b. Zeyd, bu mücadelenin öncü isimlerinden biri olarak yer almıştı.³⁰⁷

Abbâsî Halifesi Müstâîn-Billâh, Kûfe'de Yahyâ b. Ömer'in isyanının bastırılmasında önemli rol oynayan Tahirîler'in Irak ve Haremeyn valisi Muhammed b.

³⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VI/s.359; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Tarih-i Güzide*, s.251; Aylar - Hassani, "Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Rey Şehrine Dair Bazı Tespitler", s.1031.

³⁰⁴ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/s.189; Esmâeili, *Rey Şehrini Tarihsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)*, s.70-71.

³⁰⁵ Esmâeili, *Rey Şehrini Tarihsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)*, s.73-74.

³⁰⁶ "Zaydiyya", *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1986), XI/s.478; Hasan Yaşaroğlu, "Zeydîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/s.324-326.

³⁰⁷ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Tarih-i Güzide*, s.260; Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri (250-316/864-924)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), s.68-69.

Abdullah b. Tâhir'i ödüllendirmek amacıyla, ona Taberistan-Deylem sınırında yer alan Rûyân bölgesindeki bazı arazileri iktâ olarak tahsis etti. Ancak bu topraklar, Kelâr ve Şâlûs gibi sınır şehirlerinde yaşayan halk için son derece önemliydi. Zira bu bölgeler, verimli ormanlık alanlarıyla halkın hayvanlarını otlattığı, kışlık yakacak ve kereste ihtiyaçlarını karşıladığı alanlardı. Dolayısıyla yöre halkı, bu arazilerin ellerinden alınmasına şiddetle karşı çıkmaktaydı. Muhammed b. Abdullah, bu yeni arazileri mülküne katmak amacıyla bölgeye kendi kâtiplerinden birini gönderdi. Bu gelişmeden haberdar olan yerel halk, hızla örgütlenerek Tahirî hâkimiyetine karşı ciddi bir isyan başlattı.³⁰⁸ Böylece uzun süredir biriken öfke, doğrudan bir ayaklanmaya dönüştü. Deylemliler, bu mücadelede güç kazanmak için Taberistan'daki Alevîler'in önde gelen isimlerinden Muhammed b. İbrahim'e haber göndererek ona biat etmek istediklerini bildirdiler. Ancak Muhammed, bu görevi üstlenmeye uygun olmadığını belirterek, Hz. Hasan'ın soyundan gelen kayınbiraderi Hasan b. Zeyd'e tavsiye etti. Yahyâ b. Ömer'in isyanına katıldıktan sonra Kûfe'den kaçarak bölgeye sığınan Hasan b. Zeyd, o sıralarda Rey'de bulunmaktaydı. Deylemliler'in davetini kabul eden Hasan b. Zeyd, Abbâsîler'in sınır bölgesi olan Rûyân'a gelerek Ehl-i Beyt mensuplarının yanı sıra Deylem, Kelâr, Şâlûs ve Rûyân halkının biatını aldı. Böylece, 864 yılında Taberistan ve Deylem Zeydîleri (Aleviyye) adıyla yeni bir siyasi oluşum ortaya çıktı.³⁰⁹

Zeydîlerin ilk hedefi, sınır komşusu oldukları Cibâl bölgesi oldu. Hasan b. Zeyd, 865 yılında Cüstân b. Vehsûdân ile birlikte Ahmed b. Îsâ ve Kâsım b. Ali'yi Kazvîn, Rey, Ebher ve Zencân şehirlerini fethetmekle görevlendirdi.³¹⁰ Ardından, akrabalarından ve aynı ismi taşıyan bir diğer Hasan b. Zeyd'i Rey'e gönderdi. Bu kişi Rey'e girerek şehri ele geçirdi, Tâhirîler'in valisini bölgeden uzaklaştırdı ve yönetimi Muhammed b. Ca'fer adlı bir Alevî'ye bıraktı.³¹¹ Böylece Rey ve Kazvîn şehirleri, ilk kez Zeydîler'in kontrolüne geçmiş oldu. Bu gelişmeler üzerine, Tâhirî valisi Muhammed b. Tâhir b. Abdullah, Rey'i geri almak amacıyla Muhammed b. Mîkâîl'i bölgeye sevk etti. Ardından, Muhammed b. Mîkâîl ile Muhammed b. Ca'fer arasında şehrin dışında bir çarpışma yaşandı. Muhammed b. Mîkâîl, bu mücadelede üstün gelerek Muhammed b. Ca'fer'i esir

³⁰⁸ Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri (250-316/864-924)*, s.69-70.

³⁰⁹ Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri (250-316/864-924)*, s.81.

³¹⁰ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), VII/s.115-116; Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri (250-316/864-924)*, s.82-83; Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvîn Tarihi (24-323/ 644-934)*, s.52.

³¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VII/s.116; Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.1032.

aldı ve Rey'e girerek şehri ele geçirdi. Bu durum karşısında Hasan b. Zeyd, komutasını Vâcin adlı adamına verdiği yeni bir orduyu Rey üzerine gönderdi. Muhammed b. Mîkâil, gelen kuvvetlere karşı koymaya çalıştıysa da başarılı olamadı ve kaleye sığınmak zorunda kaldı. Ancak Vâcin ve adamları tarafından yakalanarak öldürüldü. Böylece Rey, yeniden Hasan b. Zeyd'in kontrolüne geçti.³¹² Bu sırada Abbâsî Halifesi Müsta'ın duruma müdahale etmek istediye de gönderdiği ordu, Tâhir b. Hüseyin'in hâkimiyet sahası olan Hemedan'ı aşamadı. Aynı yıl içinde, Tâhir b. Hüseyin'in sevk ettiği kuvvetler Zeydîlerin ilerleyişini durdurarak Rey'i yeniden Tâhirîler'in hâkimiyetine kattı.³¹³

Halife Mu'tezz, Zeydîlerin yükselişini durdurmak ve Cîbâl bölgesindeki şehirleri yeniden Abbâsî yönetimi altına almak için Türk asıllı komutanlardan Mûsâ bin Boğa'yı görevlendirdi. Mûsâ, önce Hüseyin el-Kevkebî'nin isyanını bastırmakla vazifelendirildi. 253 (867) yılında Kazvîn'de Kevkebî ile karşılaşan Mûsâ, bu mücadeleyi kazandı ve Kevkebî'yi Kazvîn'den çıkararak şehri yeniden Abbâsî yönetimine dâhil etti.³¹⁴ Kevkebî'nin bu yenilgisinin ardından müttefikleri Deylem bölgesine sığındı. Mûsâ ise görevlerini tamamladıktan sonra Rey ve Taberistan'a yöneldi.³¹⁵

Bu esnada Dülefi hânedânının kurucusu Ebû Dülef Kâsım b. Îsâ el-İclî'nin oğlu Abdülazîz tarafından 253/867 yılında Hemedan'da isyan etti. Söz konusu ayaklanma, yaklaşık 20.000 kişilik muhtemelen büyük oranda Hemedanlılardan oluşan bir kuvvetle gerçekleştirilmiş ve bölgedeki Abbâsî otoritesini ciddi biçimde tehdit etmiştir. Halife Mu'tez-Billâh, bu kalkışmayı bastırmak ve Dülefler'in fiilî merkez üssü hâline gelen Kerec'i tekrar merkezi idareye bağlamak amacıyla, Mûsâ b. Boğa'yı görevlendirmiştir. Mûsâ, yaklaşık 4.000 kişilik Türk askerinden oluşan bir birlikle Hemedan'a hareket etmiş, birliklerinden bir kısmını ise Müflih adlı komutanın idaresinde önden sevk etmiştir. Müflih komutasındaki öncü birlikler, Abdülazîz b. Ebû Dülef'in kuvvetleriyle Hemedan civarında karşı karşıya gelmiş ve çıkan muharebede isyancı orduyu mağlup etmiştir. Bu çatışma sonrasında Abdülazîz ve yanındakiler geri çekilmek zorunda kalmıştır. Müflih,

³¹² Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, *Tarih-i Güzîde*, s.260; Aylar - Hassani, "Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Rey Şehrine Dair Bazı Tespitler", s.1032.

³¹³ Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil bin Şihâbüddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), XI/s.32; Hasan Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2002), s.106-108; Çelik - Rençber, "İslam Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasi Tarihi", s.51-52.

³¹⁴ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/s.250.

³¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VII/s.155; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, *Tarih-i Güzîde*, s.262; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbâsîler Dönemi)* (İstanbul: Ensar Kitap, 20175), 4/s.301-302; Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri (250-316/864-924)*, s.83; Tüfenk, *Fethinden Büveyhîler'e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/644-934)*, s.52.

bu askerî başarının ardından Abdülazîz'in sığındığı ve ikamet ettiği Kerec üzerine ilerlemeye karar vermiştir. Kerec dışında vuku bulan ikinci muharebede de Abbâsî kuvvetleri üstünlük sağlamış ve isyancı birlikleri yeniden bozguna uğratmıştır. Aldığı ağır yenilgiye rağmen Abdülazîz, son bir hamleyle bizzat Mûsâ'nın birliklerine karşı yeni bir saldırı gerçekleştirmiş; ancak bu girişim de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Nihayetinde Müflîh, Kerec üzerine tam bir kontrol kurarak burayı yeniden Abbâsî idaresi altına almayı başarmıştır.³¹⁶

Hemedan'daki isyanı bastırdıktan sonra 255 (869) yılında Rey'e gelen Mûsâ, Müflîh'i Taberistan üzerine sevk etti. Müflîh, kısa süre içinde Hasan b. Zeyd'i mağlup etmeyi başardı. Aynı dönemde halife Mu'tez, hilafetten indirildi ve yerine Mühtedî getirildi. Yeni halife, Rey'den Samerra'ya hareket eden Mûsâ'ya bir mektup göndererek geri dönmesini ve sınır bölgelerini korumasını istedi. Ancak Mûsâ, bu emre uymadı. Bunun üzerine halife Mühtedî, durumu ciddiye alarak Hâşimoğullarından iki kişiyi gönderip Mûsâ'yı geri dönmeye ikna etmeye çalıştı; bu kişiler ona hem mali yetersizlikleri hem de Rey'i terk etmesinin doğuracağı Alevî (Zeydî) tehdidini hatırlattılar. Fakat Mûsâ yine de Rey'e dönmeyi reddetti.³¹⁷ Mûsâ b. Boğa'nın Samerra'ya hareket etmesini fırsat bilen Hasan b. Zeyd, Ramazan 256 (Ağustos 870) tarihinde Rey şehrini yeniden ele geçirdi. Bunun üzerine halife, Şevval 256 (Eylül 870) tarihinde Mûsâ b. Boğa'yı bir kez daha Rey'e gönderdi. Mûsâ, Rey'e ulaşarak Hasan b. Zeyd'i mağlup etti ve şehri tekrar Abbâsî hâkimiyetine kattı.³¹⁸

Mûsâ b. Boğa, Rey'de kazandığı zaferin ardından Kazvîn'e ilerleyerek burada Zeydî lideri Dâ'î'nin müttefiklerinden oluşan orduyu da mağlup etti ve şehri yeniden Abbâsî topraklarına kattı. Bu zaferin ardından şehir valisini öldürerek mallarına el koyan Mûsâ, Halife Hârûn Reşîd döneminde inşasına başlanan surları tamamlatarak Kazvîn'in savunma altyapısını güçlendirdi.³¹⁹ Ancak Mûsâ'nın bölgeden ayrılmasının ardından Kazvîn kısa sürede yeniden Zeydîlerin kontrolüne geçti. Takip eden süreçte, Abbâsî komutanlarından Ezgütekin Kazvîn'i tekrar ele geçirmeyi başardı.³²⁰ Fakat bölgedeki

³¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, 1994, XI/s.41-42.

³¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VII/s.171.

³¹⁸ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Tarih-i Güzide*, s.251; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, 1994, XI/S.60; Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.1032-1033.

³¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VII/S.169-171; Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/ 644-934)*, s.52-53.

³²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VII/s.351; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, 1994, XI/s.100.

askerî ve idarî istikrarsızlık devam etmekteydi. Bu gelişmeler üzerine Abbâsî Halifesi Mu'temid, Zeydî lideri Hasan b. Zeyd'i durdurmak amacıyla bir ay sonra Mûsâ b. Boğa'yı yeniden görevlendirdi. Mûsâ, 257/872 yılında Rey'i Zeydîlerden alarak Salâbî (veya bazı kaynaklara göre Salânî) adlı bir şahsı vali olarak atadı.³²¹ Ancak bu hâkimiyet uzun sürmedi; 258/873 yılında Zeydîler Rey'i bir kez daha ele geçirdi. Bu gelişmeler, Abbâsî halifelerinin tüm askerî müdahalelerine rağmen bölgede kalıcı bir hâkimiyet kuramadıklarını göstermektedir. Zira merkezî hilâfet otoritesinde ciddi bir istikrarsızlık söz konusuydu. Öyle ki, 249/864 ile 258/873 yılları arasındaki kısa zaman diliminde Abbâsî tahtında üç kez halife değişikliği yaşanmıştır.

Cibâl bölgesinde bu gelişmeler yaşanırken Saffariler³²² tarih sahnesine çıkmaktaydı. Saffarilerin kurucusu Yakûb b. Leys'in³²³ siyasî yükselişi, bölgedeki ayyâr gruplarıyla kurduğu ilişkiler ve Tâhirîler'e karşı gerçekleştirdiği askerî seferlerle başlamıştır. 846–858 yılları arasında Büst ve Sîstân çevresinde yaşanan iç karışıklıklarda etkin rol oynayan Yakûb'un halk nezdindeki itibarı, diğer yerel liderlerin meşruiyetini zayıflatmıştır. Nihayet 861 yılında halkın biatiyle resmen emir ilan edilmesiyle birlikte Saffârîler Devleti, Abbâsî hilafeti karşısında bağımsız bir siyasal güç olarak tarih sahnesine çıkmıştır. 872 yılına gelindiğinde Yakûb b. Leys, Tâhirîler hanedanına son vererek Horasan'ın siyasi kaderini doğrudan belirleyen bir güç konumuna ulaşmıştır.³²⁴ Ancak 874 yılında, Horasan'ın önde gelen isimlerinden Abdullah es-Siczî ile arasında anlaşmazlık çıkmıştır. Bu gelişme üzerine Abdullah, can güvenliğini sağlamak amacıyla Taberistan'a sığınmış ve burada Zeydî emîri Hasan b. Zeyd'in himayesine girmiştir. Yakûb, Abdullah'ın iadesini talep etmişse de bu talep Hasan tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine Yakûb b. Leys, askerî bir harekâta girişerek önce Nîşâbur'u, ardından tüm Horasan'ı ele geçirmiştir.³²⁵

259/872 yılında Tâhirîler hanedanlığına son veren Saffârîler'in kurucusu Yakûb b. Leys, Nîşâbur ve Horasan'ı ele geçirdikten sonra Cibâl bölgesine yönelmiştir. Abbâsî Halifesi Mu'temid, onun ilerleyişini durdurmak amacıyla bazı stratejik bölgelerin yönetimini Yakub'a vermek zorunda kalmıştır. Bu vilayetler arasında Rey, Kazvîn ve

³²¹ Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.1033.

³²² Bkz. Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/s.464-465.

³²³ Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Amr b. Leys", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/s.86-87.

³²⁴ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Tarih-i Güzîde*, s.262.

³²⁵ Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055)*, s.69.

Zencân da yer almaktaydı.³²⁶ Yakub, Kazvîn ve çevresinin idaresini Mesrûr el-Belhî'ye bırakmıştır. Ancak bu kazanımlar kısa ömürlü olmuş, Yakub yaklaşık iki yıl sonra Abbâsî ordularına karşı mağlup edilmiştir.³²⁷

Yakub b. Leys daha sonra Abdülazîz b. Ebî Dülef'in kontrolü altındaki İsfahan'ı da ele geçirmiştir. 253 (867)'te ise Abdülaziz b. Ebû Dülef, İsfahan'a vali olarak atanmıştı. Dülefî ailesi aynı zamanda Hemedan, Dinever ve Nihavend gibi şehirlerde de nüfuz sahibiydi.³²⁸ Ne var ki, Yakub'un İsfahan'daki yönetimi halk tarafından hoş karşılanmamıştır. Bir süre boyunca Ebû Dülef ailesi, Saffârîler adına İsfahan'da idarî görevlerde bulunmaya devam etmiştir. Bu durum, 271/884 yılında Ahmed b. Abdülazîz b. Ebî Dülef'in, Yakub'un kardeşi Amr b. Leys'i şehirden çıkarmasına kadar devam edecektir.³²⁹

874–875 yıllarında Abbâsî Halifesi Mu'temid 'alâllâh (h.870–892), doğu vilayetlerinin idaresini kardeşi ve naibi olan Ebû Ahmed'e devretmiştir. Hatta onu, kendi oğlu Ca'fer'den sonra hilâfetin varisi olarak tayin etmiştir. Böylece Ebû Ahmed Nâsır li-Dînillâh el-Muvaffak, İsfahan da dâhil olmak üzere birçok stratejik bölgenin yönetiminden sorumlu olmuştur.³³⁰ 265 (878–879) yılında yaşanan gelişmeler, bölgede yeni bir kriz ortaya çıkarmıştır. Bu yıl, Kasım b. Mehât adlı bir şahıs, Ebû Dülef ailesinden Abdülazîz'in oğlu Dülef b. Abdülazîz b. Ebû Dülef'e saldırarak onu İsfahan'da öldürmüştür. Ancak saldırının intikamı gecikmemiş; Ebû Dülef ailesine bağlı bazı unsurlar Kasım'ı öldürerek, liderlik için Ahmed b. Abdülazîz'i öne çıkarmışlardır. Ahmed b. Abdülazîz, Saffârîler ve Abbâsîler ile kurduğu değişken ilişkiler üzerinden öne çıkmıştır. Bir dönem Yakûb b. Leys'in komutanı olan Ahmed, daha sonra Abbâsîler ile yakınlaşmış ve İsfahan, Fars ve Kirman gibi bölgelerde vali olarak görev yapmıştır.³³¹

Bu dönemde Halife Mu'temid, Saffârî hanedanından Amr b. Leys'i Horasan, Fars ve İsfahan vilayetlerinin valiliğine atamış ve bu tayin işlemini resmî bir fermanla bildirmiştir. Ertesi yıl, 266 (879–880), Amr b. Leys, Ahmed b. Abdülazîz'i İsfahan valisi

³²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VII/s.241.

³²⁷ Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/ 644-934)*, s.53; Esmaeili, *Rey Şehrinin Tarihsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)*, s.88.

³²⁸ Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, s.40-41.

³²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VII/s.416; Kamaly, "İsfahan VI. Medieval Period"; Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, s.41-42.

³³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VII/s.231; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, 1994, XI/s.74; Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, s.41.

³³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VII/s.277; Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, s.41-42.

olarak desteklemiştir. Bu ittifak sayesinde Ahmed, şehrin yönetimini ele geçirmiş; bağlılığını göstermek amacıyla topladığı vergileri değerli hediyeler eşliğinde Halifenin naibi Muvaffak’a göndermiştir.³³²

Bununla birlikte Ahmed b. Abdülaziz’in İsfahan’daki yönetimi büyük ölçüde Amr b. Leys’in desteğine dayanıyordu. Nitekim 269 (882–883) yılında Ahmed b. Abdülaziz, adına bastırdığı sikkelerde hem kendi ismine hem de Saffârî emîrinin adına yer vererek İsfahan’daki idarenin Saffârî hâkimiyetine bağlı olarak yürütüldüğünü açıkça göstermiştir. Başlangıçta Abbâsî halifesine bağlılığını bildiren Amr b. Leys, zamanla Halifenin kardeşi Muvaffak ile ilişkilerini bozmuş ve Abbâsî yönetimiyle çatışmaya girmiştir. Buna rağmen Halife, geniş Horasan bölgesinin Ceyhun Nehri’ne kadar uzanan yönetimini yine Amr’a emanet etmişti.³³³ Ancak 271 (884–885) yılına gelindiğinde, Muvaffak Amr’a karşı askerî harekâta karar vermiş ve bu doğrultuda Ahmed b. Abdülaziz’e Amr’a saldırması emrini vermiştir. Yaşanan mücadelede Amr b. Leys yenilgiye uğratılmış ve İsfahan yeniden Abbâsîlerin doğrudan yönetimi altına girmiştir.³³⁴

266 (879) yılına gelindiğinde, Saffârîler ile Zeydîler arasındaki çekişmenin doğurduğu otorite boşluğundan faydalanan Türk asıllı Abbâsî komutan Asâtekîn, Cîbâl bölgesinin idarî merkezi konumundaki Rey’in hâkimiyetini ele geçirdi.³³⁵ Ardından oğlu Özgütekin ile birlikte Kazvîn’e giderek, şehrin idarecisi Kayıgılık’ın kardeşiyle bir barış anlaşması yaptı.³³⁶ Ancak Özgütekin, yapılan anlaşmaya rağmen Kazvîn’in önde gelenlerinden Muhammed b. Fadl b. Sinan el-İclî’yi esir aldı ve mallarına el koydu. Ayrıca Kazvîn halkından bazı kişilerin mülklerine ve topraklarına da el koyduğu bildirilmektedir. Özgütekin, Kazvîn’i ele geçirdikten sonra şehrin askerî potansiyelinden de faydalanmıştır. Nitekim 272 (885) yılında, Zeydî emîri Hasan b. Zeyd’in halefi olan Muhammed b. Zeyd ile Rey’de yapılacak bir savaş için Kazvîn’den dört bin kişilik bir kuvvet toplamış ve bu sefer neticesinde Muhammed b. Zeyd’i mağlup etmiştir.³³⁷

³³² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, 1994, XI/s.82; Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, s.41.

³³³ Merçil, “Saffârîler”, 35/s.464-465; Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, s.42.

³³⁴ Kamaly, “İsfahan VI. Medieval Period”.

³³⁵ Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055)*, s.73.

³³⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, 1991, VII/s.277.

³³⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, 1991, VII/s.304; Aylar, “Abbâsîler’in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum”, s.1033-1034; Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler’e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/644-934)*, s.53.

267 (880/881) yılında ise Abbâsî Halifesi Mu'temid'in önde gelen Türk kumandanlarından Kayıklık et-Türkî ile Ahmed b. Abdülazîz, Hemedan'a bağlı Kirmîsîn'de karşı karşıya geldiler. Taraflar arasında meydana gelen muharebede Ahmed b. Abdülazîz mağlup olmuş ve Kayıklık Hemedan'a girerek şehri yeniden Abbâsî denetimi altına almıştır. Ancak kısa süre sonra Ahmed b. Abdülazîz, Hemedan'daki Kayıklık'a saldırmış ve kesin bir zafer elde ederek şehri geri almıştır. Bu çatışmanın ardından, Abbâsî komutanı Hemedan'a bağlı Saymera'ya çekilmek zorunda kalmıştır.³³⁸

Zeydî hareketinin önde gelen liderlerinden Hasan b. Zeyd'in 270/884 yılında Âmul'de vefat etmesinin ardından, yerini kardeşi ve halefi Muhammed b. Zeyd almıştır. Muhammed'in liderliği altında Zeydîler, Cibâl bölgesindeki etkinliklerini sürdürmeye çalışmış, özellikle Rey şehri üzerindeki hâkimiyetlerini pekiştirme gayreti içinde olmuşlardır. Nitekim 272/885 yılına gelindiğinde, Muhammed b. Zeyd'in Rey şehrini fiilen kontrol altında tuttuğu anlaşılmaktadır. Ancak bu hâkimiyet kısa süreli olmuştur. Cemâziyelevvel 272 (Kasım 885) tarihinde Kazvîn hâkimi ve Abbâsî yanlısı Türk kumandanlarından Ezgütekin, dört bin kişilik bir kuvvetle Kazvîn'den Rey üzerine yürümüştür. Muhammed b. Zeyd ise Deylem, Taberistan ve Horasan bölgelerinden derlenen oldukça kalabalık bir orduya sahip olmasına rağmen, iki ordu arasında gerçekleşen muharebede ağır bir yenilgiye uğramıştır. Bu çatışma sonucunda Ezgütekin, önemli miktarda ganimet elde etmiş ve Rey şehrine girerek, halktan bir milyon dinar toplamak suretiyle ekonomik kontrolü de ele geçirmiştir. Ardından kendi adamlarını Rey ve çevresindeki idarî görevlere atayarak Abbâsî otoritesini yeniden tesis etmiştir.³³⁹

Bu dönemde Horasan valiliğini elinde bulunduran Râfî' b. Herseme diğer bölgelerdeki hâkimiyetini artırmak amacıyla, Zeydî emîri Muhammed b. Zeyd ile Cürcân ve Kazvîn'de şiddetli çatışmalara girmiştir. Yapılan mücadeleler sonucunda söz konusu bölgeler Zeydîlerin elinden alınmış ve bu kesimdeki Zeydî nüfuzu sona erdirilmiştir. Râfî, 276/889 yılına kadar Rey'de konuşlanmış ve burayı üs olarak kullanmıştır. 278/891–892 yılına kadar şehrin kontrolünü sürdürmüştür.³⁴⁰

³³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VII/s.391.

³³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, 1994, X/s.100; Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.1034; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VII/s.351.

³⁴⁰ Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055)*, s.74.

Ancak 279/892 yılına gelindiğinde, Abbâsî Halifesi, Mu'tazîd, Râfî' b. Herseme'ye gönderdiği bir mektupta, Rey çevresinde Abbâsî otoritesine bağlı köylerin boşaltılmasını talep etmiştir. Râfî' bu emre karşı çıkmış ve Abbâsî merkezine karşı açıkça itaatsizlik gösteren bir tutum sergilemiştir. Bu durum üzerine Halife, Mu'tazîd, Râfî'yi görevden alarak Horasan valiliğini Saffârî emîri Amr b. Leys'e vermiştir. Aynı zamanda, Benî Dülef ailesine mensup Ahmed b. Abdülazîz b. Ebî Dülef'e haber ederek Râfî'yi Rey'den çıkarmak üzere bir emir gönderilmiştir.³⁴¹

Ahmed, halifenin talimatı doğrultusunda Rey üzerine yürümüş ve Râfî''yi mağlup etmiştir. Mağlubiyetin ardından Râfî', Cürcân bölgesine çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak 280/893–894 yılında Ahmed b. Abdülazîz'in vefatıyla bölgede yeni bir siyasi boşluk ortaya çıkmıştır. Bu durumu değerlendiren Râfî, yeniden Rey'e dönerek şehrin kontrolünü ele geçirmiştir. Ahmed'in oğulları Amr ve Bekr, babalarının yerini alarak bir direniş girişiminde bulunsalar da, Râfî karşısında tutunamamışlardır. Söz konusu çatışmalar neticesinde birçok destekçilerini kaybeden Amr ve Bekr, 893 yılında İsfahan'a sığınmak zorunda kalmışlardır. Râfî', tekrar Rey'e yerleşmiş ve yıl sonuna kadar burada kalmaya devam etmiştir.³⁴²

Bu gelişmeler üzerine Abbâsî Halifesi, Mu'tazîd, Rey ve Cibâl bölgesindeki karışıklıkları sona erdirmek amacıyla 281/894–895 yılında oğlu el-Muktefî Ali'yi bölgeye göndermiştir. El-Muktefî, Rey'in yanı sıra Kazvîn, Zencân, Ebher, Kum, Hemedan ve Dînever şehirlerinin yönetimini üstlenmiş ve Rey'e yerleşmiştir.³⁴³ Bu süreçte Saffârî emîri Amr b. Leys, el-Muktefî'ye bağlılığını bildirmiş ve çeşitli hizmetlerde bulunmuştur.³⁴⁴

Zamanla, Râfî b. Herseme'nin Rey valisi olarak atadığı Hasan b. Ali el-Kûre, bin kişilik kuvvetle el-Muktefî'ye sığınmış ve can güvenliği talebinde bulunmuştur. El-Muktefî, onu ve beraberindekileri Abbâsî Halifesi, Mu'tazîd'a göndermiştir. Halife ise bu dönemde oğlu el-Muktefî'ye destek sağlamak amacıyla 282/895 ve 283/896 yıllarında veziri Ubeydullah b. Süleyman'ı Rey'e yollamıştır. Ubeydullah, kendisine tevdi edilen

³⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VII/s.381-382; Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.1034; Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055)*, s.75.

³⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VII/s.380-381; Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.1034.

³⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VII/s.390; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, 1994, XI/s.133; Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055)*, s.76.

³⁴⁴ Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.1034.

görevleri başarıyla tamamladıktan sonra Bağdat'a geri dönmüştür. Son olarak, 283/896 yılında Râfi b. Herseme, Amr b. Leys karşısında ağır bir yenilgiye uğramış ve böylece siyasî olarak etkisiz hâle getirilmiştir. Bu başarının ardından Halife, Mu'tazîd, 284/897 yılında Amr b. Leys'i hil'at ve sancaklarla taltif ederek Rey valiliğine resmen tayin etmiştir.³⁴⁵

889–890 yıllarında, Abbâsî Halifesi Mu'temid'in fiilî yönetimini elinde bulunduran kardeşi ve naibi Muvaffak Billâh'ın Cibâl bölgesine yönelik askerî faaliyetleri kapsamında İsfahan üzerine bir sefer gerçekleştirdiği görülmektedir. Başlangıçta Muvaffak'ın hedefinde doğrudan İsfahan bulunmamakla birlikte, bölgeye ulaştığında yerel güçlerden Ahmed b. Abdülazîz b. Ebû Dülef'e karşı askerî müdahalede bulunmak amacıyla rotasını bu şehre çevirmiştir. Muvaffak'ın yaklaşmakta olduğu haberini alan Ahmed b. Abdülazîz, ailesi ve askerî birlikleriyle birlikte İsfahan'ı terk ederek geri çekilmiştir. Hatta Ahmed'in, şehirdeki mallarını ve konutunu olduğu gibi bırakarak Muvaffak'ın konaklamasını kolaylaştıracak bir tutum sergilediği kaynaklarda ifade edilmektedir.³⁴⁶ Bu gelişme, Abbâsî merkezî otoritesine karşı doğrudan bir direniş yerine uzlaşya dayalı pasif bir geri çekilme stratejisinin izlendiğini göstermektedir.

Ahmed b. Abdülazîz'in 893–894 yıllarında vefatının ardından, Dülefîlerin yeni lideri kardeşi Ömer b. Abdülazîz olmuştur. Halife Mu'tazîd tarafından 894–895 yıllarında İsfahan, Nihâvend ve Kerh şehirlerinin valiliği Ömer'e tevdi edilmiştir. Ancak, 896 yılında Halife'nin güçlü veziri Ubeydullah b. Süleyman, Ömer üzerine bir askerî harekât düzenlemiştir. Bu gelişme karşısında Ömer, vezire bir elçi göndererek eman talebinde bulunmuş ve bu talep kabul edilmiştir. Bu süreçte İsa en-Nûşerî adlı yerel bir figür, İsfahan'da idareyi geçici olarak ele geçirmiş ve yönetimi fiilen kontrol ettiğini ilan etmiştir.³⁴⁷ Ancak İsa, bu kontrolü Ömer b. Abdülazîz adına yürüttüğünü belirtmiş, böylece hem yerel halkı hem de Abbâsî merkezini karşısına almamaya çalışmıştır. Bu olay, Cibâl bölgesindeki yerel hanedanlarla Abbâsî halifeliği arasındaki ilişkilerin ne denli esnek, zaman zaman da taktiksel olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Halife, Mu'tazîd, Abbâsî otoritesini yeniden tesis etme amacıyla yürüttüğü siyasî ve askerî faaliyetler neticesinde Cibâl bölgesini başarıyla muhalif yerel hanedanlıkların

³⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VII/s.401.

³⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VII/s.365; Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, s.42.

³⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VII/s.400; Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, s.43.

elinden alarak merkezi yönetime bağlamayı başarmıştır. Ancak, Mu'tazıd'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Halife Muktefi döneminde, bu dengede önemli bir kırılma yaşanmıştır. Muktefi, babasının Fars vilayetine yerleştirdiği ve bölgenin güvenliğini sağlayan komutan Bedir'i kişisel nedenlerle görevden almıştır. Bu karar, Fars bölgesindeki askerî yapının zayıflamasına yol açmış; böylece bölge dış saldırılara ve i tehditlere karşı savunmasız bir hâle gelmiştir.³⁴⁸

Bu sırada IX. yüzyılda Mvernnehir ve Horasan bölgelerinde teşekkül eden Sâmânîler, yüzyılın son çeyreğinden itibaren yalnızca doğu İran sahasında değil, aynı zamanda Cibâl bölgesi üzerinde de siyasi ve askerî nüfuz kurma yönünde girişimlerde bulunmaya başladılar.³⁴⁹ Horasan'daki Saffârîler ile Sâmânîler arasında süregelen mücadeleden galip çıkan Sâmânî lideri İsmâil b. Ahmed, Abbâsî Halifesi'nin de desteğini alarak Zeydîlerin kontrolündeki Cürcân ve Taberistan bölgelerini geri almak üzere harekete geçti. Bu amaçla, güvenilir komutanlarından Muhammed b. Hârûn'u söz konusu bölgelere sevk etti. Görevlendirildiği sahada başarılı olan Muhammed, bölgeyi Sâmânîler adına ele geçirerek yönetimi üstlendi. Bu esnada Rey valisi olarak görev yapan Türk asıllı komutan Aldatmış et-Türkî'nin halka kötü davranması üzerine şehir halkı Muhammed b. Hârûn'a mektup yazarak kendisini şehre davet etmiş ve yönetimi ele almasını talep etmiştir.³⁵⁰ Halkın bu çağrısı üzerine harekete geçen Muhammed b. Hârûn, Rey önlerine gelerek Aldatmış et-Trk ile giriştiği mücadelede onu mağlup etmiş ve kısa sürede şehrin denetimini ele geçirmiştir.³⁵¹ Ancak bu gelişme Abbâsî Halifesi Muktefi'yi rahatsız etti ve Sâmânî emîri İsmâil b. Ahmed'ten Muhammed b. Hârûn'un azledilmesini talep etti. İsmâil, bu talebi yerine getirince, Halife ona Horasan valiliğine ek olarak Rey, Kazvîn ve Zencân şehirlerinin yönetimini de tevdi etti.³⁵²

İsmâil b. Ahmed, Kazvîn valiliğine 291/903 yılında, şehrin önde gelen ailelerinden gelen ve Hârûn er-Reşd döneminde vali olarak görev yapmış olan Muhammed b. Sinan el-İclî'nin torunu Ahmed b. Muhammed b. Fadl el-İclî'yi atadı. Buna ilaveten Zencân ve Ebher şehirlerinin idaresi de Ahmed'e verildi. Ahmed b. Muhammed, 293/905 yılında Kazvîn valiliğini kardeşi İlyas b. Ahmed'e devretmiştir.

³⁴⁸ Saim Yılmaz, *Mu'tazıd ve Mktefi Döneminde Abbasiler* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006), s.279.

³⁴⁹ Aylar, "Abbâsiler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey şehrinde Siyasi Durum", s.1035.

³⁵⁰ elik - Rençber, "İşlam Fethinden Selçuklu Hkimiyyetine Kadar Rey şehri'nin Siyasi Tarihi", s.54.

³⁵¹ İbnü'l-Eşir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VII/s.430-431; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İşlam Tarihi*, 3/s.304.

³⁵² İbnü'l-Eşir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VI/s.535; Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi* (24-323/644-934), s.54.

İlyas, Kazvîn'de halk nezdinde olumlu karşılanan adil bir yönetim sergilemiş; şehirde suyollarını düzenlemek amacıyla nehir ıslahı ve kanal açma çalışmaları yürütmüştür. Ayrıca, halkın rızasına dayanarak bazı arazilere geçici teminatlı el koyma uygulamasını da gerçekleştirmiştir. İlyas b. Ahmed'in iki yıllık valiliğinin ardından, 294/906 yılında Kazvîn'de yönetim yeniden Müstevfî ailesinden Fahrü'd-Devle Ebû Ali'ye geçmiştir.³⁵³

Sâmânî emîri İsmâil b. Ahmed, Rey şehrinin idaresini ise yeğeni Ebû Sâlih Mansûr b. İshâk'a tevdi etmiştir. Ebû Sâlih Mansûr, 290/903 yılında Rey'e gelerek şehrin idaresini fiilen üstlenmiştir. Onun valiliği dönemi, yalnızca siyasi değil, aynı zamanda entelektüel ve bilimsel üretim açısından da dikkate değerdir. Bu dönemde, Reyli meşhur tabip ve filozoflardan Ebû Bekir Muhammed b. Zekerîyyâ er-Râzî, yöneticinin *et-Tıbbü'l-Mansûrî* adlı eserini Mansûr adına kaleme almıştır.³⁵⁴

İsmâil b. Ahmed es-Sâmânî'nin ölümünün ardından yerine geçen oğlu Ebû Nasr Ahmed b. İsmâil, 296/907–908 yılında Rey'e gelerek üç ay kaldı ve şehrin idaresini Ebû Abdullah b. Müslim'e bıraktı. Ancak İbn Müslim'in valiliği yalnızca üç ay sürdü. Ardından, valilik görevine "Sa'lûk" lakabıyla tanınan Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Merverûdî getirildi ve bu görevini Ahmed b. İsmâil'in ölümüne kadar sürdürdü. Ahmed'in vefatından sonra görevden alınan Sa'lûk, Halife Muktedir-Billâh'tan ağır vergi yükümlülükleri karşılığında valiliğe yeniden atanmayı talep etti. Bu süreçte Nasr el-Hâcib'in desteğiyle valiliğe tekrar getirildi. Ancak taahhüt ettiği vergileri ödeyemeyince, açığı halka yükleyerek baskıcı bir yönetime yöneldi.³⁵⁵

Bu dönemde İsfahan'a baktığımızda 908–913 yılları arasında Ebû'n-Necm Bedr el-Üstâz el-Kebîr el-Hammâmî'nin, İsfahan ve çevresinin valiliğini yürüttüğünü görüyoruz. Bu görevlendirme, bölgedeki istikrarı yeniden tesis etmeye yönelik bir müdahalenin parçası olarak değerlendirilmelidir. Nitekim bu süreçten önce, 897 yılında İsa b. Ebû Nûşerî ile Dülefi hanedanına mensup Bekr b. Abdülazîz arasında İsfahan civarında meydana gelen askerî çatışma, Bekr'in mağlubiyeti ve akabinde Taberistan'a çekilmesiyle sonuçlanmış; Bekr kısa süre sonra burada vefat etmiştir. Bu gelişmenin ardından, 902 yılında Abbâsî yönetimi tarafından Ebû Abdullah b. İbrâhim el-Misma'î İsfahan valiliğine atanmıştır. Ancak el-Misma'î, 907–908 yıllarında bölgedeki bazı Kürt

³⁵³ Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/644-934)*, s.54-55.

³⁵⁴ Mahmut Kaya, "Râzî, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/s.481; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/s.116.

³⁵⁵ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), VIII/s.87.

aşiretlerinin desteğini arkasına alarak Halife Muktedir-Billâh'a karşı bir isyan başlatmıştır. Bu isyan, Abbâsîler için doğrudan bir tehdit teşkil ettiğinden, merkezî yönetim duruma müdahale ederek tecrübeli kumandan Bedr el-Hammâmî'yi bölgeye göndermiştir. Bedr'in gelişiyile birlikte el-Misma'î Halife'ye yeniden bağlılık beyan etmiş, böylece isyan sona erdirilmiştir. Bedr'in daha sonra Kirman valiliğine tayin edilmesiyle birlikte İsfahan'ın yönetimi Deylemî kökenli Ali b. Vehsûzân'a devredilmiştir. Ancak Ali'nin görev süresi kısa sürmüştür; Ahmed b. Mesrûr tayin edilmiştir. Bu atama silsilesi, Abbâsîlerin İsfahan'daki güç dengesini denetim altında tutmaya çalıştığını göstermektedir.³⁵⁶

Halife Muktedir-Billâh, 301/913 yılında oğlu Ali'ye hil'at giydirek onu Rey, Dünbâvend, Kazvîn, Zencân ve Ebher şehirlerini kapsayan bölgenin umumî emîrliği görevine tayin etmiştir.³⁵⁷ Bu atama, Abbâsî merkezî otoritesinin Cibâl bölgesi üzerindeki siyasi denetimini güçlendirme ve bölgedeki yerel güç unsurlarını kontrol altında tutma stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilebilir.³⁵⁸

Muktedir-Billâh dönemi boyunca Cibâl bölgesi, halife tarafından görevlendirilen umumi valiler aracılığıyla idare edilmiştir. Bu çerçevede, Muktedir'in hilâfeti sırasında Hâkân el-Müflihî, Cibâl bölgesinde vali olarak görev yaptığını görüyoruz.³⁵⁹

2. 5. 1. Sacoğullarının Bölgeye Nüfuzu

Sacoğullarının kudretli hâkimi Yûsuf b. Ebü's-Sâc, bu dönemde ısrarla Cibâl bölgesi ve şehirlerinde hâkimiyet kurmak istiyordu. 304 (916–917) yılında Yûsuf b. Ebî Sâc, Abbâsî halifesi adına sahte bir ferman düzenleyerek Rey, Kazvîn, Ebher ve Zencân'ın kendisine verildiği izlenimini oluşturmuş ve bu sahte belgeye dayanarak şehir üzerine yürümüştür. Samanilerin Rey valisi Sa'lûk, bu gelişmeden haberdar olur olmaz güvenliğini sağlamak amacıyla Horasan'a çekilmiştir.³⁶⁰ Yûsuf, Rey'i mukavemetsiz bir şekilde ele geçirdikten sonra Kazvîn, Zencân ve Ebher gibi civar şehirleri de hâkimiyeti altına almış; böylelikle Rey ve çevresi Sâmânîler'in denetiminden çıkarak fiilen

³⁵⁶ Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, s.44-45.

³⁵⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.87.

³⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.68; Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/644-934)*, s.54.

³⁵⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.104; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VI/s.647-648.

³⁶⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.87; Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055)*, s.81; Çelik - Rençber, "İslam Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasi Tarihi", s.55.

Sâcoğulları egemenliğine girmiştir.³⁶¹ Ancak bu fiilî değişim, bölgede siyasi istikrarsızlık ve otorite boşluğunun derinleşmesine yol açmış ve uzun sürecek bir karışıklık dönemini tetiklemiştir.

Halife Muktedir-Billâh, Yûsuf'un gayrimeşru tasarruflarına karşı koymak amacıyla Hâkân el-Müflihî kumandasında bir ordu hazırlayarak 305 (917-918) yılında bölgeye sevk etmiştir. Ne var ki Abbâsî ordusu Yûsuf ile giriştiği çatışmada ağır bir yenilgiye uğramış, pek çok asker esir düşmüş ve Rey'e götürülmüştür.³⁶² Bu askeri başarısızlığın ardından Halife, Yusuf karşısında başarısız olan Hâkân el-Müflihî'yi görevinden almıştır. Ardından daha güçlü bir müdahalede bulunarak Mu'nis el-Hâdim'i geniş kapsamlı bir kuvvetle Yûsuf'un üzerine göndermiştir. Yûsuf b. Ebî Sâc, bu gelişmeler üzerine Halife ile bir uzlaşi zemini oluşturmak amacıyla bir mektup kaleme almış ve Rey ile çevresinin idaresi karşılığında, her yıl askerî masraflar düşüldükten sonra 700.000 dinar ödemeyi taahhüt etmiştir. Ancak bu diplomatik teklif Halife tarafından reddedilmiştir. Neticede Yûsuf, şehirden çekilmeden önce Rey'in vergi gelirlerini toplamış, ardından şehri tahrip ederek bölgeden ayrılmıştır. Onun çekilişi sonrasında Abbâsî merkezi idaresi, Rey, Kazvîn ve Ebher şehirlerinin yönetimini Vasîf el-Bektimurî'ye devretmiştir.³⁶³

Abbâsî merkezi otoritesiyle arasında geçmişten gelen sorunlara rağmen, Yûsuf b. Ebî Sâc, daha önce idaresi altında bulunan bölgelerin kendisine yeniden iktâ edilmesi talebiyle Halife el-Muktedir'e başvuruda bulunmuştur. Vezir İbnü'l-Furât, bu talebe olumlu yaklaşmışsa da, bazı diğer yüksek devlet görevlileri bu isteğe karşı çıkmıştır. Nihayetinde Halife el-Muktedir, Yûsuf'un bizzat Bağdat'a gelerek huzurunda bağlılık bildirmesi şartıyla bu talebi kabul edeceğini bildirmiştir. Ancak Yûsuf, bu çağrıyı güvenlik açısından tehlikeli bularak davete icabet etmemiş ve bunun yerine Halife'nin başkumandanı Mu'nis el-Hâdim ile silahlı mücadeleyi göze almıştır. Bu bağlamda taraflar arasında gerçekleşen ilk çatışma Yûsuf'un zaferiyle sonuçlanmış; elde ettiği esirleri Erdebil'e sevk etmiştir. Mağlup olan Mu'nis el-Hâdim, İbn Ebî's-Sâc'a karşı giriştiği ilk askerî harekâtın ardından, ikinci bir sefer için hazırlıklara başlamış ve bu

³⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.87; Rençber, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvîn'in Siyasî Tarih", s.241; Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi* (24-323/644-934), s.56.

³⁶² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.47.

³⁶³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.46-47; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.87-88; Ali İpek, "Sâcoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/s.365; Rençber, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvîn'in Siyasî Tarih", s.241-242.

amaçla Zencân'da yeni bir ordu toplamıştır. Bu gelişmeler üzerine Yûsuf b. Ebî Sâc, Mu'nis'e bir mektup göndererek barış teklifinde bulunmuş; ancak söz konusu sulh girişimi, Abbâsî halifesi tarafından reddedilmiştir. Nihayetinde, Muharrem 307 (Haziran 919) tarihinde Abbâsî merkezi, Mu'nis'in harekâtına destek vermek üzere takviye birlikler göndermiştir. Takviye güçlerin katılımıyla Mu'nis el-Hâdim, Erdebil kapısında Yûsuf'un ordusuyla tekrar karşı karşıya gelmiş ve bu kez muharebeden galibiyetle ayrılarak Yûsuf'u mağlup etmiştir. Savaş neticesinde Yûsuf b. Ebî Sâc esir alınmış, Bağdat'a sevk edilerek orada hapsedilmiştir. Zaferin ardından Mu'nis, bölgenin idaresini yeniden teşkilatlandırmış ve şehirlerin gelirleri, Mu'nis tarafından adamları arasında dağıtılmıştır.³⁶⁴

Halife el-Muktedir, siyasi ve askerî istikrarı sağlamak amacıyla çeşitli şehirlerin idaresini farklı emirlere tevdi etmiştir. Bu bağlamda, Ali b. Vehsûzân'a Rey, Demâvend, Kazvîn, Ebher ve Zencân şehirlerinin; Ahmed b. Ali b. Sa'lûk'a ise İsfahan, Kum ve Sâve'nin yönetimi verilmiştir.³⁶⁵ Ancak bu idarî düzenlemelere rağmen özellikle Rey şehrinde mevcut karışıklıklar daha da derinleşmiştir.³⁶⁶ Ali b. Vehsûzân'ın yönetimi uzun sürmemiştir; zira amcası Ahmed b. Mûsâfir, o sıralarda Kazvîn'de bulunan Vehsûzân'ı öldürmüştür. Bu gelişmenin ardından, Halife yeniden Vasîf el-Bektimurî'yi Rey valiliğine tayin etmiştir. Bu dönemde Kum'da bulunan Ahmed b. Ali b. Sa'lûk, bölgede hüküm süren siyasi istikrarsızlıktan faydalanarak Rey'i ele geçirmek üzere harekete geçmiştir. Rey'e yönelen Ahmed'i durdurmak için bu sırada Hemedan valisi olan Nihâr es-Sağîr ve Vasîf el-Bektimurî, şehir kapılarında Ahmed'in birlikleriyle karşı karşıya gelmiş; ancak çatışmada mağlup olmuşlardır. Ahmed, bu zaferin ardından Rey'i ele geçirmiştir. Rey'in kontrolünü sağlayan Ahmed, ardından Abbâsî saray bürokrasisinin etkili isimlerinden Nasr el-Hâcib'e bir mektup göndererek halifeyle arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi için aracılık talebinde bulunmuştur. Nasr'ın girişimleri neticesinde Halife, Ahmed'i Rey valiliğinde bırakmış; buna ek olarak her yıl Bağdat'a 160.000 dinar göndermesi şartıyla Demâvend, Kazvîn, Zencân ve Ebher şehirlerinin idaresi de kendisine verilmiştir.³⁶⁷

³⁶⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.48-50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.88-89; Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633-1055)*, s.82; İpek, "Sâcoğulları", 35/s.364-366.

³⁶⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.50-51; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.89.

³⁶⁶ Aylar, "X. Yüzyılda Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.8.

³⁶⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.50-52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.89-90.

Halife el-Muktedir, daha önce kendisine isyan eden ancak Cibâl bölgesini iyi bilen Yusuf b. Ebu Sac'ı Mûnis el-Muzaffer'in aracılığıyla hapisten çıkararak Rey, Kazvîn, Ebher, Zencân ve Azerbaycan vilayetlerinin idaresini kendisine tevdi etmiştir. Bu atama karşılığında Yûsuf, söz konusu vilayetlerdeki askerî ihtiyaçları karşılamak ve her yıl Beytûlmâl'e beş yüz bin dinar ödemekle yükümlü kılınmış; ayrıca Mûnis'in refakatinde bir ordu da kendisine tahsis edilmiştir.³⁶⁸ Yûsuf b. Ebî Sâc, 310 (922) yılında serbest bırakılarak Rey üzerine sevk edilmiştir. Buradaki amacı, Halife'ye karşı itaatsizlik eden ve fiilen isyan eden Ahmed b. Ali b. Sa'lûk'un etkisini kırmaktır. Yûsuf, Rey'e ulaştığında Ahmed ile giriştiği muharebeyi kazanarak şehri ele geçirmiş, Ahmed'i mağlup etmiş ve başını Bağdat'a göndermiştir (Zilkade 311/Mart 924).³⁶⁹

Yûsuf, 313 (925) yılı başlarına kadar şehirde kaldıktan sonra Rey'deki idareyi kölesi Müflih'e bırakarak Hemedan'a çekilmiştir. Ancak onun ayrılığını fırsat bilen Rey halkı ayaklanarak Müflih'i şehirden uzaklaştırmış ve o da durumu bildirmek üzere efendisinin yanına Hemedan'a gitmiştir. Bu gelişmeyi haber alan Yûsuf, Cemâziyelâhîr 313 (Ağustos–Eylül 925) tarihinde tekrar Rey'e dönerek şehir üzerindeki kontrolünü bir kez daha sağlamıştır.

Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh döneminde, Karmatîler Hicaz'dan sonra Irak içlerine doğru ilerleyerek Kûfe'yi ele geçirme niyetindeydiler. Bu tehdit karşısında Halife, Yûsuf b. Ebî Sâc'ı Karmatî kuvvetlerine karşı savaşmakla görevlendirmiştir. Yûsuf'un bu askerî harekâtı finanse edebilmesi amacıyla, Rey, Hemedan Sâve, Mâhû'l-Kûfe, Mâhû'l-Basra ve Mâsebezân şehirlerinin vergi gelirleri kendisine tahsis edilmiştir.³⁷⁰ Ancak 315 (927) yılında Karmatîlerle gerçekleşen muharebe Abbâsî ordusu açısından ağır bir yenilgiyle sonuçlanmış ve Yûsuf b. Ebî Sâc bu çatışmada hayatını kaybetmiştir.³⁷¹ Onun öldürülmesi yalnızca askerî açıdan değil, aynı zamanda Abbâsî başkentinde büyük bir panik havası yaratmıştır. Bağdat halkı, yaklaşan tehlike karşısında şehri terk etmeye başlamış; bu süreçte Hulvân ve bilhassa Hemedan şehirleri, Karmatî tehdidinden uzak ve güvenli bölgeler olarak görülmüş, sığınak olarak tercih edilmiştir.³⁷²

³⁶⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.80-81; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VI/s.679; Bosworth, *Historic Cities of the Islamic World*, s.431.

³⁶⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.111-115; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.122-123.

³⁷⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VI/s.700.

³⁷¹ Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055)*, s.84.

³⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.145; Korkmaz, *Fethinden Büveyhîler'e Kadar Hemedan Şehri*, s.77.

Abbâsî Halifesi, Karmatîler'in Irak topraklarına yönelik saldırılarını durdurmak amacıyla Hârûn b. Garîb'i görevlendirmiştir. Hârûn, Karmatî kuvvetleriyle girdiği muharebede önemli bir zafer kazanarak düşman unsurların büyük bir kısmını imha etmiştir. Bu başarısının ardından Halife tarafından Hârûn b. Garîb, Cibâl eyaletinin tamamının idaresiyle görevlendirilmiş; bölgede bulunan diğer askerî kumandanlar da onun otoritesine bağlanmıştır.³⁷³ Yeni görevine istinaden Hârûn, askerî ve idarî yapıyı yeniden organize ederek çeşitli bölgelere güvendiği şahısları tayin etmiştir. Bu çerçevede Ebü'l-Abbâs b. Kayıklık, Hemedan ve buraya bağlı Nihâvend bölgesine Hârûn'un yardımcısı sıfatıyla atanmıştır. Öte yandan, Hemedan'a bağlı Dînever şehrinin idaresi ise Nihâr el-Hâdim'e verilmiştir.³⁷⁴

Bu esnada 313 (925–926) yılında Yûsuf b. Ebî Sâc'ın gulamlarından Fâtık, Halife el-Muktedir ile yaşadığı anlaşmazlık neticesinde Rey şehrini ele geçirmiştir. Bu gelişme üzerine Halife, Samanilerden Nasr b. Ahmed'e bir mektup göndererek Rey'e gitmesini ve Fâtık'ı şehirden uzaklaştırmasını talep etmiştir. Nasr, 314 (926) yılı başlarında Rey üzerine yürüyünce Fâtık şehri terk etmiş ve Nasr, Rey'e girmiştir. Yaklaşık iki ay şehirde kalan Nasr, dönüş yolculuğu öncesinde Rey valiliğine Sîmcur Devâtî'yi tayin etmiş ve ardından Buhara'ya dönmüştür.³⁷⁵ Nasr, Buhara'ya ulaştığında Sîmcur'u görevden almış ve yerine Muhammed b. Ali b. Sa'lûk'u Rey valiliğine göndermiştir. Sa'lûk, Şaban 316 (Eylül 928) ayına kadar bu görevde bulunmuştur. Aynı yıl içerisinde hastalanan Sa'lûk, Taberistan bölgesinden “küçük dâî” lakabıyla tanınan Hasan b. Kâsım b. Ali Hasanî ile Mâkân b. Kâkî'yi Rey'e davet ederek şehir yönetimini kendilerine bırakacağını bildirmiştir. Bu girişimin ardından Horasan'a gitmek üzere yola çıkan Sa'lûk, Damgan'a ulaştığında vefat etmiştir. Muhammed b. Ali b. Sa'lûk'un Hasan b. Kâsım ve Mâkân b. Kâkî'yi Rey'e davet etmesi ile birlikte Deylemli unsurların şehirdeki nüfuzu belirgin biçimde artmaya başlamıştır.³⁷⁶

2. 5. 2. Ziyariler Dönemi

Bu hadise ile birlikte Cibâl bölgesinde Deylem nüfuzu artmaya başladı. Hasan b. Kâsım, Gılan ve Deylem bölgelerinden topladığı büyük bir orduyla Rey'e gelerek Sâmanî kuvvetlerini şehirden uzaklaştırmayı başarmıştır. Bununla da yetinmeyen Hasan, Rey'in

³⁷³ İhsan Arslan, *Muktedir'in Halifeliği Ve Şahsiyeti* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), s.202.

³⁷⁴ Korkmaz, *Fethinden Büveyhîler'e Kadar Hemedan Şehri*, s.77.

³⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.140.

³⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.140; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.154.

yanı sıra Kazvîn, Zencân ve Kum gibi çevre şehirleri de hâkimiyeti altına almıştır.³⁷⁷ Bu gelişme üzerine Abbâsî Halifesi el-Muktedir, Sâmanî Emîri Nasr b. Ahmed b. İsmâ'il'e bir uyarı mektubu göndererek yaşananlardan ötürü onu sorumlu tutmuştur. Halifenin bu tepkisi üzerine Emir Nasr, Hasan b. Kâsım ve müttefiki Mâkân b. Kâkî'ye karşı askerî bir sefer düzenlemesi için Esfâr b. Şîreveyh'i güçlü bir orduyla bölgeye sevk etmiştir. Esfâr'ın ordusunda bulunan Merdâvîc b. Ziyâr, bu süreçte Âmul şehrinde Hasan b. Kâsım'ı öldürerek Deylemli liderliğin çözülmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Aynı dönemde Mâkân b. Kâkî de Rey'de mağlup edilmiş ve Esfâr, Rey, Hemedan, Kerec ve Kazvîn şehirlerini kontrol altına alarak bu bölgelerde Sâmanî Emîri Nasr adına hutbe okutmuştur. Ancak bu başarılarına rağmen Esfâr kısa süre içinde Abbâsî Halifesi el-Muktedir'e karşı muhalefet etmeye başlamış, ardından Emir Nasr'a karşı da isyan ederek ikili sadakatini sonlandırmıştır. Onun Abbâsî hilâfetine karşı sergilediği bu isyankâr tutum, Halife el-Muktedir'in tepkisine neden olmuştur. Halife, Esfâr'a karşı koymak amacıyla Hârûn b. Garîb komutasında bir askerî birlik sevk etmişse de, bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu gelişme üzerine Nasr b. Ahmed, 317 (929–930) yılında Rey üzerine yürümek üzere sefere çıkmıştır. Taraflar arasında diplomatik yazışmalar ve elçi gönderimleri sürerken, Emir Nasr Nîşâbur'a ulaştığında, Esfâr ile yapılan müzakereler neticesinde yıllık haraç ödemesi karşılığında bir sulh anlaşmasına varılmıştır. Anlaşmaya göre Rey şehri Esfâr'ın yönetiminde kalmaya devam etmiştir.³⁷⁸

Öte yandan Esfâr, Kazvîn şehrini ele geçirdikten sonra, bu bölgenin kuzeyindeki dağlık alanda yer alan stratejik öneme sahip Alamut Kalesi'ni de kontrolü altına almak istemiştir. Kale, o dönemde Deylemli yerel bir hükümdar olan Siyahçeşm'in elindeydi. Esfâr, Siyahçeşm'e Kazvîn şehrini vaat ederek kaleyi devretmesini sağlamış, ancak kısa süre içinde verdiği sözü yerine getirmemiştir. Üstelik kaleyi teslim aldıktan yalnızca birkaç gün sonra Siyahçeşm'i bir hileyle ortadan kaldırmıştır.³⁷⁹

Bu siyasî ve askerî başarıların sağladığı meşruiyetten güç alan Esfâr, Rey, Kazvîn ve hâkimiyeti altındaki diğer vilayetlerde ağır bir vergi sistemi tesis ederek halk üzerindeki mali yükü artırmıştır. Özellikle Kazvîn'de kendi adamlarından birinin

³⁷⁷ Hüseyin Kerîmân, *Rey-i Bâstân* (Tahran: Silsile-i İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Millî, 1349), s.148; Aylar, "X. Yüzyılda Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.9.

³⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.311-314; Aylar, "X. Yüzyılda Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.9-10.

³⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VI/s.728; W. Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", *The Cambridge History of Iran*, ed. N. Frye Richard (Cambridge: Cambridge University Press, 1975), IV/s.223.

öldürülmesi üzerine geniş çaplı bir kıyım gerçekleştirmiş ve çok sayıda insanın ölümüne neden olmuştur. Bununla da yetinmeyen Esfâr, zamanla İslâmî değerleri küçümseyici ve alaycı tutumlar sergilemeye başlamıştır. Ancak bu tür davranışları, çevresindeki askerî ve idarî kadroda ciddi rahatsızlıklara yol açmıştır. Esfâr'ın en önde gelen kumandanlarından biri olan ve Deylemli aristokrasisinin önemli isimleri arasında yer alan Merdâvîc b. Ziyâr, bu gelişmeler üzerine onunla açık bir anlaşmazlığa düşmüştür. Merdâvîc, Esfâr'a karşı bir harekât başlatmak amacıyla birçok kişiyle ittifak kurmuş, ardından Zencân'a çekilerek askerî hazırlıklara başlamıştır. Gücünü pekiştirdikten sonra Kazvîn'de bulunan Esfâr'a karşı taarruza geçmiştir. Esfâr, Merdâvîc'in artan askerî kuvvetine karşı koyamayacağını anlayınca Rey'e kaçmak zorunda kalmış, ancak orada da tutunamamıştır. Bu süreçte Merdâvîc, Taberistân'da bulunan Mâkân b. Kâkî'ye bir mektup göndererek askerî destek talebinde bulunmuştur. Bu sırada Esfâr, daha güvenli gördüğü Alamut Kalesi'ne sığınmak üzere yola çıkmıştır. Fakat Merdâvîc, Esfâr'ın bu kaçışını haber alarak peşinden adamlarını göndermiş ve Alamut yolu üzerinde Esfâr'ı yakalayarak öldürtmüştür. (319/931-932).³⁸⁰

Merdâvîc, 928 yılında bağımsızlığını ilan etmiş ve Cürcân'ı (Gürgân) başkent yaparak Ziyârîler Devleti'ni kurmuştu. Bu askerî ve siyasi zaferin ardından, Esfâr'ın denetiminde bulunan diğer bölgeleri de ele geçirmek amacıyla harekete geçmiştir. İlk olarak Kazvîn'e yönelen Merdâvîc, şehir halkına iyi muamelede bulunacağına dair teminat vererek onların rızasını kazanmıştır. Ardından ilerleyerek Rey, Hemedan ve Zencân dâhil olmak üzere Esfâr'ın kontrolündeki tüm bölgeleri birer birer hâkimiyeti altına almıştır.³⁸¹

Ziyârîler Devleti'nin kurucusu Merdâvîc b. Ziyâr'ın nüfuzunu genişletme çalışması bununla sınırlı kalmadı. Bu çerçevede Hemedan üzerine yönelerek şehrin merkezini ele geçirmiş, ardından bölgeye bağlı önemli yerleşim birimleri olan Dînever, Kinkever ve Bürücerd'i de işgal etmiştir. Merdâvîc, ordusuna yüksek maaşlar tahsis etmesi nedeniyle artan mali yükü karşılamakta zorlanınca, Hemedan ve Kerec-i Ebî Dülef gibi bölgelere muhtemelen haraç toplamak amacıyla askerî seferler düzenlemiştir. Bu bağlamda, Hemedan'a geniş çaplı bir birlikle yakını Ebü'l-Kerâdis b. Alî b. İsmâ'yî

³⁸⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.154; Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi* (24-323/644-934), s.57.

³⁸¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.258; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.188; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye* (Büyük İslam Tarihi), 1994, XI/s.274; Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi* (24-323/644-934), s.59; Rençber, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvîn'in Siyasî Tarih", s.244.

göndermiştir. Ancak şehirde, Abbâsî halifesi el-Muktedir tarafından görevlendirilmiş olan komutan Ebû Abdullah Muhammed b. Halef de bir askerî birlikle bulunmaktaydı. Ziyârî kuvvetlerinin Hemedan'ın giriş kapısında yer alan ve halk tarafından kutsal addedilen bir aslan heykelini yıkması, şehir halkının tepkisini çekmiş ve bu durum Abbâsî kuvvetlerine destek verilmesine neden olmuştur. 319/931 yılında gerçekleşen muharebede Abbâsî birlikleri Ziyârî ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmış, aralarında Merdâvîc'in yeğeninin de bulunduğu yaklaşık 4.000 asker etkisiz hale getirilmiştir.³⁸²

Hemedan'a gönderdiği kuvvetlerin mağlubiyete uğradığını öğrenen Ziyârî emîri Merdâvîc b. Ziyâr, aynı yıl içerisinde Rey'den ayrılarak Hemedan üzerine yürümek üzere sefere çıktı. Onun yaklaşmakta olduğunu haber alan Abbâsî birlikleri ise herhangi bir çatışmaya girmeksizin Hemedan'ı terk ederek bölgeden çekildi. Böylelikle Hemedan'a direnişle karşılaşmadan ulaşan Merdâvîc, şehir çevresine karargâhını kurdu.³⁸³ Büyük bir korkuya kapılan Hemedan halkı, şehrin iç kesimlerine çekilerek savunma pozisyonu aldı. Ancak Merdâvîc kısa süre içinde saldırıya geçerek şehri ele geçirmiş, yerel savunma birliklerini ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Merdâvîc'in bu askerî harekâtı son derece yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Nitekim Hemedan'da yaklaşık 40.000 kişi Ziyârî askerleri tarafından katledilmiş, şehir büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Bu katliam ve yıkım haberleri, kısa süre içerisinde Abbâsî başkentine ulaşmıştır. Halife el-Muktedir, bu duruma kayıtsız kalmayarak Merdâvîc'in faaliyetlerini durdurmak amacıyla Hârûn b. Garîb komutasındaki büyük bir orduyu Hemedan'a sevk etmiştir. 319/931 yılında gerçekleşen çatışma, Ziyârî kuvvetlerinin üstünlüğüyle sonuçlanmış ve Abbâsî ordusu geri püskürtülmüştür. Bu zafer, Merdâvîc'in Hemedan üzerindeki egemenliğini kesinleştirmiş ve bölgedeki Ziyârî hâkimiyetinin pekişmesine zemin hazırlamıştır.³⁸⁴

Medâvîc bölgenin önemli şehirlerinden İsfahan'ı 931 yılında ele geçirerek kendi hâkimiyet sahasına kattı.³⁸⁵ Kaynaklara göre, 40.000 ila 50.000 kişilik bir orduyla İsfahan üzerine yürüyen Merdâvîc, şehri kolaylıkla hâkimiyeti altına almıştır. Ardından Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'a elçiler göndererek fethettiği toprakların resmî olarak

³⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.188; Adkâ'i, "Hamadân VI. History, Islamic Period"; Korkmaz, *Fethinden Büveyhîler'e Kadar Hemedan Şehri*, s.78.

³⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.188; Korkmaz, *Fethinden Büveyhîler'e Kadar Hemedan Şehri*, s.78-79.

³⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.188-189; Korkmaz, *Fethinden Büveyhîler'e Kadar Hemedan Şehri*, s.79; Meral, *Selçuklular Döneminde Hemedân (Kuruluşundan 1194'e Kadar)*, s.34; Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/s.498-499.

³⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.189-190.

kendisine iktâ edilmesini talep etmiştir. Halife Muktedir, Merdâvîc'in askerî gücünü göz önünde bulundurarak bu talebi kabul etmiş ve yıllık 200.000 dinar vergi karşılığında söz konusu bölgelerin yönetimini Ziyârlere bırakmıştır. Ancak Merdâvîc'in özellikle İsfahan halkına yönelik olarak uyguladığı sert ve baskıcı politikalar, Abbâsî Halifesi Kâhîr-Billâh'ın 932-934 yılları arasındaki doğrudan müdahalesine zemin hazırlamıştır. Halifenin bu süreçteki talebi doğrultusunda, Merdâvîc'in kardeşi Veşmgîr İsfahan'dan geri çekilmiş ve şehir, Abbâsî otoritesini temsilen Muhammed b. Yâkût'un denetimine bırakılmıştır.³⁸⁶

Merdâvîc b. Ziyâr, geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurduktan sonra, yönetim anlayışında ciddi bir değişim göstermiş ve Esfâr b. Şîreveyh gibi halka karşı baskıcı ve zalim uygulamalara yönelmiştir. Onun Rey üzerindeki egemenliği sırasında, tarih sahnesine yeni bir güç olarak Büveyhîler çıkmaya başlamıştır. Başlangıçta Mâkân b. Kâkî'nin maiyetinde bulunan Büveyhoğulları, daha sonra ondan ayrılarak Merdâvîc'in hizmetine girmişlerdir. Ziyârî emîri Merdâvîc, Ali b. Büveyh'i Kerec'in yönetimiyle görevlendirmiş, Hemedan'a ise daha önce Mâkân b. Kâkî ed-Deylemî'nin komutanları arasında yer alan Süleyman b. Serkele'yi tayin etmiştir. "İmâdüddeve" unvanını taşıyan Ebü'l-Hasan Ali b. Büveyh, zamanla bulunduğu bölgede nüfuzunu pekiştirmiş ve Merdâvîc'e karşı isyan bayrağını açmıştır. Bununla yetinmeyen Ali, Abbâsî hâkimiyetindeki toprakları da ele geçirme niyetiyle harekete geçmiştir. Bu doğrultuda, Kerec'de topladığı 500.000 dirhemlik malî kaynakla 322 (933/934) yılında sefere çıkan Ebü'l-Hasan, ilk olarak Hemedan'a yönelmiştir. Şehir halkı, yaklaşan tehlikeye karşı savunma durumuna geçmiş ve şehir kapılarını kapatmıştır. Ancak Ebü'l-Hasan, direnişe rağmen Hemedan üzerine yürümüş, yoğun çatışmalar neticesinde şehri zorla ele geçirmiştir. Bu süreçte sivil halktan birçok kişi katledilmiş, çok sayıda ev tahrip edilmiş ve yağmalanmıştır. Şehirde ele geçirdiği ganimetlerle Hemedan'dan ayrılan Ebü'l-Hasan, İsfahan'a doğru ilerlemeye devam etmiştir. Bu gelişmeleri haber alan Merdâvîc, Büveyhî ilerleyişini durdurmak amacıyla kardeşi Veşmgîr'i Rey'de bırakıp İsfahan'a intikal etmiştir. Ancak burada, hamamda bulunduğu bir sırada, kendisine hizmet eden Türk gulamları tarafından suikasta uğramıştır (323/934-935).³⁸⁷

³⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.190; Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, s.45.

³⁸⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.295; Korkmaz, *Fethinden Büveyhîler'e Kadar Hemedan Şehri*, s.80; Meral, *Selçuklular Döneminde Hemedân (Kuruluşundan 1194'e Kadar)*, s.33.

2. 5. 3. Cibâl Bölgesinde Karışıklıklar ve Büveyhî Hâkimiyetinin Başlangıcı

Merdâvîc'in öldürülmesinin ardından Deylem ve Gîlân bölgesinin önde gelenleri bir araya gelerek, o sırada Rey'de bulunan Merdâvîc'in kardeşi Veşmgîr'e biat etmişlerdir.³⁸⁸ Bu gelişmeyle birlikte Rey'in idaresi fiilen Veşmgîr'in denetimine geçmiştir.³⁸⁹ Merdâvîc'in ölümünün ardından oluşan siyasi boşluk, Büveyhîler için önemli bir fırsat doğurmuştur. Bu bağlamda Büveyhî emîri İmâdüddeve, Cibâl bölgesinde hanedanının nüfuzunu artırmak amacıyla kardeşi Rûknüddeve Ebû Ali Hasan'ı askerî bir birlikle bölgeye göndermiştir.³⁹⁰ Rûknüddeve, 934–935 yılları arasında Ziyârîler'in hâkimi Veşmgîr'in kontrolünde bulunan İsfahan üzerine harekât düzenlemiş ve bu sefer sonucunda Ziyârî kuvvetlerini mağlup ederek şehri ele geçirmiştir. Ancak bu yenilgiye rağmen Veşmgîr, Büveyhî hâkimiyetini kabul etmemiş ve kısa süre içinde yeniden askerî hazırlıklara başlamıştır. Toparladığı kuvvetlerle İsfahan üzerine yürüyen Veşmgîr, bölgede süregelen siyasi çekişmeyi tekrar alevlendirmiştir. Bu dönemde Cibâl bölgesi, yalnızca İsfahan ile sınırlı kalmayıp Hemedân, Kum, Kerec, Rey, Kenkûr ve Kazvin gibi stratejik öneme sahip birçok şehri de kapsamaktaydı.³⁹¹ Gerçekleşen çatışmalar sonucunda Rûknüddeve, 938–939 yıllarında Veşmgîr karşısında yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kalmış ve Fars bölgesinde bulunan ağabeyi İmâdüddeve'nin yanına sığınmıştır.³⁹² Ancak bu geçici geri çekilmenin ardından kuvvetlerini yeniden toparlayan Rûknüddeve, 939–940 yıllarında İsfahân üzerine ikinci bir sefer düzenlemiş ve bu seferde Veşmgîr'in kuvvetlerini mağlup ederek şehri tekrar denetimi altına almayı başarmıştır.³⁹³

Bu gelişmelerin ardından Sâ mânî hükümdarı II. Nasr, Horasan orduları komutanı Ebû Ali b. Muhtâc'ı bölgeye göndermiştir. Ebû Ali, Veşmgîr'i Rey'de mağlup ederek Kum ve çevresindeki şehirleri Sâ mânî hâkimiyetine katmayı başarmıştır.³⁹⁴ Bu son gelişme, bölgede Sâ mânî etkinliğinin artmasına yol açmıştır. Kum'un bu dönemdeki siyasi serüveni, Abbâsî halifeliğinin merkezi otoritesinin zayıflamasıyla birlikte bölgesel

³⁸⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.296-297.

³⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.253; Aylar, "X. Yüzyılda Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.11.

³⁹⁰ Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055)*, s.88.

³⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.260.

³⁹² Cihan Gençtürk, "Cibâl (İsfahân-Rey-Hemedân) Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Rûknüddeve Dönemi", *Near East Historical Review* XI/4 (2020), s.370-371.

³⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.232.

³⁹⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.408; Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055)*, s.91.

güçlerin ortaya çıkışını ve birbirleriyle olan mücadelelerini açıkça göstermektedir. Şehrin sık sık el değiştirmesi, İran coğrafyasındaki siyasi istikrarsızlığın boyutlarını ortaya koymaktadır. Özellikle Ziyârîlerin kısa süren hâkimiyeti ve Sâmânîlerin nihai başarısı, bölgedeki güç dengelerinin ne denli değişken olduğunu kanıtlamaktadır. Bu süreç, İslâm dünyasında merkezi yönetimin çözülüşü ve yerel hanedanların yükselişi açısından tipik bir örnek teşkil etmektedir.

İsfahân'daki hâkimiyetini pekiştiren Büveyhî emîri Rûknüddeve, Rey üzerine yürümeye karar verdi. Kirmân üzerinden sefere çıkan Rûknüddeve, Rey yakınlarındaki Meşkûye mevkiğinde Ziyârî emîri Veşmgîr'in kuvvetleriyle karşı karşıya geldi. Ancak burada meydana gelen savaşta Büveyhî ordusu ağır bir yenilgiye uğrayarak İsfahân'a geri çekilmek zorunda kaldı. Bu zaferin ardından Veşmgîr, Rey'in kuzeyinde yer alan Demâvend (Denbâvend) bölgesine geçti ve buradan Mâkân b. Kâkî'ye haber göndererek kendisini desteğe çağırdı. Mâkân, 940 yılında Veşmgîr'in yanına gelmiş, sıcak bir şekilde karşılandıktan sonra Rey'e geçmişti.³⁹⁵

Öte yandan bu dönemde, Sâmânîler'in hizmetinde bulunan Muhtâcoğulları'ndan Ebû Ali Ahmed b. Muhtâc, Cürcân'dan Irak'a geçmek üzere Dâmgân'a ulaşmıştı.³⁹⁶ Bu gelişme üzerine Veşmgîr, onunla ittifak kurmak istedi. Mâkân ise bu girişimi desteklemek amacıyla amcasının oğlu Hasan b. Fîrûzân'ı Sârîye'de bırakarak Veşmgîr'in yanına gitmiş ve iki ordunun birlikleri İshakâbâd'da birleşmiştir. Ancak bu ittifaka rağmen, 940 yılında yapılan savaşta Veşmgîr mağlup olmuş ve savaş alanından çekilmek zorunda kalmıştır. Mâkân b. Kâkî ise Deylemlî ve Gîlânî askerlerden oluşan ordusuyla savaşa devam etmişse de nihayetinde o da mağlup edilerek savaş meydanında hayatını kaybetmiştir.³⁹⁷ Bu askerî zaferin ardından, Sâmânî ordusu 941-942 yıllarında Rey başta olmak üzere Zencân, Ebher, Kazvîn, Kum, Kerec, Hemedan, Nihâvend ve Hulvân gibi Cîbâl bölgesine ait önemli yerleşim alanlarını ele geçirmiştir. Ancak kısa süre sonra Sâmânî Emîri Nasr b. Ahmed'in vefatı üzerine ordu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu durumu fırsata çeviren Veşmgîr, Rey'e dönerek şehri yeniden kontrolü altına almıştır. Öte yandan, bölgede yaşanan bu karışıklıkları öğrenen Rûknüddeve, vakit kaybetmeden harekete geçmiş ve ciddi bir direnişle karşılaşmaksızın Rey üzerine yürüyerek şehri ele

³⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.313; Gençtürk, "Cîbâl (İsfahân-Rey-Hemedân) Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Rûknüddeve Dönemi", s.371.

³⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.329; Erdoğan Merçil, "Muhtâcoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/s.50-51.

³⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.313-314.

geçirmiştir. Böylece 943 yılında Büveyhîler, Rey ve İsfahân'ı içine alan Cibâl merkezli güçlü bir idarî yapılanma tesis etmeyi başarmışlardır.³⁹⁸

Emîr Nûh b. Nasr'ın Mâverâünnehir ve Horasan'daki otoritesini pekiştirmesiyle birlikte, 333/944-945 yılında Cibâl bölgesinde yeniden hâkimiyet kurmak amacıyla Ebû Ali Ahmed b. Muhtâc'ı Rûknüddeve üzerine sefere göndermiştir. Kalabalık bir orduyla Rey'e doğru ilerleyen Ebû Ali, Rey'e doğru ilerlemiş ve Rey'e yaklaşık üç fersah mesafede Rûknüddeve'nin kuvvetleriyle karşılaşmıştır. İki ordu arasında şiddetli bir çatışma yaşanmış; ancak savaş esnasında Ebû Ali'nin ordusunda yer alan kalabalık Kürt gruplar, Rûknüddeve'den güvence talep ederek taraf değiştirmiştir. Bu gelişme sonucunda Ebû Ali ağır bir yenilgiye uğramış ve Nîşâbü'r'a çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece Büveyhîler, ciddi bir direnişle karşılaşmaksızın Sâ mânî kuvvetlerine karşı üstünlük sağlamışlardır.³⁹⁹

Sâ mânîler, bu mağlubiyetin ardından daha kapsamlı bir askerî harekât planlamış ve 945 yılında büyük bir ordu hazırlayarak Nîşâbü'r'dan Rey'e doğru harekete geçmiştir. Rûknüddeve, Ebû Ali'nin yaklaşmakta olan kuvvetlerini haber alınca, ağabeyi İmâdüddeve'den yardım talep etmiştir. İmâdüddeve, kardeşine geçici olarak Rey'i boşaltmasını ve kendi yanına gelmesini tavsiye etmiş; bu strateji doğrultusunda hareket edilmesinin daha uygun olacağını belirtmiştir. Rûknüddeve, bu öneriye uyarak vakit kaybetmeden Rey'i terk etmiştir. Bu gelişme üzerine Ebû Ali, ciddi bir direnişle karşılaşmadan Rey'i kolayca ele geçirmiş ve buradan askerî birlikler göndererek çevredeki diğer merkezleri de kontrolü altına almıştır. Böylece 945 yılı itibarıyla Rey ve çevresi fiilen Ebû Ali'nin yönetimine geçmiştir.⁴⁰⁰

Ebû Ali Ahmed b. Muhtâc'ın Rey üzerindeki kontrolü sürdürdüğü dönemde, Sâ mânî Emîri Nûh b. Nasr, Nîşâbü'r halkının Ebû Ali ve görevlilerinin sert yönetiminden duyduğu rahatsızlık üzerine Ebû Ali'yi görevden alarak yerine İbrâhim b. Simcûrî'yi atamıştır. Bu gelişme, Emîr ile Ebû Ali arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur. Bu siyasal gerilimden faydalanmak isteyen Büveyhî emîri İmâdüddeve, Emîr Nûh'a gizli bir mektup göndererek Rey'in kendisine devri hâlinde Ebû Ali'nin ödediğinden daha

³⁹⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.409; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.314; Gençtürk, "Cibâl (İsfahân-Rey-Hemedân) Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Rûknüddeve Dönemi", s.372; Merçil, "Muhtâcoğulları", 31/s.50-51; Çelik - Rençber, "İslam Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasi Tarihi", s.57.

³⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.380.

⁴⁰⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.499; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.397; Çelik - Rençber, "İslam Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasi Tarihi", s.58.

yüksek miktarda vergi vereceğini ve askerî destek sağlayacağını vadetmiştir. Başlangıçta temkinli yaklaşan Emîr Nûh, zamanla saray çevresinin etkisiyle bu teklifi kabul etmiş ve anlaşmayı resmileştirmek üzere bir elçi göndermiştir. Ancak İmâdüddevle, bu süreci diplomatik bir manevra olarak kullanmış ve aynı zamanda Ebû Ali'yi gizlice uyararak iki taraf arasında güvensizlik oluşturmuştur. Bunun sonucunda Ebû Ali, Emîr Nûh'un amcası İbrâhim b. Ahmed'i Sâ mânî tahtına geçirmek amacıyla harekete geçmiş ve Hemedan'da onunla buluşarak Horasan'a yönelmiştir. Böylece Rey şehri savunmasız kalmıştır. Bu fırsatı değerlendiren İmâdüddevle, kardeşi Rüküddevle'ye derhal Rey üzerine yürümesini emretmiş ve 335/946 yılında Rüküddevle, Rey ve çevresindeki bölgeleri kolaylıkla ele geçirmiştir.⁴⁰¹

Azerbaycan hâkimi Merzubân b. Muhammed b. Müsâfir, başlangıçta Büveyhîler'e bağlılığını bildirmiş ve herhangi bir muhalif tutum sergilememiştir. Ancak Rüküddevle'nin Rey merkezli olarak Cibâl bölgesinde nüfuzunu genişletmesi, Merzubân tarafından siyasî bir tehdit olarak algılanmış ve bu durumu bertaraf etmek üzere harekete geçmesine neden olmuştur. Büveyhîler'e yönelik doğrudan askerî müdahale kararı ise, Muizzüddevle tarafından Bağdat'a gönderdiği bir elçisine yapılan aşağılayıcı muamele sonrasında netlik kazanmıştır. Elçisinin sakalının kesilerek geri gönderilmesi, Merzubân'ın diplomatik sınırların aşıldığını düşünmesine yol açmış ve bu olayı bir savaş gerekçesi olarak değerlendirmiştir.⁴⁰²

Merzubân, bu süreçte Rüküddevle'nin Sâ mânîlerle meşgul olduğunu haber alınca, ilk hedef olarak Rey şehrini seçmiştir. Bazı Büveyhî kumandanlarının Merzubân'a sığınması ve Musul hâkimi Nâsırüddevle'nin destek vaadi de bu kararı güçlendirmiştir. Babası ve Târum hükümdarı olan kardeşi Vehsûdân'ın karşı çıkmasına rağmen, Merzubân Rey'e sefer hazırlıklarını tamamlamış ve harekete geçmiştir. Rüküddevle, Merzubân'ın ilerleyişinden haberdar olur olmaz, kardeşleri İmâdüddevle ve Muizzüddevle'den askerî destek talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine İmâdüddevle iki bin kişilik süvari birliği göndermiştir.⁴⁰³

⁴⁰¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.500; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.410; Gençtürk, "Cibâl (İsfahân-Rey-Hemedân) Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Rüküddevle Dönemi", s.373; Rençber, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvîn'in Siyasî Tarih", s.58.

⁴⁰² Gençtürk, "Cibâl (İsfahân-Rey-Hemedân) Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Rüküddevle Dönemi", s.374.

⁴⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.410-411; Gençtürk, "Cibâl (İsfahân-Rey-Hemedân) Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Rüküddevle Dönemi", s.375; Aylar, "X. Yüzyılda Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.13.

Büveyhî emîri Rükñüddeve, Merzubân'ı oyalamak amacıyla ona aşırı tevazu içeren mektuplar göndererek barış teklifinde bulunmuş, dönüşünde Zencân, Ebher ve Kazvîn şehirlerini vereceğini vaat etmiştir. Böylece barış müzakereleri üzerinden zaman kazanmaya çalışan Rükñüddeve, kardeşlerinden ve müttefiklerinden beklediği askerî desteği toplamaya devam etmiştir. Bu süreçte Rükñüddeve'ye, Dâmğân'dan gelen Muhammed b. Abdürrezzâk ve Hasan b. Fîrûzân gibi önemli isimler, komutan Muhammed b. Mâkân'ın önderliğinde yardımcı kuvvetler göndermiştir. Bu askerî takviyelerle güçlenen Rükñüddeve ordusu Kazvîn'e doğru harekete geçmiştir. Merzubân ise karşısındaki güç dengesinin aleyhine döndüğünü fark etmesine rağmen, gururu nedeniyle geri çekilmeyi reddetmiş ve savaşı tercih etmiştir. Ancak meydana gelen muharebede ağır bir yenilgiye uğrayarak esir düşmüştür (949).⁴⁰⁴

Ancak Sâ mânî Emîri Nûh b. Nasr, bölgeyi yeniden Sâ mânî hâkimiyetine katmak amacıyla sürekli olarak girişimlerde bulunmaktaydı. Bu hedef doğrultusunda, 339 (950-951) yılında kumandanlarından Mansûr b. Karategin'i Nîşâbûr'dan Rey üzerine gönderdi.⁴⁰⁵ O sırada Büveyhî emîri Rükñüddeve, Fars bölgesinde bulunuyor; Rey'deki idarî yetki ise onun adına Ali b. Kâme tarafından yürütülüyordu. Ancak Mansûr b. Karategin'in ilerleyişi karşısında direniş göstermenin mümkün olmadığını anlayan Ali b. Kâme, İsfahan'a çekilmek zorunda kaldı. Onun şehirden ayrılmasıyla Mansûr, Rey'i ele geçirerek askerî birliklerini çevre vilayetlere sevk etti ve böylece Cibâl bölgesinde fiilî hâkimiyet kurdu. Rükñüddeve'ye bağlı görevlileri görevden alarak bölgedeki Sâ mânî otoritesini yeniden tesis etti.⁴⁰⁶ Bu gelişmeler üzerine Rükñüddeve, kardeşi Muizzüddeve'ye bir mektup göndererek yardım talebinde bulundu. Muizzüddeve, Hâcib Sebüktegin komutasındaki kalabalık bir orduyu Sâ mânî kuvvetlerinin üzerine gönderdi.⁴⁰⁷ Karmisîn'de gerçekleşen muharebede Sâ mânî ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Bu yenilginin ardından Mansûr b. Karategin, elindeki birliklerle birlikte Rey'den Hemedan'a yöneldi. O sırada Hemedan'da bulunan Rükñüddeve ile Mansûr arasında çeşitli çatışmalar yaşandı. Mansûr, bir süre sonra İsfahan'dan Rey'e geri döndü; ancak Rebîü'l-Evvel 340 (Ağustos 951) tarihinde burada vefat etti. Onun ölümünün ardından

⁴⁰⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.411; Rençber, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvîn'in Siyasî Tarih", s.245; Saraç, "Orta İran'ın Tarihi Şehri Kazvîn", s.70; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", IV/s.234.

⁴⁰⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.512.

⁴⁰⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.417-420; Çelik - Rençber, "İslam Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasî Tarihi", s.58.

⁴⁰⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.514.

Horasan'a bağı askerî birlikler Rey'i terk ettiler ve Rüküddevle şehri yeniden kontrolü altına aldı.⁴⁰⁸

Rüküddevle, Rey üzerindeki hâkimiyetini pekiştirdikten sonra Taberistân ve Cürcân bölgelerine yönelmiş, Veşmgîr'i mağlup ederek bu bölgeleri yeniden kontrolü altına almıştır. Ardından Nesâ'ya kadar ilerlemiş, geniş bir coğrafyada hâkimiyet sağladıktan sonra tekrar Rey'e dönmüştür. Rüküddevle'nin bölgeden çekilmesini fırsat bilen Veşmgîr, 951–952 yıllarında Cürcân'ı yeniden ele geçirmiş ve Rüküddevle'ye karşı Sâmânî desteği talep etmiştir. Bunun üzerine Emîr Nûh b. Nasr, Horasan kumandanı Ebû Ali b. Muhtâc'a Rey üzerine sefer düzenlemesi talimatını vermiştir (953). Ebû Ali, Veşmgîr'in de katıldığı kalabalık bir orduyla harekete geçmiş; Rüküddevle ise açık savaş yerine Rey'i arkasına alarak Taberek Kalesi'ne sığınmıştır. Üç ay süren kuşatma sonuçsuz kalınca, kışın yaklaşması nedeniyle taraflar barış görüşmelerine yönelmiş ve Rüküddevle, her yıl 200.000 dinar ödemeyi kabul ederek barış sağlamıştır. Bu süreçte Ebû Ali, Rüküddevle'den halife nezdinde Horasan valiliği için aracılık talep etmiş; Rüküddevle, kardeşi Muizzüddavle aracılığıyla bu talebi yerine getirmiş ve Ebû Ali'ye askerî destek göndermiştir. Emîr Nûh'un 954'te ölümü üzerine Ebû Ali, Horasan'a dönerek Nîşâbûr'u ele geçirmiştir.⁴⁰⁹

⁴⁰⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.520; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.418-424; Aylar, "X. Yüzyılda Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.14.

⁴⁰⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1991, VIII/s.434-442; Çelik - Rençber, "İslam Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasi Tarihi", s.59; Aylar, "X. Yüzyılda Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.14; Gençtürk, "Cibâl (İsfahân-Rey-Hemedân) Büveyhileri'nin Kuruluşu ve Rüküddevle Dönemi", s.380.

III. BÖLÜM

CİBÂL BÖLGESİNİN EKONOMİK, TOPLUMSAL VE DİNÎ YAPISI

3. 1. Ekonomik Durum

Cibâl bölgesi, sahip olduğu coğrafi çeşitlilik, iklimsel farklılıklar ve stratejik konum sayesinde erken İslâm döneminden itibaren zengin ve dinamik bir ekonomik yapıya kavuşmuştur. Bölgenin iktisadî canlılığı, bir yandan doğu ile batıyı birbirine bağlayan büyük ticaret yolları üzerinde bulunmasına, diğer yandan ise doğal kaynaklar açısından zengin oluşuna dayanmaktadır. Bu durum özellikle Rey, Hemedan, İsfahan, Dînever, Nihâvend, Kazvîn, Kum ve gibi önde gelen şehirlerde açık biçimde gözlemlenmiştir. Coğrafyacı Makdisî'nin de belirttiği gibi, Cibâl ekonomisinin temelini tarım, hayvancılık, tekstil üretimi ve zanaatkarlık oluşturmakta; şehirlerin her biri bu alanlarda kendi topografik ve iklimsel koşullarına göre uzmanlaşmış bir üretim yapısına sahiptir.⁴¹⁰

Bölgenin yarı kurak ve karasal iklim yapısı, üretim biçimlerinde şehirlerarası farklılıkların doğmasına zemin hazırlamıştır. Hemedan, Dînever ve Kum gibi şehirlerde su kaynaklarına olan yakınlık ve topografik elverişlilik sayesinde bağcılık ve bahçecilik faaliyetleri gelişmiş,⁴¹¹ özellikle üzüm üretimi bölgesel ekonomide önemli bir yer edinmiştir. Üzüm, yalnızca taze tüketim amacıyla değil, aynı zamanda işlenerek sirke ve bazı dönemlerde yasaklanmış olmasına rağmen şarap üretiminde de kullanılmıştır. Bu faaliyet, hem iç tüketime hem de dış satıma yönelik bir ekonomik değer yaratmıştır. Aynı zamanda bölgenin dağlık yapısı ve geniş otlak alanları koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvan yetiştiriciliği için uygun bir ortam sunmuştur. Bu hayvancılığa dayalı üretim modeli, mandıra ürünlerinin süt, yoğurt, peynir yanı sıra yün üretimiyle de bölgesel ticarete ve sanayiye önemli girdiler sağlamıştır.⁴¹²

Hayvancılık faaliyetlerinden elde edilen yün, özellikle Rey ve Hemedan gibi büyük şehirlerde dokumacılığın gelişmesine imkân tanımış, yünlü kumaş üretimi önemli bir sanayi koluna dönüşmüştür. Dokuma sanayii, yerel halkın temel ihtiyaçlarını karşılamının ötesinde, dış pazarlara yönelik üretim kapasitesiyle de öne çıkmıştır. Bu

⁴¹⁰ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Tekâsim)*, s.398 vd.

⁴¹¹ İbn Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.316; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebü'l Fida Coğrafyası)*, s.331; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.184.

⁴¹² İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.186, 188.

üretim ağı, sadece şehir merkezlerinde değil, kırsal kesimlerde de ekonomik hareketliliği beslemiş ve zanaatkârlığın çeşitli dallarında uzmanlaşmayı beraberinde getirmiştir. Özellikle İsfahan'da, zanaatkârlık ve üretim faaliyetleri yalnızca ticarî değil, aynı zamanda toplumsal yapının şekillenmesinde de belirleyici bir rol üstlenmiştir.⁴¹³

Cibâl bölgesinin ekonomik kapasitesini ölçmenin en somut yollarından biri, Abbâsîler dönemine ait vergi kayıtlarını incelemektir. Bu kayıtlar, bölgenin iktisadî potansiyelini şehirler bazında ortaya koymaktadır. Rey ve İsfahan gibi şehirlerden her biri yılda 10 milyon dirheme ulaşan vergi gelirleriyle öne çıkmıştır.⁴¹⁴ Bu vergi rakamları, söz konusu şehirlerin yalnızca bölgesel değil, tüm İslâm coğrafyasında ekonomik sistemin önemli bileşenleri arasında yer aldığını göstermektedir.⁴¹⁵ Ayrıca Dînever, Kum ve Hemedan gibi şehirler de tarımsal üretim, hayvancılık ve zanaatkârlık alanlarında sundukları katkılarla dikkat çekmiş, vergi sistemine önemli ölçüde kaynak sağlamıştır. Vergilendirme sisteminde aynî ve nakdî kalemlerin bir arada bulunması, bölge ekonomisinin çok yönlü karakterini yansıtmaktadır.

Şehirlerarası ekonomik farklılıklar, büyük ölçüde su kaynaklarına erişim durumu, tarıma elverişli arazilerin yaygınlığı ve ana ulaşım ve ticaret güzergâhlarına olan mesafe gibi faktörlere dayanmaktadır. Rey, doğu-batı ve kuzey-güney yönündeki ana kervan yollarının kesişim noktasında yer alması sebebiyle ticaretin yoğunlaştığı bir merkez hâline gelmiştir. Bu yönüyle, sadece üretim merkezi değil, aynı zamanda geniş bir dağıtım ağına hükmeden bir ticaret şehri olarak ön plana çıkmıştır. İsfahan ise sahip olduğu stratejik konum sayesinde üretim ve dağıtım süreçlerinde kritik bir rol oynamış; hem hammaddelerin temininde hem de işlenmiş ürünlerin pazarlanmasında etkin bir merkez olmuştur.⁴¹⁶ Bu şehirlerdeki ticarî işlevlerin, zanaatkârlık ve tarımsal üretimle bütünleşmesi sayesinde Cibâl'in ekonomik yapısı yalnızca yerel değil, bölgesel ve uluslararası ölçekte de etkili hâle gelmiştir.

Zengin doğal kaynaklara sahip olan Cibâl bölgesi, bu kaynakları yalnızca çıkarma değil, aynı zamanda işleme bakımından da değerlendirmiştir.⁴¹⁷ Tarım ve hayvancılık alanındaki gelişmişlik, tekstil ve gıda üretimi gibi sektörlerde karşılığını bulmuş; bu da

⁴¹³ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.185.

⁴¹⁴ Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", s.1035.

⁴¹⁵ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, s.417; Aylar, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Cibâl Bölgesi", 4/s.75.

⁴¹⁶ Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, s.162.

⁴¹⁷ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, s.414.

bölgeyi ekonomik olarak kendi kendine yetebilen ve fazlasını dış pazarlara sunabilen bir merkez hâline getirmiştir.⁴¹⁸ Zanaatkârlık faaliyetleri, yalnızca üretim açısından değil, aynı zamanda toplumsal uzmanlaşma ve iş bölümü açısından da gelişkin bir yapının varlığına işaret etmektedir. Dericilik, kuyumculuk, dokumacılık, seramik ve cam işçiliği gibi alanlarda uzmanlaşan meslek grupları, hem şehir ekonomisinin canlı kalmasına hem de bölgesel ticaretin sürekliliğine katkı sağlamıştır. Ayrıca Cibâl'in ekonomik sisteminin bir diğer belirgin özelliği, üretim ile ticaretin birbirini besleyen ve destekleyen bir ilişki içerisinde gelişmiş olmasıdır. Şehirlerin çoğu, yalnızca üretimle yetinmeyip, ürünlerini dış pazarlara ulaştırabilecek kervan yolları üzerinde kurulmuş olmaları sebebiyle dağıtım ağlarında da etkin olmuştur. Rey'in ticaret yolları üzerindeki merkezi konumu, İsfahan'ın zanaat üretimindeki üstünlüğü, Hemedan'ın mandıra ve tekstil ürünleriyle pazar hâkimiyeti, Kum'un bağcılık potansiyeli ve Kazvîn'in hem tarım hem de geçiş güzergâhı olarak sunduğu avantajlar, bölgenin genel ekonomik haritasını tamamlamaktadır.⁴¹⁹

Sonuç itibarıyla Cibâl bölgesi, sahip olduğu coğrafi ve doğal avantajları, iklimsel çeşitliliği, gelişmiş üretim ve işleme yapısı ile İslâm dünyasının Ortaçağ'daki en önemli iktisadî merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Bölgedeki şehirler, üretim kapasiteleri, vergi potansiyelleri, zanaatkârlık faaliyetleri ve ticaret yolları üzerindeki konumları sayesinde yalnızca kendi içlerinde değil, İslâm coğrafyasının genelinde de ekonomik istikrar ve refaha katkı sunmuşlardır. Bu çok yönlü ekonomik yapı, Cibâl'in yalnızca tarihî değil, iktisadi bakımdan da kalıcı bir bölgesel güç olarak varlık göstermesini sağlamıştır.

3. 1. 1. Ticaret

Cibâl bölgesi, Ortaçağ İslâm dünyasında hem jeopolitik konumu hem de ekonomik canlılığı bakımından önemli bir merkez olarak öne çıkmıştır. Doğu ile batıyı birbirine bağlayan kadim ticaret yollarının kesişim noktasında yer alması, bölgeyi yalnızca bir geçiş güzergâhı değil, aynı zamanda üretim, değişim ve dağıtım süreçlerinin merkezlerinden biri hâline getirmiştir. Horasan'dan Irak'a, oradan Suriye ve Anadolu'nun iç kesimlerine kadar uzanan kervan yolları, Cibâl şehirlerinin ekonomik canlılığını beslemiş, bu yolların oluşturduğu ağ sayesinde bölgedeki şehirler, hem yerel hem de uluslararası ticarete etkin bir rol oynamıştır.⁴²⁰ Bu bağlamda, Cibâl'in başlıca şehirlerinden Rey, ekonomik bakımdan bölgenin kalbi niteliğindedir. Şehir, özellikle

⁴¹⁸ Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib*, s.89.

⁴¹⁹ Nâsir-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s.20; Saraç, "Orta İran'ın Tarihî Şehri Kazvîn", s.79.

⁴²⁰ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Tekâsim)*, s.412.

Abbâsîler döneminde yoğun ticarî faaliyetin yaşandığı bir merkez hâline gelmiş, Mehdî Camii çevresinde toplanan çarşılar, dokuma, deri, baharat ve metal işçiliğine dayalı ürünlerin hem üretim hem de satış noktası olmuştur. Rey'de üretilen bu mamuller, yalnızca bölge halkı tarafından tüketilmemiş, aynı zamanda Irak gibi dış pazarlara da ihraç edilmiştir. Bu durum, şehrin yalnızca iç tüketime dönük değil, daha geniş bir ekonomik ağa entegre olmuş bir üretim merkezi olduğunu göstermektedir.⁴²¹

Cibâl'in bir diğer önemli şehri olan İsfahan da, doğu-batı yönündeki ticaret yolları üzerinde stratejik bir geçiş noktası olmasıyla dikkat çeker. Yahûdiye Mahallesi'nden geçen kervan yolları, şehri Horasan ile Irak arasında vazgeçilmez bir istasyon hâline getirmiştir. Özellikle yük deveçiliği ve gelişmiş kervansaray ağı sayesinde İsfahan, lojistik açıdan güçlü bir merkez olarak işlev görmüş; şehirdeki dokuma ve taş işçiliği gibi zanaat dalları, bu ticarî altyapı sayesinde gelişme imkânı bulmuştur.⁴²² Bölgenin kuzeybatısında yer alan Kazvîn ise, Hazar Denizi havzasına açılan yollar üzerindeki konumu sayesinde Cibâl'in kuzeye açılan ticaret kapısı olarak görev yapmıştır. Şehirde çorap, giysi, deri torba ve nane gibi ürünler üretilmiş⁴²³ bu mallar dış pazarlara ihraç edilirken, Rey ve Tâlekan gibi şehirlerden zeytin, nar ve üzüm gibi ürünler ithal edilmiştir. Bu karşılıklı alışveriş, bölge içi ticaretin çok yönlü ve dinamik bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır.⁴²⁴ Kazvîn, hem üretim hem de dağıtım noktasında aktif bir rol üstlenmiş ve Cibâl'in ticarî sisteminde tamamlayıcı bir fonksiyon icra etmiştir. Güneybatı Cibâl'in önemli merkezlerinden biri olan Kum'da ise, tarıma dayalı üretim ile küçük ölçekli zanaatkârlık faaliyetleri iç içe geçmiş, şehirde yetiştirilen fındık, fıstık ve çeşitli baklagiller, ticaretin temel kalemleri arasında yer almıştır. Bunun yanında dokuma ve seramik gibi alanlarda da faaliyet gösterilmiş; bu ürünler çevre şehirlerdeki pazarlara ulaştırılarak Kum'un bölgesel ekonomiyle bütünleşmesi sağlanmıştır.⁴²⁵ Bu şehirlerle birlikte Hemedan da, Cibâl bölgesinin ticarî yapısı içinde önemli bir yer tutmuştur. İpek Yolu'nun bir kolu üzerinde yer alması, kuzey-güney ve doğu-batı yönlü ana yolların kesişiminde bulunması, şehri yalnızca bir geçiş noktası değil, aynı zamanda üretim ve dağıtım merkezi hâline getirmiştir.

⁴²¹ Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib*, s.90.

⁴²² Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Tekâsim)*, s.402; İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.316; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.184-185.

⁴²³ Saraç, "Orta İran'ın Tarihi Şehri Kazvîn", s.79.

⁴²⁴ Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebü'l Fida Coğrafyası)*, s.332.

⁴²⁵ Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebü'l Fida Coğrafyası)*, s.332-333; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*, s.271; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.186.

Abbâsîler döneminde ticaret yollarının güvenliğinin sağlanmasıyla birlikte Hemedan'da ticarî canlılık artmış; hac yolları ve kervan güzergâhları şehre sürekli bir hareketlilik kazandırmıştır. Şehirde manifaturacılık, kuyumculuk, seramik, cam işçiliği ve parfümeri gibi alanlarda yüksek nitelikli üretim gerçekleştirilmiş, bu ürünler Yemen, Nişâbur ve Ermenistan gibi uzak merkezlere ihraç edilmiştir. Ticaret, merkez cami çevresinde örgütlenen pazar yerlerinde ve lonca teşkilatları aracılığıyla yürütülmüş; bu örgütlenme üretimin kalitesini ve istikrarını temin etmiştir.⁴²⁶ Para ekonomisinin gelişmiş olduğu Hemedan'da dirhem ve dinar gibi sikkeler yaygın biçimde kullanılmış, darphâneler kurulmuş ve özellikle Hârûnürreşîd döneminden itibaren para basımı yoğunluk kazanmıştır. "Hemedan menni" adı verilen yerel ölçü birimi, bölgesel ticarete standardizasyonun sağlanmasına katkı sağlamıştır.⁴²⁷ Halife Me'mûn döneminde şehrin yıllık vergi geliri yaklaşık 11 milyon dirhem olarak kaydedilmiş, aynî vergiler, cizye ve arazi haracı gibi kalemlerle birlikte bu gelir, Abbâsî maliyesine büyük katkı sunmuştur. Cibâl şehirlerinde gözlemlenen bu ticarî faaliyetler, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda toplumsal ve fizikî gelişimi de beraberinde getirmiştir.

Bölge genelinde yolların güvenliği, han ve kervansarayların inşası, çarşıların işlevselliği gibi unsurlar, şehirleşmenin önünü açmış; ulaşım altyapısı, sosyal kurumlar ve zanaatkârlık yapıları üzerinde kalıcı etkiler bırakmıştır. Coğrafyacı Makdisî, bölgedeki yolların durumu ve ticarî altyapının gelişmişliğine vurgu yaparken, bu canlılığın yalnızca ekonomik değil, medeniyet inşası açısından da belirleyici olduğunu ifade etmektedir.⁴²⁸ Sonuç olarak, Cibâl bölgesi, doğal kaynakları, coğrafi konumu, üretim kapasitesi ve gelişmiş ticaret ağı ile Ortaçağ İslâm dünyasının en önemli ekonomik merkezlerinden biri olmuştur. Rey'in dış ticaret potansiyeli, İsfahan'ın lojistik kapasitesi, Kazvîn'in kuzeyle bağlantı kurma işlevi, Kum'un tarımsal üretimi ve Hemedan'ın zanaatkârlık geleneği, bölge şehirlerinin birbirini tamamlayan yapısını ortaya koymaktadır. Bu çok yönlü ekonomik organizasyon, Cibâl'i hem yerel hem de uluslararası düzeyde sürdürülebilir bir iktisadî merkez hâline getirmiştir.⁴²⁹

⁴²⁶ İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.314; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebü'l Fida Coğrafyası)*, s.331; Korkmaz, *Fethinden Büveyhîler'e Kadar Hemedan Şehri*, s.106-107.

⁴²⁷ İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.325; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.188.

⁴²⁸ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, s.412.

⁴²⁹ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.186.

3. 1. 2. Tarım ve Üretim

İran platosunun batı kesiminde yer alan Cibâl bölgesi, yarı kurak ve karasal iklimin etkisi altında kalan, su kaynaklarının ve toprak yapısının şehirler arasında farklılık gösterdiği, dolayısıyla üretim biçimlerinin de çeşitlilik arz ettiği bir coğrafyadır. Bu doğal koşullar, bölgedeki ekonomik ve tarımsal yapının şekillenmesinde belirleyici olmuş; bazı şehirler bağcılık, meyvecilik ve bahçecilik gibi faaliyetlerde uzmanlaşırken, bazıları ise tahıl, baharat ve kuru yemiş üretiminde öne çıkmıştır. Cibâl şehirlerinin büyük kısmında hem kuru hem de sulu tarım bir arada yürütülmüş; bu durum hem iç tüketimi karşılayan hem de dış pazarlara açılan çok yönlü bir üretim sistemi ortaya çıkarmıştır. Bölgedeki su rejiminin dengesizliği ve iklim koşullarının çeşitliliği, tarımsal üretimi yalnızca toprağın verimliliğine değil, aynı zamanda teknik adaptasyon kapasitesine de bağımlı hâle getirmiştir. Örneğin, Hemedan gibi soğuk iklime sahip şehirlerde elma ve üzüm gibi meyve türleri yetiştirilirken, verim artışı için sulu tarım yöntemleri geliştirilmiştir.⁴³⁰ Kum'da ise yağışların yetersiz olduğu dönemlerde yağmur suyu depolama sistemleri aracılığıyla tarım yapılması, çevresel uyumun dikkate değer bir örneğidir.⁴³¹ Kazvîn'de tarım büyük ölçüde doğal yağış rejimine bağlı kalmış; mevsimsel değişkenlik üretim takvimini doğrudan etkilemiştir.⁴³² Cibâl'de üretilen safran, hem ekonomik değeri hem de dış pazardaki karşılığı bakımından öne çıkan bir ürün olmuş; coğrafyacı el-Makdisî tarafından da bölgeye özgü karakteristik bir tarım ürünü olarak tanımlanmıştır.

Bölgedeki şehirlerin her biri, coğrafi ve iklimsel özelliklerine bağlı olarak farklı tarım ve zanaat dallarında uzmanlaşmıştır. İsfahan, verimli toprakları ve Zâyenderûd Nehri sayesinde hem tarımsal hem de zanaatkârlık açısından güçlü bir üretim merkezi hâline gelmiştir.⁴³³ Pamuklu ve ipekli dokuma ürünlerinin yanı sıra bal, safran, sürme ve amonyak gibi kıymetli malların üretimi ve ticareti gelişmiş, bu ürünler hem yerel tüketimde hem de dış ticarete önemli bir yer tutmuştur. Hemedan ise özellikle meyvecilik alanında elma ve üzüm üretimiyle dikkat çekmiş,⁴³⁴ sulama imkânlarının geliştirilmesi

⁴³⁰ Meral, *Selçuklular Döneminde Hemedân (Kuruluşundan 1194'e Kadar)*, s.84.

⁴³¹ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.183-188; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*, s.61-89.

⁴³² Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebü'l Fida Coğrafyası)*, s.332.

⁴³³ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*, s.263.

⁴³⁴ Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebü'l Fida Coğrafyası)*, s.334; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*, s.264; Dülef, *İran Seyahatnamesi 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk, (953-955)*, s.104-106; Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, s.162-163; Yazar, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan*, s.162-166.

sayesinde tarımsal verim artmıştır. Bunun yanı sıra şehir, manifatura, kuyumculuk ve çömlekçilik gibi el sanatlarında da üretim yoğunluğu göstermiştir.⁴³⁵ Nihâvend ve Kirmânşah, yüksek kaliteli safran üretimiyle tanınırken; Hûlvan'da nar ve incir yetiştiriciliği yaygındır.⁴³⁶ Kum ve Kâşân bağcılık, fındık ve fıstık⁴³⁷ gibi kuru yemişlerin yanı sıra marangozluk ürünleri olan eyer, gem ve sandalye üretimi dikkat çeker.⁴³⁸ Kazvîn ise “Şahoni” olarak bilinen üzüm çeşidi, deri torbalar, badem ve fıstık gibi ürünlerle tanınmakta; tarımsal üretimin yanında zanaatkârlık da güçlü şekilde sürdürülmektedir. Rey şehri ise pamuklu ve ipekli dokuma,⁴³⁹ seramik, çömlek, şarap ve mandıra ürünlerinin yanı sıra ahşap eşyaların üretildiği, sanayi ve el sanatlarının oldukça çeşitlendiği bir merkez konumundadır. Ayrıca Teberrek Dağı'ndaki gümüş yatakları ile temizlikte kullanılan doğal çamur kaynakları, şehrin madencilik potansiyelini de ortaya koymaktadır.

Cibâl bölgesindeki tarımsal faaliyetlerin sürdürülebilirliği büyük ölçüde su kaynaklarının varlığına ve bunların verimli kullanımına bağlıdır. İsfahan'daki Zâyenderûd Nehri yalnızca tarımsal sulamayı değil, şehir hayatının düzenli işleyişini de mümkün kılmıştır.⁴⁴⁰ Bunun dışında Âve, Gâmâhâ ve Kum Nehri gibi akarsular; hem içme suyu hem de sulama amaçlı olarak kullanılmış, böylece bölgenin ekolojik ve ekonomik dengesi korunabilmiştir.⁴⁴¹ Mâhü'l-Kûfe ve Mâhü'l-Basra gibi alanlar, sulak yapılarıyla bölgesel tarımsal üretimin merkezleri olmuş; buralarda elma, ceviz, armut, nar, üzüm ve buğday gibi ürünlerin yanı sıra süt, peynir, yoğurt gibi hayvansal gıdalar da üretilmiştir. Elvend Dağı eteklerinde üretilen ve “Elvend balı” olarak meşhur olan bal, bölgenin markalaşan tarım ürünleri arasında yer almıştır. Coğrafi koşullara bağlı olarak bazı bölgelerde kış aylarında yoğun kar yağışı görülmüş; yazları ise serin ve ılıman bir iklim hüküm sürmüştür, bu da sebze, meyve ve tahıl çeşitliliğinin artmasına katkı sağlamıştır.

Hayvancılık ise Cibâl bölgesinin iktisadî yapısında en az tarım kadar önemli bir yer tutmuştur. Küçükbaş hayvan besiciliği, özellikle koyun ve keçi yetiştiriciliği,⁴⁴²

⁴³⁵ İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.313; Özdemir, *Antikçağlardan Ortaçağlara Kadar Hemedan*, s.84.

⁴³⁶ İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.321.

⁴³⁷ İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.323.

⁴³⁸ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Tekâsim)*, s.412.

⁴³⁹ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Tekâsim)*, s.412.

⁴⁴⁰ İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s.317-318.

⁴⁴¹ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*, s.272.

⁴⁴² Özdemir, *Antikçağlardan Ortaçağlara Kadar Hemedan*, s.84.

Mercü'l-Kal'a ve Kırmîsîn gibi kasabalarda yaygın biçimde sürdürülmüştür. Hayvan türevlerinin işlenerek el sanatları ürünlerine dönüştürülmesi, zanaatkârlıkla hayvancılık arasında kurulan doğrudan ilişkiyi göstermektedir. Arıcılık, Hemedan gibi yüksek rakımlı ve zengin bitki örtüsüne sahip alanlarda gelişmiş, buradan elde edilen bal hem yerel tüketim hem de ticaret açısından değerli bir ürün hâline gelmiştir. Yük taşımacılığında katır, eşek, at ve deve gibi hayvanlar kullanılmış; devenin soğuk iklime pek uyum sağlayamamasına rağmen, Sâve gibi bazı bölgelerde yaygın olarak yetiştirildiği ve özellikle hac kafilelerinde kullanıldığı bilinmektedir.⁴⁴³ Hayvancılığın lojistik boyutu, örneğin Nihâvend Savaşı sonrasında İranlı birliklerin Hemedan'a çekilme sürecinde, dar geçitlerde yük hayvanlarının oluşturduğu engeller üzerinden de anlaşılmaktadır.⁴⁴⁴ Bölge çeşitlik bakımından ise yaban güvercini, keklik, şahin, geyik, sansar, tilki, vaşak ve kurt gibi hayvan türleri öne çıkarken; sıcak iklim hayvanları olan sığır ve fil gibi türlerin bu bölgede barınmadığı belirtilmektedir. Ayrıca haşere türlerinin azlığı, Hemedan gibi şehirleri yazlık ikametgâh olarak cazip kılmıştır. Kürkleri değerli hayvanların avlanması ise, yerel giyim kültürüyle doğrudan ilişkili zanaatların gelişimine zemin hazırlamıştır.⁴⁴⁵

Bölgedeki büyük çiftliklerin mülkiyeti çoğunlukla ileri gelen ailelerin elinde bulunmuş; bu aileler arasında yer alan Ebû Dülef ailesi gibi örnekler, tarım ve hayvancılığı geniş araziler üzerinde organize etmişlerdir. Emevîler döneminde valilik yapan Kesîr b. Şihâb'a Hemedan'da geniş mülklerin tahsis edilmesi, aristokratik sınıfın bölge ziraatindeki rolünü ortaya koymaktadır. Ancak bu araziler, yerel çatışmalar sırasında zarar görmüş; örneğin Muhtâr es-Sekafî ile Ubeydullah b. el-Hurr arasındaki mücadelelerde bu çiftliklerin tahrip edildiği kaynaklarda aktarılmıştır. Doğal afetler de bölge ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Özellikle 849 yılında yaşanan aşırı sıcak ve şiddetli fırtına, Hemedan'daki tarım alanlarına zarar vermiş, pek çok hayvanın telef olmasına neden olmuştur. Bunlara ek olarak, doğal koşulların zorluğu yalnızca üretim sürecini değil, ürünlerin korunmasını da zorlaştırmıştır. Nitekim rivayetlere göre Sâsânî hükümdarı I. Şâpûr, Hemedan yakınlarındaki Esfecîn köyünde çiftçilik yaptığı sırada mahsulleri geceleyin yabani hayvanlardan korumak için bizzat nöbet tutmuş ve halkın zorluklarını yakından tecrübe etmiştir.⁴⁴⁶ Bu rivayet, Cibâl bölgesinde tarımsal

⁴⁴³ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, s.412; Özdemir, *Antikçağlardan Ortaçağlara Kadar Hemedan*, s.84.

⁴⁴⁴ Korkmaz, *Fethinden Büveyhîler'e Kadar Hemedan Şehri*, s.105.

⁴⁴⁵ Xavier De Planhol, "Hamadân III. Historical Geography", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 05 Ağustos 2025).

⁴⁴⁶ Korkmaz, *Fethinden Büveyhîler'e Kadar Hemedan Şehri*, s.112.

faaliyetlerin ne denli zahmetli olduğunu ve coğrafyanın üretim üzerindeki doğrudan etkisini yansıtmaktadır.

Cibâl'in doğal yapısı, su kaynakları, iklimsel çeşitliliği ve insan eliyle geliştirilen tarımsal teknikler sayesinde bölgedeki şehirler, hem kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmiş hem de dış pazarlara açılarak ekonomik canlılıklarını sürdürebilmişlerdir. Tarım, hayvancılık, zanaat ve doğal kaynak kullanımı gibi faaliyetlerin birbirini tamamlayan bir yapı içinde geliştiği bu coğrafyada, şehirlerarası uzmanlaşma ve iş bölümü neticesinde çok yönlü ve dengeli bir ekonomik sistem oluşmuştur. Bu yapı, Cibâl'i yalnızca coğrafi değil, aynı zamanda iktisadî ve toplumsal bir merkez konumuna yükseltmiştir.

3.2. Dinî ve Mezhebî Durum

Cibâl bölgesi, İslâm öncesi dönemde Sâsânî İmparatorluğu'nun siyasi ve kültürel etkisi altında, Zerdüştlüğün resmî din olarak kabul edildiği, inanç bakımından tekdüze gibi görünse de aslında çok katmanlı bir yapıya sahip bir coğrafyaydı. Bölgedeki büyük şehirlerde ateşgâhlar ve Zerdüşti tapınaklar belirgin biçimde yer alırken,⁴⁴⁷ Maniheizm ve Hristiyanlık gibi diğer inanç sistemleri de özellikle kırsal kesimlerde ve sınır bölgelerinde varlıklarını sürdürmekteydi. Yahudi topluluklarının da varlığı, gerek mezarlıklar gerekse yerel halk arasındaki folklorik izlerle tespit edilebilmektedir.⁴⁴⁸ Yahudi kökenli kimi ailelerin zamanla İslâm'ı kabul ederek yerel dinî çevrelere dâhil olmaları, bölgedeki dönüşümün yalnızca siyasal değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel bir süreç olduğunu göstermektedir. Bu inanç çeşitliliği, bölgenin tarihsel olarak dinî çoğulculuğa açık bir zemin sunduğunu ortaya koymaktadır.

VII. yüzyılda başlayan Arap fetihleriyle birlikte bölge, köklü bir dinî dönüşüm sürecine girmiştir. İslâmiyet'in Cibâl'deki yayılışı homojen bir seyir izlememiş, şehirlerin demografik yapısı, toplumsal örgütlenmeleri ve yerleşik dinî gelenekleri bu süreci doğrudan etkilemiştir.⁴⁴⁹ Bazı şehirlerde İslâm daha erken dönemde kabul görürken, bazı bölgelerde Zerdüşti unsurların direnci daha uzun süre devam etmiştir. Kırsal alanlarda geleneksel inanç sistemlerinin etkisi korunurken, şehir merkezlerinde İslâmlaşma daha

⁴⁴⁷ Esmaceli, *Rey Şehrini Tarihsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)*, s.186.

⁴⁴⁸ Ahmet Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum (MS. 226-652)* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014), s.111; Özdemir, *Antikçağlardan Ortaçağlara Kadar Hemedan*, s.114; Aylar, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılara Göre Cibâl Bölgesi", 4/s.73-74.

⁴⁴⁹ Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633-1055)*, s.125.

hızlı ve yaygın bir şekilde gerçekleşmiştir.⁴⁵⁰ Bu geçiş genellikle sulh yoluyla sağlanmış; halkın önemli bir kesimi, cizye yükümlülüğünden kurtulmak gibi pratik sebeplerle İslâmiyet’i kabul etmiştir. Ancak bu dönüşüm her zaman gönüllü olmamış, bazı bölgelerde ilk kabullerin ardından yerel isyanlar baş göstermiştir.⁴⁵¹ İslâm’ın yayılmasında sınıfsal ayrıma karşı eşitlikçi yapısı ve vergi muafiyeti gibi avantajlar da etkili olmuştur. Bu durum, İslâmlaşmanın sadece dinî değil, aynı zamanda ekonomik ve toplumsal bir arka plana da sahip olduğunu göstermektedir.⁴⁵²

Abbâsîler dönemine gelindiğinde, Cibâl bölgesindeki dinî yapı daha da çeşitlenmiş ve mezhebî farklılıklar belirgin hâle gelmiştir. Şîîliğin iki ana kolu olan Zeydîlik ve İmamiyye mezhepleri, bölgedeki bazı şehirlerde etkili olmuş; buna karşılık Mu’tezile gibi rasyonalist kelâmî yaklaşımlar entelektüel çevrelerde rağbet görmüştür. Aynı zamanda Hanefîlik ve Şâfîlik gibi Sünnî mezhepler de belirli şehirlerde kurumsallaşmış ve bölgenin mezhebî çoğulculuğunu derinleştirmiştir. Bu bağlamda, Kum ve gibi şehirler İmamiyye Şîîliği’nin yayılmasında önemli merkezler hâline gelmiştir.⁴⁵³ Özellikle Kum şehri, erken dönemlerden itibaren hem ilmî hem de siyasî anlamda Şîîliğin merkezlerinden biri olarak tanınmış;⁴⁵⁴ burada kurulan medreseler ve dinî çevreler sadece yerel değil, aynı zamanda İran’ın geneline tesir eden bir mezhebî ve entelektüel merkez işlevi görmüştür. ‘da da benzer biçimde Şîî âlimlerin etkili olduğu bilinmektedir. Buna karşılık Dînever gibi şehirlerde Ehl-i Sünnet mezhepleri, özellikle Hanefîlik, daha baskın olmuş ve farklı mezheplerin şehir bazında farklı ağırlıklarda temsil edildiği bir yapı ortaya çıkmıştır.⁴⁵⁵

Rey şehri ise Cibâl bölgesinde mezhebî çeşitliliğin en yoğun biçimde yaşandığı merkezlerden biri olmuştur. Burada uzun süre boyunca Sünnî ve Şîî topluluklar bir arada varlık göstermiş; dönemsel olarak bir mezhebin diğerine göre daha etkili hâle geldiği görülmüştür.⁴⁵⁶ Büveyhîler döneminde bu denge Şîîlik lehine kaymış, Büveyhî

⁴⁵⁰ Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055)*, s.180.

⁴⁵¹ Tüfenk, *Fethinden Büveyhîler’e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/ 644-934)*, s.61-62.

⁴⁵² Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055)*, s.126.

⁴⁵³ İstahrî, *Mesâlikü’l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, s.186; Aylar, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılara Göre Cibâl Bölgesi”, 4/s.74.

⁴⁵⁴ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü’t-Tekâsim)*, s.412; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*, s.271.

⁴⁵⁵ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü’t-Tekâsim)*, s.412.

⁴⁵⁶ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü’t-Tekâsim)*, s.412; Esmaeili, *Rey Şehrinin Tarihsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular’ın Sonuna Kadar)*, s.164.

hanedanının İmamiyye ve Zeydiyye mezheplerine verdiği siyasal ve kurumsal destek sayesinde Şiîliğin kurumsallaşması hız kazanmıştır. Bu bağlamda Büveyhîler, bölgedeki dinî kimliklerin dönüşümünde yalnızca bir mezhebin teşvikiyle değil, aynı zamanda Sünnî yapılarla rekabet hâlinde olan alternatif dinî anlayışların önünü açarak Cibâl'deki mezhebî çoğulculuğu belirgin biçimde derinleştirmiştir.

Ancak Cibâl bölgesindeki dinî çeşitlilik yalnızca İslâmî mezheplerle sınırlı kalmamıştır. Hristiyan, Yahudi ve Maniheizt topluluklar da özellikle ticaret ve zanaatkârlık alanlarında faaliyet göstererek şehirlerin sosyal ve ekonomik dokusuna entegre olmuşlardır. Bu gruplar, dinî azınlık statüsünde olmalarına rağmen dönem dönem belli bir sosyal ve ekonomik güç elde etmişlerdir. Fakat bölgedeki siyasî otoritelerin mezhebî ve dinî tercihlerine bağlı olarak bu azınlıkların toplumsal statülerinde dalgalanmalar yaşanmıştır.⁴⁵⁷ Kimi dönemlerde hoşgörü çerçevesinde topluma entegre edilen bu gruplar, kimi zaman da ayrımcılık ve baskılarla karşılaşmıştır. Bu durum, dinî çoğulculuğun yalnızca teolojik değil, aynı zamanda siyasî bir mesele olduğunu ortaya koyar.⁴⁵⁸ Abbâsî ve Büveyhî yönetimlerinin mezhebî tercihleri, devlet politikalarının belirlenmesinde belirleyici olmuş ve bu tercihlerin toplumsal düzlemdeki yansımaları, şehir yaşamını doğrudan etkilemiştir. Mezhebî politikaların bir sonucu olarak zaman zaman teolojik ayrımlar siyasî çekişmelere ve yerel çatışmalara dönüşmüş; Şîî-Sünnî gerginlikleri özellikle Abbâsî sonrası dönemde çeşitli isyanlar ve kanlı çatışmalarla sonuçlanmıştır.

Bölgedeki dinî dönüşüm süreci, her ne kadar İslâm'ın yayılmasıyla başlamış gibi görünse de, bu süreç aslında yerleşik inanç yapılarının iç dinamikleri, halkın sosyo-ekonomik talepleri ve siyasal otoritelerin müdahaleleriyle şekillenmiş çok katmanlı bir evrimdir. Ateşgâhların camilere dönüştürülmesi, dinî yapının fiziksel olarak dönüşümüne işaret ederken, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi semavî dinlerin temsilcilerinin İslâmlaşma sürecine dâhil oluşu, toplumsal ve kültürel düzeydeki bir adaptasyonu da ortaya koymaktadır. İslâmlaşma sürecinde sınıfsal adaletin ve toplumsal eşitliğin ön plana çıkarılması, bu süreci yalnızca inanç değiştirme olarak değil, aynı zamanda sosyal bir yeniden yapılanma olarak da değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Bu anlamda Cibâl bölgesi İslâm öncesinden itibaren dinî çeşitliliğe ev sahipliği yapan, Arap fetihleriyle

⁴⁵⁷ Esmaceli, *Rey Şehrini Tarihîsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)*, s.187.

⁴⁵⁸ Spuler, *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055)*, s.201-203.

birlikte köklü bir dönüşüm geçiren ve İslâmlaşma sürecinde mezhebî çoğulculuğun derinleştiği bir coğrafya olmuştur. Bu dönüşüm sürecinde şehirler, dinî yapıların yoğunluk ve niteliği bakımından farklılık göstermiş; siyasal otoritelerin tercihleri ise bu yapıların şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda Cibâl, yalnızca bir geçiş ve etkileşim bölgesi değil, aynı zamanda dinî ve mezhebî çeşitliliğin siyasal ve toplumsal boyutlarla iç içe geçtiği dinamik bir sahadır.

3. 3. Etnik Yapı

Cibâl bölgesi, İslâm öncesi dönemlerden itibaren etnik bakımdan oldukça çeşitli bir yapıya sahip olmuş; tarih boyunca yaşanan siyasî, askerî ve kültürel dönüşümler doğrultusunda bu yapı zamanla daha da karmaşık ve dinamik bir hâle gelmiştir. Medler, Akamenîler ve Sâsânîler gibi İranî kavimlerin mirasçıları olan yerli Fars toplulukları, bölgenin en kadim unsurlarını teşkil etmiş; bu halklar, hem demografik hem de kültürel bakımdan bölgenin karakterini derinleştirmiştir.⁴⁵⁹ Özellikle Hemedan, eski adıyla Ekbâtâna, Medler'in başkenti olarak İranî kimliğin en yoğun biçimde hissedildiği merkezlerden biri hâline gelmiştir. Sâsânîler döneminde Cibâl şehirleri idarî, dinî ve askerî merkezler olarak örgütlenmiş, nüfusun büyük kısmını Zerdüşî İranlılar oluşturmuştur.⁴⁶⁰ İslâm fetihleriyle birlikte bölge halkı büyük ölçüde Müslüman olmuş, ancak bu dönüşüm, Farsların dilsel, kültürel ve toplumsal kimliklerini yitirmelerine neden olmamıştır. Arapça resmî yazışmalarda ve ilmî çevrelerde yaygın biçimde kullanılsa da,⁴⁶¹ Farsça başta Rey ve İsfahan olmak üzere birçok merkezde günlük hayatın ve edebî faaliyetlerin ana dili olarak önemini korumuştur.⁴⁶² Coğrafyacı el-Makdisî'nin, Cibâl halkının konuştuğu dilin Arapçaya benzediğini, ancak Farsçaya meyilli olduğunu ve bölgede çeşitli lehçelerin bulunduğunu belirtmesi, bu çok dilli yapının en açık göstergelerindendir.⁴⁶³ Fars unsurlar, yalnızca kültürel değil, aynı zamanda ekonomik ve idarî sahada da etkinliklerini sürdürmüş; tarım, zanaatkârlık ve şehir yönetimi gibi

⁴⁵⁹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü (Ankara: Ötüken Neşriyat, 1998), s.53-53; Attar, "İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü", s.4.

⁴⁶⁰ Richard N Frye, *The Heritage of Persia* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1963), s.183.

⁴⁶¹ Bosworth C.E, "Jibâl", *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1965), II/s.544.

⁴⁶² Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*, s.264.

⁴⁶³ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Tekâsim)*, s.415; Korkmaz, *Fethinden Büveyhîler'e Kadar Hemedan Şehri*, s.82.

alanlarda rol üstlenen yerli aristokrat aileler, İslâm sonrası dönemde de bölge bürokrasisinde yer almaya devam etmişlerdir.⁴⁶⁴

Arapların Cibâl bölgesine gelişi, Halife Ömer b. Hattâb dönemine, yani VII. yüzyılın ortalarına rastlar. İslâm orduları, Nihâvend, Hulvân ve Rey üzerinden ilerleyerek bölgeyi fethetmiş; ardından askerî garnizonlar tesis edilerek Arap askerleri ve aileleri bu merkezlere yerleştirilmiştir.⁴⁶⁵ Cibâl'in bazı kısımları kaynaklarda Mâh-ı Kûfe ve Mâh-ı Basra olarak anılmış; bu adlandırma, söz konusu şehirlerden toplanan vergilerin sırasıyla Kûfe ve Basra'daki Arap topluluklarına aktarıldığını göstermektedir.⁴⁶⁶ Abbâsîler döneminde Araplar valilik, kadılık ve askerî komutanlık gibi yüksek görevlerde bulunmuş; bölgenin siyasal yapısında söz sahibi olmuşlardır.⁴⁶⁷ Ancak zamanla yerli halkla evlilik ve kültürel etkileşim yoluyla Arap unsurlar asimile olmuş; el-Mes'ûdî gibi kaynaklar, Cibâl'deki bazı Arap kabilelerinin artık Farsça konuştuğunu ve yerli gelenekleri benimsediklerini ifade etmiştir.⁴⁶⁸ Bu durum, Arap nüfusunun etnik kimliğini kısmen yitirerek bölgenin sosyo-kültürel yapısıyla bütünleştiğini göstermektedir. Abbâsî merkezi otoritesinin zayıfladığı IX. yüzyıl sonrasında Arapların etkisi giderek azalmış; yerlerini İranî ve ilerleyen süreçte Türk unsurlar almaya başlamıştır.⁴⁶⁹

Türk varlığı, ilk olarak Abbâsî Halifesi Me'mûn döneminde devlet hizmetine alınan askerî birlikler aracılığıyla görülmeye başlanmıştır. Mu'tasım döneminde bu birlikler sistemli biçimde Bağdat ve çevresine yerleştirilmiş; daha sonra Horasan ve Cibâl gibi stratejik bölgelere tayin edilmişlerdir.⁴⁷⁰ X.yüzyıldan itibaren Rey ve İsfahan gibi büyük şehirlerde Türk kökenli valilerin ve komutanların bulunduğu belgelenmektedir. Ancak bu erken dönem Türk nüfusu, esasen askerî görevlerle sınırlı kalmıştır. Türklerin kitlesel olarak bölgeye yerleşmeleri, XI. yüzyılın başlarında Selçukluların bölgeye hâkim olmasıyla gerçekleşmiştir.⁴⁷¹ Horasan üzerinden batıya ilerleyen Selçuklu kuvvetleri,

⁴⁶⁴ E.von Zambaur, *Manuel De Généalogie Et De Chronologie Pour L'histoire De L'islam* (Leiden: E. J. Brill, 1924), s.140.

⁴⁶⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.181; Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/ 644-934)*, s.62; Bosworth, *Historic Cities of the Islamic World*, s.431; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*, s.62.

⁴⁶⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/s.210-2016; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.348.

⁴⁶⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, s.302; Korkmaz, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Hemedan Şehri*, s.86.

⁴⁶⁸ Tüfenk, *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/ 644-934)*, s.63.

⁴⁶⁹ Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates* (London: Pearson PLC, 2004), s.240.

⁴⁷⁰ H. A. R. Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia* (London: luzac co, 1923), 110-114.

⁴⁷¹ Esmaeili, *Rey Şehrini Tarihîsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)*, s.167.

Cibâl'in siyasal ve etnik yapısında belirgin değişimlere yol açmıştır. Türkler, kırsal alanlarda göçebe ya da yarı-göçebe biçimde yaşarken, şehir merkezlerinde emir, subaşı, mültezim gibi idarî görevlerde bulunmuş; özellikle İsfahan ve çevresinde vergi toplama, askerî sevk ve yönetim işlevlerinde etkin olmuşlardır.⁴⁷² Ancak kaynaklarda, Türkler ile yerli İranî halk arasında çeşitli gerilimlerin yaşandığı; bu gerginliklerin kimi zaman açık çatışmalara dönüştüğü aktarılmaktadır. Bu durum, Türk varlığının yalnızca askerî ve yönetsel değil, aynı zamanda toplumsal yapıyı da dönüştüren bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Cibâl bölgesi yalnızca Fars, Arap ve Türk unsurların etkisiyle şekillenmemiş; aynı zamanda Deylemîler, Kürtler ve Tâcikler gibi diğer etnik grupların da etkisiyle çok daha karmaşık bir etnik mozaik oluşturmuştur. Deylemîler özellikle bölgenin kuzeybatısında yoğunlaşmış, Büveyhîler döneminde askerî ve idarî yapılar içinde üst düzey roller üstlenmişlerdir. Deylemli askerlerin ve yöneticilerin yerel otoritelerdeki ağırlığı, hem bölgesel siyaset hem de toplumsal dengeler üzerinde doğrudan etkili olmuştur.⁴⁷³ Kürt toplulukları ise daha çok Hemedan ve çevresindeki dağlık bölgelerde yaşamış; göçebe ya da yarı-göçebe yaşam biçimini benimseyerek güvenlik, askerî destek ve yerel siyaset gibi alanlarda aktif rol oynamışlardır. Tâcikler ise İranî kültürel sürekliliği temsil eden, yerli halkla ortak gelenekleri paylaşan bir topluluk olarak özellikle edebiyat, bürokrasi ve dinî eğitim alanlarında etkili olmuş; Farsça'nın korunması ve yaygınlaşmasında önemli katkılar sunmuşlardır. Tâciklerin bu rolü, İslâm sonrası dönemde İranî kimliğin kültürel sürekliliğini temin eden başlıca etkenlerden biri olarak değerlendirilebilir.⁴⁷⁴

Tarihsel süreçte Cibâl bölgesinin etnik yapısı, yalnızca demografik bir çeşitlilik değil, aynı zamanda kültürel, siyasal ve ekonomik bir zenginlik de teşkil etmiştir. Arap fetihlerinden itibaren bölgeye yerleşen Arap kabileleri, özellikle Rey ve İsfahan gibi şehirlerde etkin olmuş; Kürt toplulukları Hemedan çevresinde yoğunlaşmıştır. Büveyhîler döneminde Deylemî askerî elitinin ön plana çıkması, etnik yapının siyasal otoriteyle olan ilişkisini daha da belirginleştirmiştir. Selçuklular döneminde ise Türk unsurların artan nüfuzu, bölgenin hem siyasal hem de sosyal yapısını yeniden şekillendirmiştir. Böylece Cibâl, tarih boyunca birçok farklı etnik grubun bir arada yaşadığı, zaman zaman çatışma ancak daha çok kültürel etkileşim yoluyla harmanlanan, çok katmanlı bir etnik yapının

⁴⁷² Claude Cahen, *The Formation of Turkey* (New York: Pearson Longman, 2001), s.34-38.

⁴⁷³ Yazar, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan*, s.182.

⁴⁷⁴ Attar, "İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü", s.2.

geliştiği bir coğrafya olarak öne çıkmıştır. Bu yapı, yalnızca bölgesel dinamikleri değil, aynı zamanda İran'ın genel tarihî gelişimini de derinden etkilemiştir.

SONUÇ

Bu tez çalışması, İslâm fetihlerinden Bûveyhîler dönemine kadar geçen süreçte İran'ın merkezî platosunda yer alan Cibâl bölgesini çok boyutlu bir yaklaşımla ele almayı amaçlamıştır. Stratejik konumu, doğal zenginlikleri, dağlık coğrafyası ve tarihi mirasıyla dikkat çeken bu bölge, hem İslâm öncesi İran uygarlıkları hem de İslâm sonrası yönetimler açısından büyük öneme sahip olmuştur. Çalışmanın başlıca odağını oluşturan VII-X. yüzyıllar arasında bölgenin geçirdiği siyasî, idarî, dinî ve toplumsal dönüşümler, bu önemi daha da derinleştirmektedir. Ayrıca Sâsânî İmparatorluğu'nun önemli idarî ve askerî merkezlerinden biri olarak şekillenmiş, pek çok garnizon şehrine ev sahipliği yapmıştır. Bu durum, bölgenin hem coğrafi engelleri hem de ulaşım yollarını denetleme kapasitesi bakımından ön plana çıkmasına zemin hazırlamıştır. İslâm fetihleriyle birlikte Cibâl, Arap-İslâm ordularının doğuya ilerleyişinde bir geçiş noktası olmuş ve kısa sürede İslâm topraklarına katılmıştır. Ancak bu fetihler her ne kadar siyasi kontrol sağlasa da, bölgedeki tam anlamıyla istikrarlı bir yönetimin tesis edilmesi zaman almış; yerel isyanlar, etnik gerilimler ve mezhebî farklılıklar uzun süreli bir idari durgunluk yaratmıştır.

Emevîler dönemiyle birlikte Cibâl, merkezi otoritenin siyasî ve dinî politikalarına karşı çeşitli isyanların ve tepkilerin odak noktası haline gelmiştir. Bu dönemde özellikle yerel halkın, Emevî Arap elitizmine karşı geliştirdiği tepkisellik, Cibâl'in heterojen toplumsal yapısını ve İranî kimliğinin direncini açıkça ortaya koymaktadır. VIII. yüzyılda Abbâsî devrimiyle birlikte, bölgedeki yönetim daha kurumsallaşmış, merkezi denetim güçlenmiş ve idarî yapılanmalar yeniden gözden geçirilmiştir. Bu yeni süreç, bölge şehirlerinin yeniden imarına, sosyal yapının İslâmî normlarla uyumlu hale getirilmesine ve mezhep farklılıklarının daha kontrollü biçimde yönetilmesine olanak tanımıştır. Diğer bir husus şehirlerden İsfahan, Rey, Hemedan, Kazvîn, Kum ve Hûlvan gibi merkezler, sadece idarî değil aynı zamanda ekonomik, kültürel ve ilmî açıdan da bölgenin lokomotif şehirleri olmuşlardır. İsfahan, hem ziraî üretim hem de ticaret ağı bakımından Cibâl'in en güçlü merkezlerinden biri olarak karşımıza çıkarken, Rey, tarihî ve kozmopolit yapısıyla bölgenin siyasî merkezîyetini üstlenmiştir. Hemedan, coğrafi korunaklılığı sayesinde askerî karargâh rolünü sürdürmüş, Kum ve hem dini eğitim merkezleri hem de yerel üretim birimleri olarak öne çıkmıştır. Hûlvan ise sınır konumuyla ticarî geçiş noktası olmanın yanında kültürel bir ara durak işlevi de görmüştür.

Cibâl'in coğrafi yapısı, yani dağlık alanların çokluğu, akarsuların sınırlı oluşu ve iklimin çeşitliliği, bölgedeki ekonomik faaliyetleri doğrudan şekillendirmiştir. Tarım, bağcılık ve hayvancılık gibi faaliyetler, şehirlerin ekolojik koşullarına göre farklılık arz etmiş; bu da şehirler arası üretim biçimlerini ve sosyo-ekonomik organizasyonu çeşitlendirmiştir. Aynı zamanda bölge, mitolojik ve dini anlatılarla zenginleştirilmiş bir mekânsal kimliğe sahiptir. Özellikle Demavend ve Bîsûtûn dağları gibi sembolik coğrafi unsurlar, bölgenin sadece fiziksel değil, kültürel ve dini bellekteki karşılığını da güçlendirmiştir. Bu bağlamda, Cibâl bölgesi yalnızca İslâm fetihlerinin doğuya açılan kapısı değil; aynı zamanda çok katmanlı bir tarihsel sürekliliğin mekânsal temsilidir. Coğrafi avantajları kadar etnik ve mezhebî çeşitliliğiyle de öne çıkan bu bölge, İslâm dünyasının kültürel mozaiklerinden biri olarak, siyasi tarihten iktisadî yaşama, toplumsal yapıya ve şehirleşmeye kadar pek çok alanda önemli bir örneklem sunmaktadır. Bu çalışma, Cibâl'in yalnızca tarihsel gelişimini değil, aynı zamanda bir geçiş coğrafyası olarak taşıdığı derin yapısal dinamikleri de gözler önüne sermektedir.

KAYNAKÇA

- Abd Dixon, Abd al-Ameer. “Emevî Dönemi Haricî İsyanları”. çev. Hüseyin Doğan. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* VII/1 (2014), 155-188.
- Acar, Cafer. *İlk İslâm Fetihleri (Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planı)*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020.
- Aḡkā’i, Parviz. “Hamadān VI. History, Islamic Period”. *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 12 Haziran 2025. <https://www.iranicaonline.org/articles/hamadan-vi/>
- Aliyev, Kemal - Aleyeve, Feride. *Azerbaycan Antik Dövrde (Azerbaycan Antik Devirde)*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1997.
- Altungök, Ahmet. *Eski İran’da Din ve Toplum (MS. 226–652)*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbâsîler Dönemi)*. 4 Cilt. İstanbul: Ensar Kitap, 20175.
- Arslan, İhsan. *Muktedir’in Halifeliği Ve Şahsiyeti*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Attar, Aygür. “İran’ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü”. *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 52 (2008), 1-40.
- Aycan, İrfan. “Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXIX/1 (1999), 147-174.
- Aycan, İrfan. “Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Aycan, İrfan. “Muâviye b. Ebû Süfyân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/332-334. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Aylar, Mustafa. “Abbâsîler’in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum”. *Journal of History and Future* 6/3 (28 Eylül 2020), 1025-1037.
- Aylar, Mustafa. “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Cibâl Bölgesi”. *Tarih Alanında Seçme Yazılar-V*. ed. Yunus Emre Tansü - Füsun Kara. 4/61-77. Gaziantep: Özgür Yayınları, 2023.
- Aylar, Mustafa. “Şiîliğin Merkez Şehri: Kum”. *Orta Çağ’da Şehir İran*. ed. Mustafa Aylar. 115-146. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2023.
- Aylar, Mustafa. “X. Yüzyılda Rey Şehrinde Siyasi Durum”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 13 (2020), 1-26.
- Aylar, Mustafa - Hassani, Ataollah. “Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Rey Şehrine Dair Bazı Tespitler”. *Turkish Studies* 15/8 (2020), 3373-3388.
- Azimli, Mehmet. “İslâm Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı (Abbâsîler I)”. *Abbâsîler’in İlk Döneminde Farisî Karakterli İsyanlar*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Bağdâdî, Safiyyü’-d-din Abdü’l-mü’min b. Abdü’l-hakk el-. *Merâsidü’l-İttılâ’ Alâ Esmâi’l-Emkine ve’l-Bikâ*. çev. Halil İbrahim Gök. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Bakır, Abdulhalik - Şenol, Feridun. “Azerbaycan’ın Gözbebeği Bakü Şehrine Genel Bir Bakış (Eski Çağlardan Orta Çağ’ın Sonuna Kadar)”. *Genel Türk Tarihi Araştırmalar Dergisi* 2/3 (2020), 88-122.
- Bala, Mirza. “İsfahan”. *İslâm Ansiklopedisi*. V/II/1269-1273. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997.
- Barlak, Yasemin. “Cerîr b. Abdullah el-Becelî’nin Askerî ve Siyasi Faaliyetleri (633-674)”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2022), 263-286.

- Barthold, Wilhelm. *An Historical Geography of Iran*. çev. Svat Soucek. Princeton University Press, 1984.
- Bazin, Marcel. "Kazvin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/154-155. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bazin, Marcel. "Kırmanşah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/66-67. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bazin, Marcel. "Kum". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/361-362. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bedirhan, Yaşar. *İslam Tarihi (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar)*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2017.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Birûnî, Ebu Reyhan. *el-Âsârü'l-Bâkiye (Maziden Kalanlar)*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Bosworth, C. E. "Al-Rayy". *The Encyclopaedia of Islam*. VIII/471-473. Leiden: E. J. Brill, 1995.
- Bosworth, C. E. *Historic Cities of the Islamic World*. Leiden: E. J. Brill, 2007.
- Bosworth, C. E. "Mu'âwiya I". *The Encyclopaedia of Islam*. VII/263-268. Leiden-New York: E. J. Brill, 1993.
- Bozkurt, Nahide. "Hâdî-İlelhak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/16-17. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bozkurt, Nahide. "Mansûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/5-6. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Ca'feriyan, Resul. "Geçmişten Günümüze Kum Kenti". çev. Metin Bozan. *Dini Araştırmalar dergisi* 9/27 (2007), 309-322.
- Cahen, Claude. *The Formation of Turkey*. New York: Pearson Longman, 2001.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*. çev. Ramazan Şeşen. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.
- Can, Mesut. "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarında Şehir Tipolojisi: Terminolojik Bir Bakış". *Cumhuriyet İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/2 (2018), 1137-1163.
- C.E, Bosworth. "Jibâl". *The Encyclopaedia of Islam*. C. II. Leiden: E. J. Brill, 1965.
- Ciner, Osman. *el-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm (İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi)*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Çakırtaş, Mehmet. *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Çelik, Aydın - Rençber, Akif. "İslam Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasi Tarihi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* VIII/1 (2012), 35-68.
- Çelik, Sebahattin. "Abbâsiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/15 (2006), 95-106.
- Delice, Ali. "Emevi Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 3 (1999), 299-320.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe. *el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*. çev. Zekeriya Akman - Hüseyin Siyabend Aytemür. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe. *İslam Tarihi*. çev. Nusrettin Bolelli - İbrahim Tüfekçi. İstanbul: Hivda İletişim, 2007.
- Dülef, Ebu. *İran Seyahatnamesi 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk, (953-955)*. çev. Serdar Gündoğdu. Kronik Kitap, 2019.

- Ebü'l-Fidâ, İsmail b. Ali. *Takvimü'l-Büldân (Ebü'l Fida Coğrafyası)*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.
- Elçibey, Ebülfez. "Bâbek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri". çev. Muhammet Kemaloğlu. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi* 4/8 (2013), 23-45.
- Esmaceli, Kobra. *Rey Şehrini Tarihsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2019.
- Evvel, Marzîyeh Asadî. *Havadis-i Tabii Eyalet-i Cibâl ve Peyamedha-yi ân ez Zuhûr-i İslâm tâ Hamle-yi Moğol*. Meşhed: Meşhed Firdevsi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Fakîhî, Hüseyin. "Kum Şehrinde Şiiliğin Başlangıcı". çev. Habip Demir. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2012), 159-169.
- Fayda, Mustafa. "Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/101-108. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Fayda, Mustafa. "Hulefâ-yi Râşidîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/324-338. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Frye, R. N. "Hamadhân". *The Encyclopaedia of Islam*. C. III. London: E. J. Brill, 1986.
- Frye, Richard N. *The Heritage of Persia*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1963.
- Gençtürk, Cihan. "Cibâl (İsfahân-Rey-Hemedân) Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Rûknüddeve Dönemi". *Near East Historical Review* X/4 (2020), 369-397.
- Gibb, H. A. R. "Abd Allâh b. al-Zubayr". *The Encyclopaedia of Islam*. I/55. Leiden: E. J. Brill, 1986.
- Gibb, H. A. R. *The Arab Conquests in Central Asia*. London: Luzac Co, 1923.
- Goeje, M.J. "Hulvân". *İslâm Ansiklopedisi*. 5/1/585. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Fersah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/412. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî. *Tarih-i Güzîde*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Has, Kenan. "Mezdekiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/523-524. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Hawting, G.R. *The First Dynasty of Islam The Umayyad Caliphate AD 661–750*. London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2000.
- Huart, Clément. "Bâbek". *The Encyclopaedia of Islam*. C. I. Leiden: E. J. Brill, 1913.
- Huart, Clément. "Kâşân". *İslâm Ansiklopedisi*. VI/1134. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997.
- Huart, Clément. "Kazvîn". *İslâm Ansiklopedisi*. VI/1134. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997.
- İşıltan, Fikret. "Tâhir b. Hüseyin". *İslâm Ansiklopedisi*. C. XI. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kasım. *Kitâbu Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*. çev. Ramazan Şeşen. Yeditepe Yayınevi, 2021.
- İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil bin Şihâbüddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*. XV Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil bin Şihâbüddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*. XV Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.

- İbn Miskeveyh, Ahmed b. Muhammed. *Tecâribü'l-Ümem*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016.
- İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- İbn Rüsteh. *el-A'laku'n-Nefise (Dünya Coğrafyası)*. çev. Ali Fuat Eker. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-Tarih*. çev. Abdullah Köşe. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-Tarih*. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-Tarih*. çev. Ahmet Ağırakça. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-Tarih*. çev. Ahmet Ağırakça - Beşir Eryarsoy. İstanbul: Hikmet Neşriyat Yayınları, 2008.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-Tarih*. çev. Beşir Eryarsoy - Ahmet Ağırakça. İstanbul: Hikmet Neşriyat Yayınları, 2008.
- İbnü't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer Safiyyüddîn. *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016.
- İhsan Şahin, Ali. *Emevî Dönemi İsyanlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*. Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- İpek, Ali. "Sâcoğulları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/364-366. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- İsfahânî, Hamza b. Hasan. *Tarih-i Peyâamberân ve Şâhân*. çev. Cafer Şiâr. Tahran: İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İran, 1346.
- İstahrî, İbrahim b. Muhammed. *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2019.
- Jean. "Kâshân". *The Encyclopaedia of Islam*. C. IV. Iran: E. J. Brill, 1997.
- Joseph Steingass, Francis. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London: Routledge - Kegan Paul Limited, 1892.
- Kamaly, Hossein. "İsfahan VI. Medieval Period". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 12 Haziran 2025. <https://www.iranicaonline.org/articles/isfahan-vi-medieval-period/>
- Karakuş, Nadir. *Ebû Mûslim el-Horasânî Kişiliği ve Faaliyetleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- Kaya, Mahmut. "Râzî, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/479-485. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kazvînî, Zekerîyyâ. *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2019.
- Kelpetin, Mahmut. "Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. ed. Ali Aksu. 1/463-474. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Kennedy, Hugh. *The Prophet and the Age of the Caliphates*. London: Pearson PLC, 2004.
- Kerîmân, Hüseyin. *Rey-i Bâstân*. Tahran: Silsile-i İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Millî, 1349.
- Konak, İbrahim. "Abbasîler Döneminde el-Cezîre Bölgesindeki Hâricî Ayaklanmaları". *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/4 (2018), 1-38.
- Konukçu, Enver. "Behrâm-ı Gûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/356. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

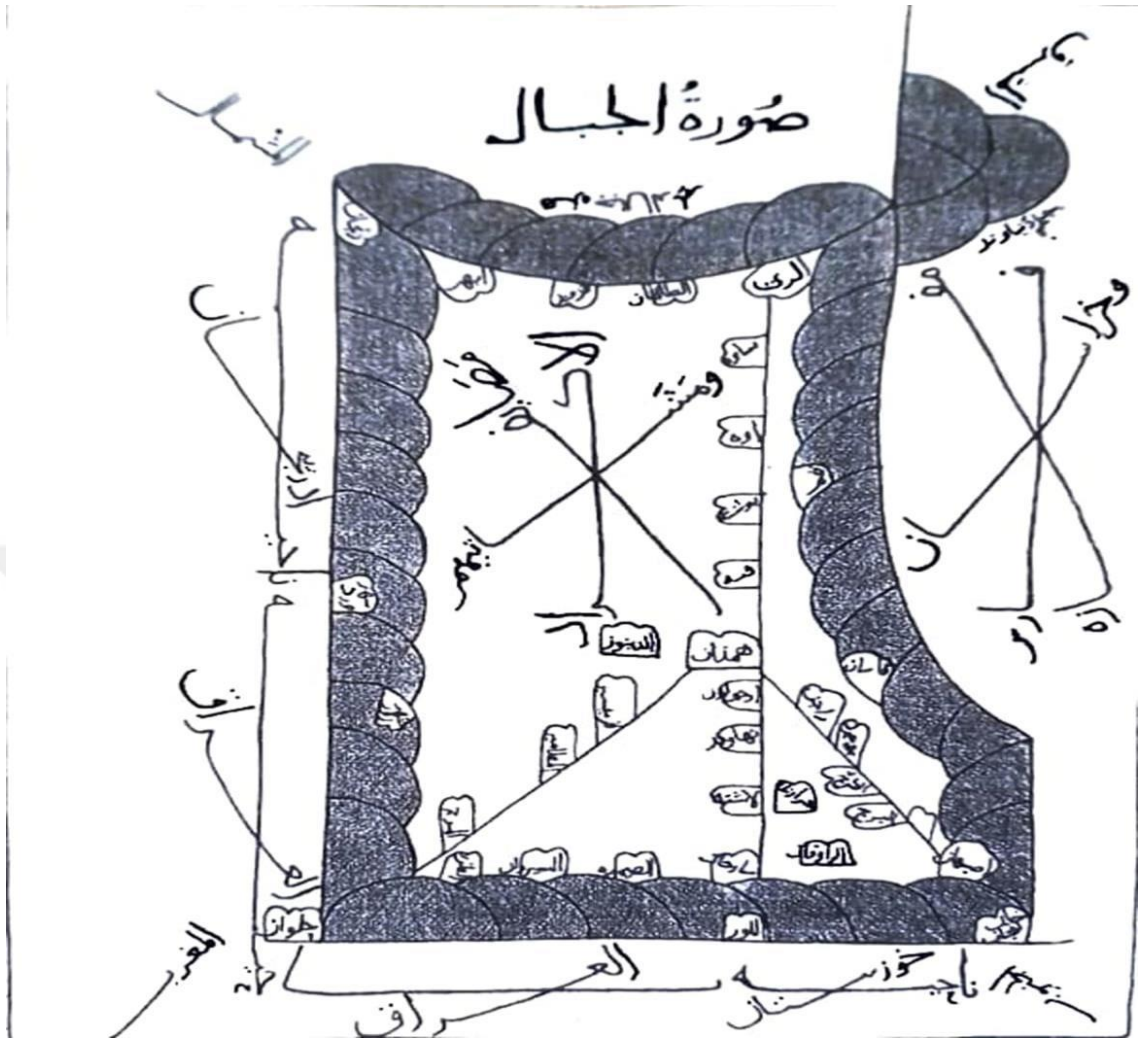
- Korkmaz, Faruk. *Fethinden Biveyhiler'e Kadar Hemedan Şehri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Kramers, Johannes Heindrik. "Kirmânşâh". *İslâm Ansiklopedisi*. C. VI. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997.
- Kudâme İbn Cafer. *Kitabü'l-Harâc*. çev. Ramazan Şeşen. Yeditepe Yayınevi, 2018.
- Kummî, Hasan b. Muhammed. *Tarih-i Kum*. çev. Hasan b. Ali Kummî. Tahran: Tûs, 1361.
- Kurt, Hasan. "Tâhir b. Hüseyin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kurt, Hasan. "Tâhirîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/403-404. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kurt, Hasan. *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2002.
- Kurtuluş, Rıza. "Kâşân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/3-4. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Lambton, A.K.S. "Qum: The Evolution of a Medieval City". *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 2 (1990), 322-339.
- Lambton, Ann Katharine Swynford. "Kirmânshâh". *The Encyclopaedia of Islam*. C. V. Leiden: E. J. Brill, 1986.
- Laurence, Lockhart. "Dînawar". *The Encyclopaedia of Islam*. C. II. Leiden: E. J. Brill, 1986.
- Lockhart, Lockhart. "Hulwân". *The Encyclopaedia of Islam*. C. III. London: E. J. Brill, 1986.
- Madelung, W. "The Minor Dynasties of Northern Iran". *The Cambridge History of Iran*. ed. N. Frye Richard. IV/198-249. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
- Markwart, Josef. *Eranshahr*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1901.
- Meral, Hasancan. *Selçuklular Döneminde Hemedân (Kuruluşundan 1194'e Kadar)*. Sinop: Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Merçil, Erdoğan. "Muhtâcoğulları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/50-51. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Merçil, Erdoğan. "Saffârîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/464-465. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Merçil, Erdoğan. "Ziyârîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/498-499. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *Mürûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. çev. Ahsen Batur. Selenge Yayınları, 2023.
- Minorsky, V. (ed.). *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib*. çev. Murat Ağarı - Abdullah Duman. İstanbul: Kitabevi, 2018.
- Minorsky, Vladimir. "Nihâvend". *İslâm Ansiklopedisi*. C. X. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997.
- Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed. *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Müderresî Tabâtabâyî, Hüseyin. *Kumnâme*. Kum, 1364.
- Nâsır-ı Hüsrev. *Sefernâme*. çev. A. Naci Tokmak. İstanbul: Demavend Yayınları, 2020.
- Nizâmü'l-Mülk. *Siyasetname*. çev. Mehmet Taha Ayar. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

- Ötenkaya, Yusuf. *Abbasiler Devletinde Siyasi Baskı, İsyan ve Cinayetler (809-902)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Özaydın, Abdülkerim. "Amr b. Leys". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/86-87. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özaydın, Abdülkerim. "Hasan Sabbâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/347-350. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özdemir, Tuğçe. *Antikçağlardan Ortaçağlara Kadar Hemedan*. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "İsfahan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/497-502. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Rey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/40-41. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Tarih (İran)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/54-58. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Paça, Hüseyin. "Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı". *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5/5 (2019), 76-99.
- Pırlanta, İsmail. *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur*. İstanbul: Hikmeevi Yayınları, 2013.
- Planhol, Xavier De. "Hamadân III. Historical Geography". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 05 Ağustos 2025. <https://www.iranicaonline.org/articles/hamadan-iii/>
- Rençber, Akif. "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvîn'in Siyasî Tarih". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* XII/I (2012), 225-265.
- Saraç, Sena. "Orta İran'ın Tarihî Şehri Kazvîn". *Orta Çağ'da Şehir İran*. ed. Mustafa Aylar. 57-83. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2023.
- Sarıçam, İbrahim. "Nihâvend". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/98-99. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Shaban, M. A. *The Abbasid Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre. "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü". *Turkish Studies* 10/9 (2015), 389-428.
- Spuler, Bertold. *Iran in the Early Islamic Period (Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055)*. çev. Gwendolin Goldbloom. Leiden: E. J. Brill, 2014.
- Spuler, Bertold. *İran Moğolları*. çev. Cemal Köprülü. Ankara: Ötüken Neşriyat, 1998.
- Strabo. *The Geography of Strabo*. London: Harvard University Press, 1928.
- Strabo. *The Geography of Strabo*. çev. Horace Leonard Jones. XVII Cilt. London: Harvard University Press, 1961.
- Strange, Guy Le. *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*. çev. Cengiz Tomar - Adnan Eskikurt. İstanbul: Yeditepe, 2015.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân. *Halifeler Tarihi*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.
- Şerîfî, Leyla. *Berresî-yi Ovzâ-yi Siyasî, Ferhengî, İctimaî Âl-i Büveyh Şâhe-yi Cibâl*. İsfahan: İsfahan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. *Tarih-i Taberî*. çev. M. Faruk Görtunca. IV Cilt. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2016.
- Taşpınar, İsmail. "Sâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/60-61. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Tefazzülî, Ahmed. "Enûşîrvân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/255. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

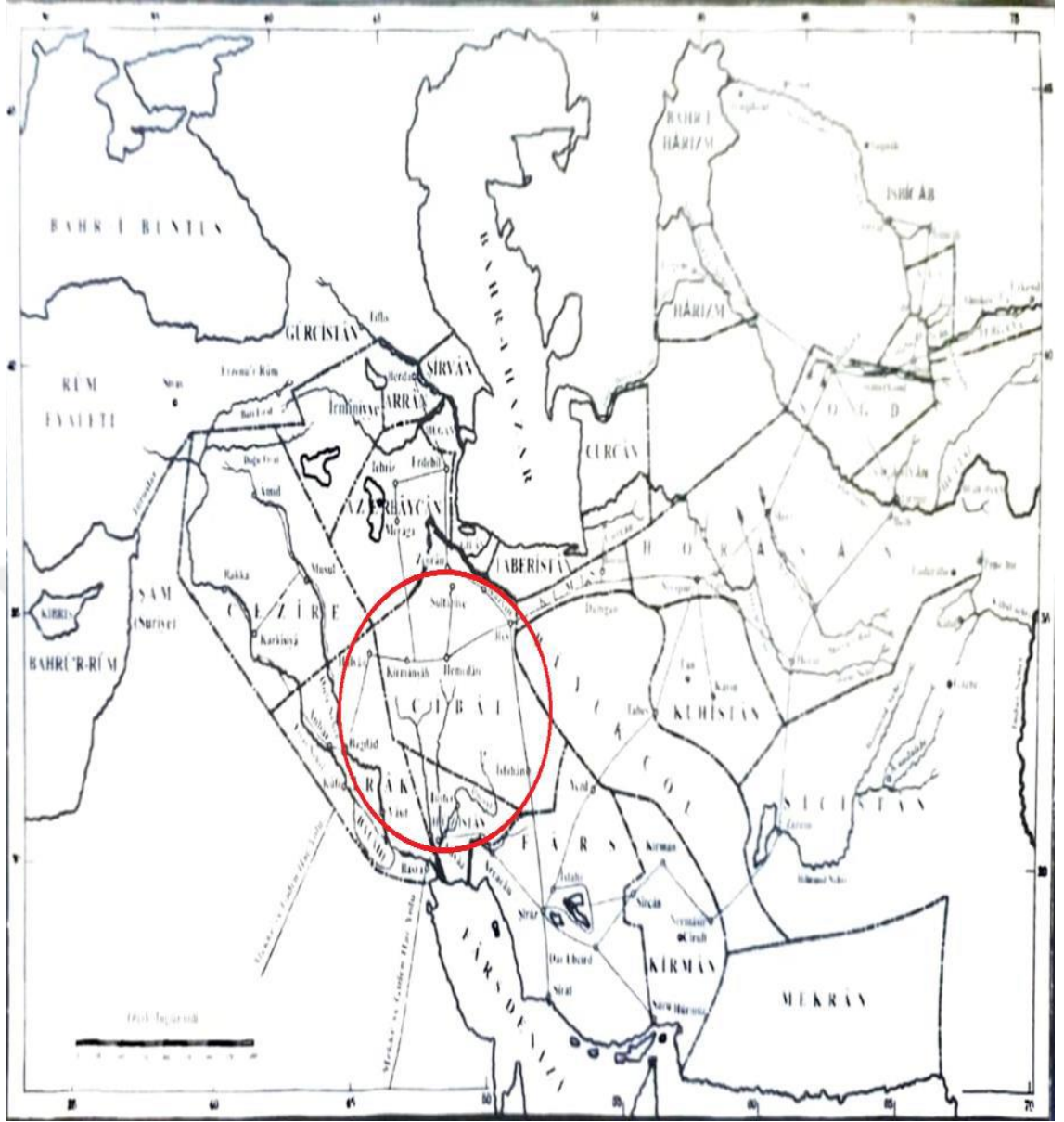
- Thomine, Janine Sourdel. "İsfahân". *The Encyclopaedia of Islam*. C. IV. Leiden: E. J. Brill, 1997.
- Tosun, Rukiye. *Belâzûrî ve İbn A'sem'e Göre Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinin Değerlendirilmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Turan, Nurullah. *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Turun, Veysi. *Farsça Eserlere Göre İran'ın Fethi ve Hz. Ömer*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Tüfenk, Hilal. *Fethinden Büveyhiler'e Kadar Kazvin Tarihi (24-323/ 644-934)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Tüfenk, Hilal - Aydın, Osman. "Kazvin'in Fethi, İslâmlaşması ve IV/V. Asrın Sonuna Kadar Şehirdeki İslâm Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesindeki Ana Unsurlar". *Van İlahiyat Dergisi* 8/13 (2020), 267-289.
- Us Doğan, Demet. "Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî'ye Göre Kazvin'in Tarihi Coğrafyası Üzerine Bazı Notlar". *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı* 130/257 (2022), 269-286.
- Van Arendonk, Cornelis. "Hemedân". *İslâm Ansiklopedisi*. V/I/8646. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk. *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî. *Mu'cemü'l-Büldân*. V Cilt. Beyrut: Dâru Sâdr, 1986.
- Yaşaroğlu, Hasan. *Taberistan Zeydîleri (250-316/864-924)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- Yaşaroğlu, Hasan. "Zeydîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/324-326. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yazar, Nurullah. *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Yazıcı, Tahsin. "Dînever". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/356. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yazıcı, Tahsin. "Hemedân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/183-185. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yazıcı, Tahsin. "Hulvân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/345-346. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler (Siyasî Tarih)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Bâbek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/376-377. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Ebû Müslim-i Horasânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/197-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yılmaz, Saim. *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbasiler*. İstanbul: Kayihan Yayınları, 2006.
- Yiğit, İsmail. *Emevîler*. Ankara: İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2016.
- Yörükân, Yusuf Ziya. *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.

- Yüsofî, G. H. “Bâbak Korrâmî”. *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 13 Haziran 2025.
<https://www.iranicaonline.org/articles/babak-korrami/>
- Yücel, Hasan Ali. *Nizamü ’l-Mülk Siyasetname*. çev. Mehmet Taha Ayar. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Yücesoy, Hayrettin. “Kâdisiye Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/136-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yüksel, Tuba. *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Zain Alabden, Houlih Mehdi. *Bâbek İsyanı ve Abbâsiler Açısından Sonuçları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Zambaur, E.von. *Manuel De Généalogie Et De Chronologie Pour L’histoire De L’islam*. Leiden: E. J. Brill, 1924.
- Zorlu, Cem. “Abbâsî Devleti’ne Karşı İlk Silahlı Hareketler”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2001), 95-127.
- Zorlu, Cem. *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- “Zaydiyya”. *The Encyclopaedia of Islam*. C. XI. Leiden: E. J. Brill, 1986.

EKLER

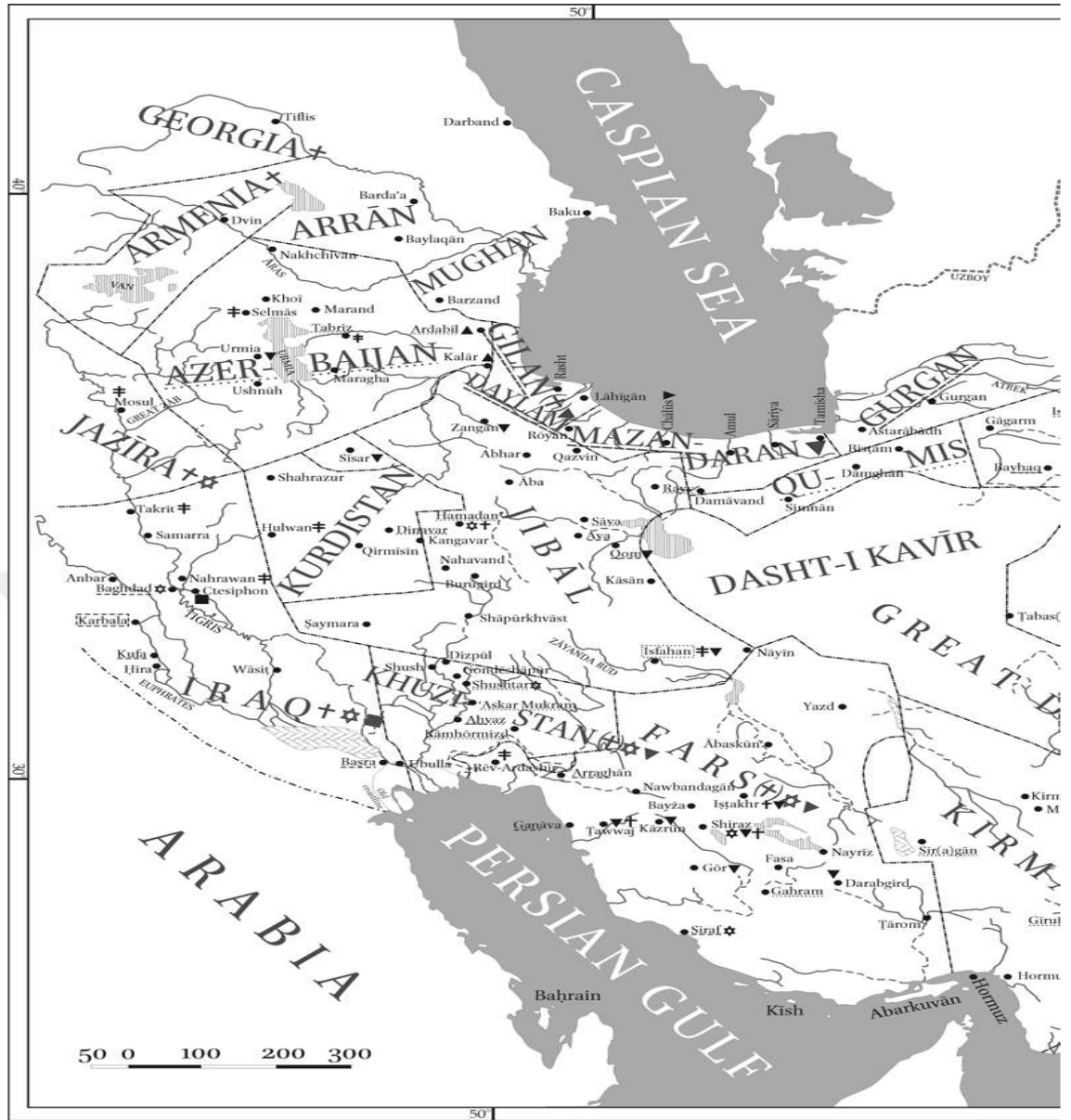
Resim 1.1. İbn Havkâl'ın *Sûretü'l-Arz* adlı eserinde yer alan Cibâl Bölgesi haritası

Resim 1. 2. Guy Le Strange'e göre Cibâl bölgesi (Doğu Hilafetlerin Memleketleri)

Resim 1. 3. Cibâl bölgesinin muhtemel sınırları

Resim 1. 4. Cibâl bölgesindeki dinî ve etnik dağılım (Spuler *Iran in the Early Islamic Period*)